

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”

Л. В. Леванцэвіч, Н. Р. Якубук

РЫТОРЫКА

*Рэкамендавана
вучэбна-метадычным аб’яднаннем па педагагічнай адукацыі
ў якасці электроннага вучэбна-метадычнага комплексу
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца
па спецыяльнасці 6-05-0113-02 Філалагічная адукацыя
(з указаннем прадметных абласцей)*

Брэст
БрДУ імя А. С. Пушкіна
2026

ISBN 978-985-22-1010-2

© УА “Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 2026

Пра выданне – 1, 2

УДК 80(075.8)
ББК 83.7

Рэцэнзенты:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі
УА “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

дацэнт кафедры журналістыкі
УА “Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы”
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **І. В. Піваварчык**

Леванцэвіч, Л. В.

Рыторыка : электрон. вучэб.-метадыч. комплекс / Л. В. Леванцэвіч, Н. Р. Якубук ; М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2026. – 217 с. – URL: <https://rep.brsu.by/handle/123456789/>
ISBN 978-985-22-1010-2.

Матэрыялы лекцый і практыкаванняў па рыторыцы дапамогуць забяспечыць больш поўнае развіццё здольнасцей асобы да свабодных, канструктыўных зносін, магчымасцей маўленчай творчасці з мэтай павышэння прафесійнай філалагічнай кваліфікацыі і агульнай сацыякамунікатыўнай кампетэнцыі будучых спецыялістаў. ЭВМК будзе садзейнічаць развіццю ўмення самастойнай падрыхтоўкі выступлення і дасягнення камунікатыўнага кантакту са слухачамі.

Адрасуецца студэнтам спецыяльнасці 6-05-0113-02 “Філалагічная адукацыя (з указаннем прадметных абласцей)”.

Распрацавана ў фармаце pdf.

**УДК 80(075.8)
ББК 83.7**

Тэкставае вучэбнае электроннае выданне

Сістэмныя патрабаванні: тып браўзера і версія любыя; хуткасць падключэння да інфармацыйна-тэлекамунікатыўных сетак любая; дадатковыя надстройкі да браўзера не патрабуюцца.

© УА “Брэсткі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 2026

[УПАЧАТАК](#)

2 – вытворча-тэхнічныя звесткі

- Выкарыстанае ПЗ: Windows 10, Microsoft Office 2016;
- адказны за выпуск Ж. М. Селюжыцкая, тэхнічны рэдактар Т. А. Кісель, карэктар К. С. Мізерыя, камп’ютарны набор і вёрстка Т. А. Кісель;
- дата размяшчэння на сайце: 14.07.2026;
- аб’ём выдання: 1,54 МБ;
- вытворца: установа адукацыі “Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”, 224016, г. Брэст, вул. Міцкевіча, 28. Тэл.: 8(0162) 21-70-55. E-mail: rio@brsu.by.

[УПАЧАТАК](#)

ЗМЕСТ

<u>ПРАДМОВА</u>	6
<u>ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ</u>	9
<u>ТЭАРЭТЫЧНЫ КУРС</u>	15
<u>Тэма 1. Уводзіны ў рытарычную праблематыку</u>	15
<u>Тэма 2. Рыторыка ў Старажытнай Грэцыі</u>	22
<u>Тэма 3. Рытарычная спадчына Дэмасфена</u>	26
<u>Тэма 4. “Рыторыка” Арыстоцеля</u>	28
<u>Тэма 5. Красамоўства ў Старажытным Рыме. Цыцэрон: жыццёвы і творчы шлях</u>	30
<u>Тэма 6. Развіццё рыторыкі ў эпоху Сярэднявечча</u>	33
<u>Тэма 7. Аратарскае мастацтва ў эпоху Адраджэння</u>	35
<u>Тэма 8. Прамоўніцкае майстэрства Новага часу</u>	42
<u>Тэма 9. Узаемадзеянне вуснай і пісьмовай форм маўлення пры стварэнні аратарскага выступлення</u>	49
<u>Тэма 10. Структура рытарычнай дзейнасці. Рытарычная дзейнасць на этапе вынаходніцтва</u>	69
<u>Тэма 11. Рытарычная дзейнасць на этапе размяшчэння матэрыялу</u>	79
<u>Тэма 12. Рытарычная дзейнасць на этапе моўнага афармлення выступлення</u>	92
<u>Тэма 13. Рытарычная дзейнасць на этапе запамінання</u>	97
<u>Тэма 14. Рытарычная дзейнасць на этапе агучвання прамовы</u>	106
<u>Тэма 15. Тэхніка маўлення</u>	111
<u>Тэма 16. Прыватная рыторыка</u>	118
<u>Тэма 17. Дыялагічнае маўленне</u>	127
<u>МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ</u>	148
<u>Практычныя заняткі 1. “Рыторыка” Арыстоцеля</u>	148
<u>Практычныя заняткі 2. Красамоўства ў Старажытным Рыме. Цыцэрон: жыццёвы і творчы шлях</u>	153
<u>Практычныя заняткі 3. Развіццё рыторыкі ў эпоху Сярэднявечча</u>	159
<u>Практычныя заняткі 4. Аратарскае мастацтва ў эпоху Адраджэння</u>	166
<u>Практычныя заняткі 5. Узаемадзеянне вуснай і пісьмовай форм маўлення пры стварэнні аратарскага выступлення</u>	171
<u>Практычныя заняткі 6. Рытарычная дзейнасць на этапе размяшчэння матэрыялу</u>	175
<u>Практычныя заняткі 7. Рытарычная дзейнасць на этапе моўнага афармлення выступлення</u>	180

<u>Практычныя заняткі 8. Рытарычная дзейнасць на этапе запамінання ..</u>	183
<u>Практычныя заняткі 9. Рытарычная дзейнасць на этапе агучвання прамовы</u>	186
<u>Практычныя заняткі 10. Прыватная рыторыка</u>	188
<u>Практычныя заняткі 11. Дыялагічнае маўленне</u>	189
<u>МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ</u>	191
<u>Тэст для самакантролю</u>	191
<u>Пытанні для кантролю ведаў</u>	196
<u>ДАДАТКІ</u>	198
<u>Дадатак 1. Рэкамендацыі і патрабаванні да падрыхтоўкі выступлення</u>	198
<u>Дадатак 2. Тропы і фігуры маўлення</u>	204
<u>СПІС РЭКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ</u>	217

ПРАДМОВА

Нашы зносіны ў грамадстве чатырохмерныя: пра нас мяркуюць па тым, што мы робім (па нашых учынках), па тым, як мы выглядаем (па нашым знешнім выглядзе), па тым, што мы гаворым (па змесце нашага маўлення), і па тым, як мы гаворым (па культуры нашага маўлення). Слова ў гэтай парадыгме зносін займае найважнейшае месца. “Словам можна забіць і ажывіць, параніць і вылечыць, пасеяць сумненне і безнадзейнасць – і натхніць”, – пісаў таленавіты педагог Васіль Аляксандравіч Сухамлінскі. Слова з’яўляецца асноўным інструментам прафесійнай дзейнасці выкладчыка.

Як правільна карыстацца Словам, што, дзе і як гаварыць, як пераканаць слухачоў, зрабіць іх сваімі аднадумцамі, як выклікаць у іх давер і сімпатыю? На гэтыя і многія іншыя пытанні дае адказ рыторыка, якая, па словах К. Льюіса, старэйшая, чым рымскае права, старэйшая, чым царква, старэйшая, чым лацінская літаратура.

Асноўная задача дысцыпліны – усебаковае вывучэнне прыгажосці, энергічнасці і разумнасці слова, суаднясенне гэтых уласцівасцей з пачуццямі, воляй і розумам чалавека і выяўленне ўсіх магчымых праяўленняў у слове, прыгожага і брыдкага, разумнага і неразумнага. Таму дысцыпліна прадугледжвае раскрыццё месца рыторыкі як інтэгральнай дысцыпліны ў сістэме сацыягуманітарных ведаў, грамадскай значнасці аратарскай дзейнасці і адказнасці аратара за свае маўленчыя паводзіны; навучанне студэнтаў рацыянальнай і эфектыўнай тэхналогіі падрыхтоўкі і тэхніцы выканання публічных выступленняў; тэарэтычнае і практычнае азнаямленне пераважна з тымі відамі, функцыянальнымі групамі і жанрамі красамоўства, якія найбольш дакладна адпавядаюць прафесійным і асабістым патрэбам навучэнцаў.

Прафесійны поспех і эфектыўнасць штодзённых камунікацыйных зносін чалавека ў значнай ступені залежаць ад яго культуры маўлення, умення наладзіць канструктыўны, гарманічны дыялог з суразмоўцам. На выпрацоўку навыку валодання словам як аднаго з найважнейшых сродкаў рэалізацыі інтэлектуальных здольнасцей чалавека і скіравана вывучэнне рыторыкі ва ўніверсітэце. Дысцыпліна займае адно з важных месцаў у сістэме падрыхтоўкі спецыялістаў-філолагаў і адносіцца да кампанента ўстанова адукацыі.

Канцэпцыя дысцыпліны абапіраецца на лепшыя традыцыі антычнай рыторыкі, якія дапамагаюць студэнтам выпрацаваць і замацаваць уменні і навыкі дыялагічнага і маналагічнага маўлення.

Мэта дысцыпліны – стварыць умовы для больш поўнага развіцця здольнасцей асобы да свабодных, канструктыўных зносін, здольнасцей маўленчай творчасці з мэтай павышэння прафесійнай філалагічнай

кваліфікацыі і агульнай сацыякамунікатыўнай кампетэнцыі будучых спецыялістаў.

Задачы вывучэння дысцыпліны:

- сфарміраваць у студэнтаў гістарычны падыход да асэнсавання і ацэнкі рытарычнага тэксту, уменне ажыццяўляць яго комплексны аналіз;
- садзейнічаць развіццю ўмення самастойнай падрыхтоўкі выступлення і дасягнення камунікатыўнага кантакту са слухачамі пры агучванні прамовы;
- навучыць валодаць тэхнікай маўлення і пазамоўнымі сродкамі, што спрыяюць эфектыўнасці аратарскага майстэрства;
- сфарміраваць тэхніку маўленчай культуры – элементарныя навыкі валодання маўленчым дыханнем, голасам, дыкцыяй, інтанацыяй;
- садзейнічаць авалоданню асноўнымі метадамі і прыёмамі практычнай работы над рытарычным самаўдасканаленнем асобы;
- выходзіць любоў і павагу да роднага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць: асноўныя перыяды і этапы развіцця і станаўлення рыторыкі; сутнасць асноўных паняццяў дысцыпліны; этапы рытарычнай дзейнасці; асаблівасці пабудовы прамовы, яе структуру, кампазіцыю і змест;

умець: адпаведна з маўленчай сітуацыяй будаваць вуснае выступленне; самастойна ствараць рытарычныя тропы і фігуры як сродкі эфектыўнага ўздзеяння на аўдыторыю; праводзіць аналіз рытарычных паводзін; вызначаць сапраўдныя характарыстыкі прамовы, суадносіць іх з айчынным рытарычным ідэалам; выкарыстоўваць аргументы і довады падчас вядзення спрэчкі і гутаркі;

валодаць навыкамі: працы з ацэначнай шкалай прамовы і праектаваць гэтую ацэнку на ўласнае выступленне; тэхнікі публічнага выступлення перад мэтавай аўдыторыяй; псіхалагічных прыёмаў дасягнення з аўдыторыяй камунікатыўнага кантакту.

Тэарэтычныя звесткі па пытаннях рыторыкі, пададзеныя ў электронным вучэбна-метадычным комплексе, прадугледжаны ў такім аб'ёме, засваенне якога паслужыць трывалай базай для авалодання ўменнямі і навыкамі адбору і асэнсавання матэрыялу па рытарычнай дзейнасці. Прапанаваныя практычныя заданні па рыторыцы дапамогуць забяспечыць больш поўнае развіццё здольнасцей асобы да свабодных, канструктыўных зносін, магчымасцей маўленчай творчасці: будаваць вуснае выступленне адпаведна з маўленчай сітуацыяй; самастойна ствараць рытарычныя тропы і фігуры як сродкі эфектыўнага ўздзеяння на аўдыторыю; выкарыстоўваць розныя тэхнікі публічнага маўлення, а таксама аргументы і довады падчас вядзення спрэчкі і гутаркі. Для кантролю ведаў прапанаваны тэарэтычныя пытанні і тэст.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс дапаможа студэнтам засвоіць тэарэтычныя палажэнні па дысцыпліне. Пры выкананні практычных заданняў студэнты змогуць вяртацца да зместу лекцый. Студэнтам прапануецца работа з навуковай літаратурай, выкананне творчых заданняў.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс “Рыторыка” распрацаваны на аснове адукацыйнага стандарта вышэйшай адукацыі АСВА 6-05-0113-02 2023 для спецыяльнасці 6-05-0113-02 “Філалагічная адукацыя (з указаннем прадметных абласцей)”, вучэбнай праграмы “Рыторыка”.

[Да зместу](#)

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Уводзіны ў рытарычную праблематыку. Суадносіны паняццяў “рыторыка”, “аратарскае мастацтва”, “красамоўства”, “майстэрства вуснага публічнага выступлення”. Агульныя і прыватныя законы рыторыкі. Класічны рытарычны канон як аснова складання і агучвання прамовы. Перадумовы неабходнасці ўключэння рыторыкі ў вучэбны працэс. Месца гісторыі рыторыкі ў структуры курса. Гістарычныя ўмовы развіцця практыкі і тэорыі красамоўства. Перыядызацыя гісторыі рыторыкі: рыторыка Антычнасці, Сярэднявечча, эпохі Адраджэння, Новага часу, неарыторыка.

2. Рыторыка ў Старажытнай Грэцыі. Вытокі старажытнагрэчаскага аратарскага мастацтва. Рыторыка – “дзіця” дэмакратыі. Росквіт красамоўства ў перыяд праўлення Афінамі Перыкла. Адметныя асаблівасці прамой Перыкла: лагічнасць выкладу думак, яснасць аўтарскай пазіцыі, адсутнасць залішняй эмацыянальнасці. “Жалобная прамова” як сведчанне надзвычайнай папулярнасці і аратарскага майстэрства Перыкла.

Клеон – пачынальнік папулізму ў рыторыцы. Асаблівасці жэстава-мімічных паводзін Клеона падчас выступлення на трыбуне. Сафісты – першыя настаўнікі красамоўства. Адкрыццё Кораксам рытарычнай школы і напісанне зборніка гатовых прыкладаў для прамой. Цісій – вучань Коракса і стваральнік дапаможніка рэкамендацый, звязаных са структурай аратарскай прамовы.

Горгій – палітычны дзеяч, пісьменнік і аратар. Заснавальнік у Афінх школы красамоўства. Асаблівасці аратарскага майстэрства Горгія. Сутнасць гаргіянскіх фігур.

Лісій – выдатны прадстаўнік старажытнагрэчаскай рытарычнай школы. Юрыдычная дасведчанасць Лісія. Адметнасць кампазіцыйнай будовы прамой, напісаных Лісіем. Дэмакратычнасць поглядаў Лісія і яго этычны ідэал грамадзяніна.

Ісакрат – паслядоўнік Лісія, прыхільнік дэмакратыі. Ісакрат – настаўнік рыторыкі, лагограф, публіцыст. Школа красамоўства Ісакрата як прататып агульнаадукацыйнай школы. Ісакрат – майстар святочнага, урачыстага красамоўства. Стройнасць кампазіцыі, меладычнасць, мяккасць рытму прамой Ісакрата.

Сакрат – старажытнагрэчаскі філосаф. Уклад Сакрата ў развіццё публічнай палемікі. Сакрат – тэарэтык і практык дыялогу як асноўнага сродку пошуку ісціны. “Метад сакратаўскай гутаркі”. Роля іроніі і пытанняў у дыялогах Сакрата.

Платон – вучань і паслядоўнік Сакрата. Платон – аўтар дыялогу Сакрата з вучнямі, прамовы “Апалогія” (абарона Сакрата). Адметнасць дыялагічнага маўлення Платона: іншасказанне, метафарычнасць, узмоцненая логіка выказвання. Рытарычны ідэал Платона (Сакрата) як:

а) дыялагічны (абуджэнне думкі адрасата); б) гарманічны (не перамога, а дасягненне паміж удзельнікамі ўзаемаразумення, згоды); в) сэнсавы (выхад у размове на пошукі ісціны).

3. Рытарычная спадчына Дэмасфена. Дэмасфен – палітычны і судовы аратар, прыхільнік дэмакратыі, патрыёт Афін. Станаўленне Дэмасфена-аратара. Адкрытасць, паслядоўнасць поглядаў, грамадзянская адказнасць – найважнейшыя рысы Дэмасфена-аратара. Асаблівасці моўнага афармлення прамой. Змешванне высокага і нізкага стыляў. Прамовы супраць македонскага цара Філіпа (“філіпікі”): рытарычныя прыёмы, майстэрства выканання. Значэнне рытарычнай спадчыны Дэмасфена.

4. “Рыторыка” Арыстоцеля. Арыстоцель – старажытнагрэчаскі філосаф, энцыклапедыст. Уклад Арыстоцеля ў развіццё рыторыкі як навукі. Трактат “Рыторыка”: агульныя парады і рэкамендацыі, звязаныя са складаннем прамовы. Структурныя часткі прамовы паводле Арыстоцеля. Доказы тэхнічныя і нетэхнічныя. Роля метафары ў змесце прамовы. Рытарычны ідэал Арыстоцеля: насычанасць, сцісласць і яснасць, бадзёрнасць і жыццесцвярджальнасць.

5. Красамоўства ў Старажытным Рыме. Цыцэрон: жыццёвы і творчы шлях. Умовы станаўлення рыторыкі ў Старажытным Рыме. Асаблівасці красамоўства Старажытнага Рыма. Росквіт палітычнага красамоўства. Узаемасувязь палітычнага красамоўства і дзяржаўнай дзейнасці Тыберыя і Гая Гракхаў. Асаблівасці прамойніцкага майстэрства Антонія.

Марк Тулій Цыцэрон – выдатны прадстаўнік старажытнарымскай рыторыкі, тэарэтык красамоўства, прыхільнік дэмакратыі. Трактаты “Пра аратара”, “Брут”, “Аратар” як важкі ўклад у развіццё аратарскага мастацтва Старажытнага Рыма. Этапы падрыхтоўкі да прамовы і яе структура паводле Цыцэрона. Патрабаванні Цыцэрона да знешняга выгляду і жэстава-мімічных паводзін аратара. Рытарычны ідэал Цыцэрона: прыглушанасць страсцей, ігнараванне брыдкага, агіднага і ўслаўленне прыгажосці, рытмічная плаўнасць маўлення.

6. Развіццё рыторыкі ў эпоху Сярэднявечча. Характарыстыка эпохі Сярэднявечча. Асаблівасці яе рыторыкі. IV ст. – залаты век духоўнага красамоўства. Гамілетыка і рыторыка. Аўгустын Аўрэлій: рытарычныя аспекты трактатаў. Адметнасць прамой Іаана Златавуста. Сувязь рыторыкі з мастацкай літаратурай. Далейшая распрацоўка пытанняў, звязаных з рытарычнымі тропамі і фігурамі. Умовы станаўлення рыторыкі і красамоўства ў Беларусі. Адметнасць красамоўства ў Беларусі. Кірыла Тураўскі (каля 1130 – каля 1182) – царкоўны дзеяч, пісьменнік, прапаведнік. Словы-казанні К. Тураўскага. Прыгажосць, урачыстасць царкоўных казанняў К. Тураўскага.

7. Аратарскае мастацтва ў эпоху Адраджэння. Адметнасць рыторыкі Адраджэння. Цікавасць да антычнай гістарычнай спадчыны. Рыторыка ў сістэме еўрапейскай гуманітарнай адукацыі. Сувязь рыторыкі з літаратурай. Станаўленне красамоўства на нацыянальных мовах. Працы “Мастацтва паэзіі” Нікалэ Буало, “Мастацтва англійскай паэзіі” Джорджа Путэнхэма, “Сад красамоўства Генры Пічэма”. Грыгорый Цамблак – рэлігійны дзеяч, пісьменнік, прадстаўнік урачыстага красамоўства на Беларусі. Панегірычныя і ўрачыстыя словы-казанні на святы і асобныя выпадкі рэлігійнага жыцця. Ф. Скарына – беларускі першадрукар, энцыклапедыст. Прадмовы, каментарыі, анатацыі Скарыны да біблейскіх кніг. Публіцыстычнасць, экспрэсіўнасць, алегарычнасць Скарынавых каментарыяў. Вершаваная арганізацыя сказаў у эпіграфі і прадмовах Скарыны як сродак выяўлення пачуццяў аўтара і эмацыянальнага ўздзеяння на чытача.

Сігізмунд Лаўксмін – філосаф, літаратар, педагог. Кніга “Практычнае красамоўства”, яе значэнне ў развіцці рыторыкі на Беларусі і ў Заходняй Еўропе.

8. Прамоўніцкае майстэрства новага часу. Збліжэнне рыторыкі і стылістыкі. Рыторыка і эпоха рамантызму. Рыторыка ў Расіі. Працы Макарыя, Феафана Пракаповіча, Ламаносава. Праваслаўныя брацкія школы. Развіццё судовага, акадэмічнага, парламенцкага красамоўства. Развіццё практыкі прамоўніцкага мастацтва на Беларусі ў другой палове XIX ст. (Кастусь Каліноўскі, Францішак Багушэвіч, Цётка). Заняпад рыторыкі як навукі (пачатак XIX ст.). Асаблівасці і гістарычныя ўмовы развіцця прамоўніцкага майстэрства ў наш час. Перыяд неарыторыкі (“агульнай рыторыкі”).

9. Узаемадзеянне вуснай і пісьмовай форм маўлення пры стварэнні аратарскага выступлення. Уводзіны ў тэорыю рыторыкі. Формы рэалізацыі маўлення. Паняцце вуснага публічнага маўлення. Спосабы рэалізацыі публічнага выступлення. Шляхі ўдасканалення імправізацыйных здольнасцей прамоўцы. Падрыхтоўчая праца ў працэсе складання прамовы: план, тэзісы, канспект, поўны тэкст. Асноўныя адрозненні паміж вусным і пісьмовым маўленнем. Кантактнасць і незваротнасць як найважнейшыя якасці вусных публічных выступленняў. Асаблівасці сінтаксічнай арганізацыі вуснага публічнага маўлення. Віды вусных публічных выступленняў. Сацыяльна-палітычнае, акадэмічнае, афіцыйнае, судовае, сацыяльна-бытавое красамоўства. Жанры красамоўства. Тэматычнае перакрываўванне прамоў рознай відавой прыналежнасці. Функцыянальная значнасць моўных сродкаў у вусным выступленні.

10. Структура рытарычнай дзейнасці. Рытарычная дзейнасць на этапе вынаходніцтва. Выбар тэмы: актуальнасць, праблемнасць, канфліктнасць. Паняцце камунікацыйнай мэтаўстаноўкі прамовы.

Функцыянальная тыпалогія выступленняў у залежнасці ад агульнай мэты: прамовы інфармацыйныя, агітацыйныя, святочныя і інш. Крыніцы рытарычнага вынаходніцтва. Сутнасць топікі. Выкарыстанне топаў у розных тыпах маўлення: апісанні, разважанні, апавяданні.

11. Рытарычная дзейнасць на этапе размяшчэння матэрыялу.

Паняцце кампазіцыі выступлення. Дыспазіцыя – адна з частак рытарычнага канона. Агульныя патрабаванні да арганізацыі і структуры прамовы. Рытарычныя традыцыі размяшчэння зместу ў апісанні. Разважанне як тып маўлення. Агульныя правілы размеркавання зместу ў разважанні. Класічны ўзор прамовы-разважання (хрыі) і яе будова. Будова апавядання паводле старажытнай рыторыкі. Традыцыйная будова апавядання: экспазіцыя, завязка, развіццё дзеяння, кульмінацыя, развязка.

12. Рытарычная дзейнасць на этапе моўнага афармлення выступлення. Элакуцыя як адна з частак рытарычнага канона. Адрозненне паміж рытарычнымі і агульнамоўнымі тропамі. Метафара, яе структура і рытарычныя функцыі. Асноўныя прынцыпы пабудовы метафары як рытарычнага сродку. Метанімія і яе выкарыстанне ў рытарычных мэтах. Сінекдаха як від метаніміі.

Іронія і парадокс як рытарычныя тропы. Іх функцыі і асноўныя правілы пабудовы. Рытарычная сіла намёку. Прынцыпы выкарыстання тропаў у маўленні.

Паняцце рытарычнай фігуры. Асноўныя групы рытарычных фігур: а) антытэза, градацыя (структурная арганізацыя вызначаецца суадносінамі слоў); б) паўтор, паралелізм, перыяд (аблягчаюць слуханне, разуменне сказанага, запамінанне); в) рытарычны зварот, рытарычны вокліч, рытарычнае пытанне, адабрэнне, увядзенне чужой мовы. Узыходная і сыходная градацыя. Фігура паўтору і яе функцыі. Сутнасць анафары, эпіфары, фігуры стыку. Асаблівасці будовы і тыпы перыяду (часавы, умоўны, суб'ектны).

13. Рытарычная дзейнасць на этапе запамінання. Тыпы памяці. Сувязь памяці з разумовымі здольнасцямі, валявымі якасцямі, псіхалагічным станам, ведамі і ўзростам чалавека. Асноўныя прыёмы запамінання. Паняцце “сэнсавага ланцужка”. Законы канцэнтрацыі, паўтарэння, асацыяцыі на этапе запамінання.

14. Рытарычная дзейнасць на этапе агучвання прамовы. Хваляванне аратара. Значэнне своечасовай падрыхтоўкі прамойцы. Формы рэпетыравання: унутраны маналог, знешні маналог, знешні дыялог. Роля рэпетыцыі як этапу на шляху ад думкі да публічнага выступлення. Рэкамендацыі, звязаныя з правядзеннем рэпетыцыі. Рэпетыцыя з хронаметражом, аўдыя- і відэафіксацыі. Характарыстыка форм рэпетыравання выступленняў. Тыпы эмацыянальнай напружанасці.

15. Тэхніка маўлення. Паняцце і задачы тэхнікі маўлення. Тэхніка маўлення – гукавы партрэт прамойцы. Будова моўнага апарату: органы

дыхання, вібраторы, рэзанатары, артыкулятары. Дыханне і яго віды. Тыпы дыхання: верхняе, грудное, дыяфрагмава-рэбернае. Сіла, дыяпазон, гнуткасць, тэмбр, вынослівасць голасу. Дыкцыя. Інтанацыя і яе акустычныя кампаненты: тон, тэмп, тэмбр, паўза, лагічны націск.

Псіхалагічныя асновы ўзаемадзеяння аратара і слухачоў. Залежнасць увагі ад іх зацікаўленасці, інфармаванасці. Захаванне ўвагі з дапамогай тэмпу маўлення, падзелу прамовы на часткі, выкарыстання экстрастымуляцыі: пахвалы, жарту, нечаканай метафары, гульні слоў, загадкі, анекдота, парадоксу ці намёка. Павышэнне або паніжэнне голасу, паўза, жэст і рух, пытанне, зварот да аўдыторыі, выкарыстанне нагляднага дапаможніка як дадатковыя сродкі ўзнаўлення і ўзмацнення ўвагі адрасата.

16. Прыватная рыторыка. Асноўныя жанравыя групы маналагічнага маўлення. Найважнейшыя жанры інфармацыйнага маўлення: хранікальныя і навуковыя паведамленні, справаздачны і даследчы даклады, акадэмічная і навукова-папулярная лекцыя, палітычны агляд. Маўленне пераканання і яго жанры. Прынцыпы і спосабы пераканання, якія выкарыстоўваюцца падчас пераканання аўдыторыі ці суразмоўцы. Маўленне, якое заклікае да дзеяння. Разнавіднасці і жанры маўлення, скіраваныя на пабуджэнне да дзеяння. Забаўляльнае маўленне і яго асноўныя жанры: застольная бяседа, вуснае бытавое апавяданне і інш. Гумар, іронія, гіпербала, парадокс і інш. як кампаненты забаўляльнага маўлення.

17. Дыялагічнае маўленне. Майстэрства вядзення гутаркі. Гутарка як адзін з асноўных відаў камунікацыі паміж людзьмі. Парушэнне культуры і традыцыі гутаркі ў сувязі са зменамі развіцця нашага грамадства ў XX ст. Сапраўдная гутарка і гутарка як рад адначасовых маналагаў. “Закрыты” і “адкрыты” тып суразмоўцаў. Віды стратэгіі рытарычных паводзін у гутарцы. Тыпы гутаркі. Афіцыйная гутарка, яе асаблівасці і структура.

Паняцці “спрэчка” і “эрыстыка”. Спрэчка як адзін са шляхоў пошуку ісціны. Сутнасць паняццяў “дыскусія”, “палеміка”, “дыспут”, “дэбаты”. Рацыянальныя і ірацыянальныя (псіхалагічныя) аргументы ў спрэчцы. Парады да выкарыстання рацыянальных аргументаў. Тактыка прапанента і апанента ў спрэчцы. Асноўныя памылкі ў сістэме доказаў.

Аратар і адрасат у жывым узаемадзеянні. Правілы эфектыўнага маўлення паводле Арыстоцеля. Прынцыпы камунікацыйнага супрацоўніцтва. Віды камунікацыйнай стратэгіі. Залежнасць гармоніі дыскурсу ад тэмы выступлення, афармлення зместу паведамлення, тэхнікі маўлення, мімікі, жэстаў, позы аратара.

Да зместу

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва тэмы	Лекцыі	Практычныя заняткі
1	Уводзіны ў рытарычную праблематыку	2	
2	Рыторыка ў Старажытнай Грэцыі	2	
3	Рытарычная спадчына Дэмасфена	2	
4	“Рыторыка” Арыстоцеля	2	2
5	Красамоўства ў Старажытным Рыме. Цыцэрон: жыццёвы і творчы шлях	2	2
6	Развіццё рыторыкі ў эпоху Сярэднявечча	2	2
7	Аратарскае мастацтва ў эпоху Адраджэння	2	2
8	Прамоўніцкае майстэрства Новага часу	2	
9	Узаемадзеянне вуснай і пісьмовай форм маўлення пры стварэнні аратарскага выступлення	2	2
10	Структура рытарычнай дзейнасці. Рытарычная дзейнасць на этапе вынаходніцтва	2	
11	Рытарычная дзейнасць на этапе размяшчэння матэрыялу	2	2
12	Рытарычная дзейнасць на этапе моўнага афармлення выступлення	2	2
13	Рытарычная дзейнасць на этапе запамінання	2	2
14	Рытарычная дзейнасць на этапе агучвання прамовы	2	2
15	Тэхніка маўлення	2	
16	Прыватная рыторыка	2	2
17	Дыялагічнае маўленне	2	2
	Усяго	34	22

[Да зместу](#)

ТЭАРЭТЫЧНЫ КУРС

Тэма 1

УВОДЗІНЫ Ё РЫТАРЫЧНУЮ ПРАБЛЕМАТЫКУ

Нашы зносіны ў грамадстве чатырохмерныя: пра нас мяркуюць па тым, што мы робім (па нашых учынках), па тым, як мы выглядаем (па нашым знешнім выглядзе), па тым, што мы гаворым (па змесце нашага маўлення), і па тым, як мы гаворым (па культуры нашага маўлення). Слова ў гэтай парадыгме зносін займае найважнейшае месца. “Словам можна забіць і ажывіць, параніць і вылечыць, пасеяць сумненне і безнадзейнасць – і натхніць”, – пісаў таленавіты педагог Васіль Аляксандравіч Сухамлінскі. Слова з’яўляецца асноўным інструментам прафесійнай дзейнасці выкладчыка.

Як правільна карыстацца Словам, што, дзе і як гаварыць, як пераканаць слухачоў, зрабіць іх сваімі аднадумцамі, як выклікаць у іх давер і сімпатыю? На гэтыя і многія іншыя пытанні дае адказ рыторыка, якая, па словах К. Льюіса, старэйшая, чым рымскае права, старэйшая, чым царква, старэйшая, чым лацінская літаратура.

Тэрмін “рыторыка” грэчаскага паходжання (грэч. *rhotorike* ‘аратарскае майстэрства’), па-латыні гучыць як *элаквенцыя*. Рускім сінонімам да слова “рыторыка” з’яўляецца тэрмін “красноречие”. Традыцыйна рыторыка трактуецца наступным чынам:

- разглядаецца ў сістэме ведаў як адна з класічных гуманітарных дысцыплін, як спосаб пазнання і тлумачэння складаных з’яў рэчаіснасці;
- расцэньваецца як адзін з відаў мастацтва, што параўноўваецца з паэзіяй, з акцёрскай творчасцю.

Рыторыка – гэта навука аб пабудове і мэтазгодным (правільным) выкарыстанні маўлення; мастацтва пабудовы і публічнага выканання прамовы з мэтай жадаемага ўздзеяння на слухачоў.

Рыторыка – гэта агульнагуманітарная (філалагічная і культуралагічная) дысцыпліна, якая вывучае тэорыю, прынцыпы, прыёмы (спосабы) пабудовы мэтазгоднай прамовы (агульная рыторыка) і канкрэтных відаў прамовы (прыватная рыторыка).

Аб’ектам рыторыкі з’яўляюцца зносіны, камунікацыя, а прадметам – мысленне ва ўсіх яго праявах. Маўленне – гэта асаблівы від дзейнасці. Адрозніваюць чатыры віды маўленчай дзейнасці: гаварэнне, напісанне, чытанне і слуханне. Гаварэнне і напісанне ўдзельнічаюць у падрыхтоўцы тэксту, а чытанне і слуханне – ва ўспрыняцці інфармацыі. Рыторыка вучыць эфектыўна выкарыстоўваць усе названыя віды маўленчай дзейнасці.

Задачами рыторыкі як вучэбнай дысцыпліны з’яўляюцца:

– усебаковае вывучэнне прыгажосці, энергічнасці і разумнасці слова, суаднясенне гэтых уласцівасцей з пачуццямі, воляй і розумам чалавека і выяўленне ўсіх магчымых праяўленняў у слове, прыгожага і брыдкага, разумнага і неразумнага;

– раскрыццё месца рыторыкі як інтэгральнай дысцыпліны ў сістэме сацыягуманітарных ведаў, грамадскай значнасці аратарскай дзейнасці і адказнасці аратара за свае маўленчыя паводзіны;

– навучанне студэнтаў рацыянальнай і эфектыўнай тэхналогіі падрыхтоўкі і тэхніцы выканання публічных выступленняў;

– тэарэтычнае і практычнае азнаямленне пераважна з тымі відамі, функцыянальнымі групамі і жанрамі красамоўства, якія найбольш дакладна адпавядаюць прафесійным і асабістым патрэбам навучэнцаў.

Рыторыка суадносіцца з паняццямі “*аратарскае мастацтва*”, “*красамоўства*”, “*майстэрства вуснага публічнага выступлення*”, “*элаквенцыя*”.

Тэрмін “аратарскае мастацтва” (ад лац. *oratio* ‘маўленне, красамоўства’) антычнага паходжання, сінанімічны з грэчаскім “рыторыка” і рускім “красноречие”. Пад аратарскім мастацтвам разумеецца перш за ўсё высокая ступень майстэрства публічнага выступлення, якасная характарыстыка аратарскага маўлення, мастацтва валодання жывым словам. Аратарскае мастацтва – гэта мастацтва пабудовы і публічнага выканання прамовы з мэтай уздзеяння на аўдыторыю. Аратарскае мастацтва толькі ўмоўна называецца мастацтвам, у значнай ступені гэта дзейнасць, авалодаць якой можна, нават калі ў чалавека няма для гэтага асаблівых даных. Любы граматы чалавек зможа авалодаць уменнямі прамаўляць перад аўдыторыяй даходліва, пераканаўча і забаўляльна.

У старажытных сачыненнях нярэдка расказвалася пра боскае паходжанне навукі аб прамоўніцкім мастацтве. Калісьці на зямлі вяліся няспынныя войны, узнікалі пастаянныя канфлікты і спрэчкі. Калі Юпітэру надакучыла назіраць за ўсім гэтым, ён выклікаў Меркурыя і загадаў яму даць людзям Рыторыку, якая навучыла іх мірна вырашаць спрэчкі. Такім чынам, рыторыка была пачаткам цывілізаваных адносін паміж людзьмі. За 2500 гадоў існавання сутнасць рыторыкі тлумачылася па-рознаму. Можна выдзеліць тры асноўныя групы дэфініцый.

1. Старажытныя грэкі трактавалі рыторыку як “мастацтва пераконваць”. Маналагічнае маўленне, на думку Платона, Ісакрата, Арыстоцеля, заклікана далучыць да сваёй веры слухачоў.

2. Падчас рымскай цывілізацыі пад рыторыкай сталі разумець “мастацтва гаварыць прыгожа”.

3. У эпоху Сярэднявечча і напачатку Адраджэння рыторыка трактуецца як “мастацтва ўпрыгожвання маўлення”.

У найбольш агульным выглядзе рыторыка ёсць “мастацтва ўздзейнічаць”. У аснове ляжаць дзве галоўныя катэгорыі: разуменне і воля. Уплываючы на людзей, рытар спрабуе ўнушыць ім думкі, пачуцці, рашэнні, авалодаць іх розумам, сэрцам і воляй.

Такім чынам, традыцыйна рыторыка азначаецца як тэорыя, майстэрства і мастацтва красамоўства. Асноўнае паняцце ў азначэнні рыторыкі само патрабуе азначэння, таму што лінгвакультуралагічная канцэпцыя рыторыкі ўлічвае, што змест паняцця “красамоўства” неаднолькавы ў розныя гістарычныя эпохі і ў розных культурах.

На першых этапах рыторыка была не столькі тэорыяй, колькі практыкай навучання маўленчаму майстэрству. Паняцці “мастацтва” і “майстэрства” ў Старажытнай Грэцыі былі тоеснымі і абазначаліся адным словам – *technē* (адсюль і слова “тэхніка”).

Красамоўства азначае ўменне гаварыць прыгожа.

Адны аратары (А. Ф. Коні, Ф. Н. Плявака) адрознівалі тэрміны “красамоўства” і “аратарскае мастацтва”. Яны лічылі, што красамоўства – гэта дар слова, які хвалюе, захапляе прыгажосцю слова, яскравасцю вобразаў і сілаю трапных выразаў, а аратарскае майстэрства – гэта ўменне гаварыць граматычна і пераканаўча, якое сфарміравалася з гадамі. Красамоўства – гэта прыродны дар, а аратарскаму мастацтву можна вучыцца і чалавеку, пазбаўленаму прыроднага дару.

Іншыя даследчыкі лічаць, што гэтыя паняцці тоесныя і абазначаюць мастацтва публічнага выступлення.

Паколькі рыторыка заўсёды мела справу з майстэрствам публічнага слова, яе ўзнікненне і развіццё было магчыма толькі ў дэмакратычным грамадстве. Грамадзяне маглі актыўна ўдзельнічаць у палітычным жыцці краіны. Найбольш актыўна аратарскае майстэрства развіваецца ў пераломныя эпохі ў жыцці грамадства, калі ўзнікае гістарычная патрэба ўдзелу народа ў вырашэнні важных дзяржаўных пытанняў. Аратарскае майстэрства дапамагае згуртоўваць людзей вакол агульнай справы, пераконваючы, натхняючы і накіроўваючы іх. Доказам таму з’яўляецца росквіт красамоўства ў эпоху Адраджэння, у перыяды сацыяльных рэвалюцый. Сама свабода пераконваць словам – галоўная гарантыя і форма дэмакратыі. Варта адзначыць, што аратарскае майстэрства заўсёды абслугоўвала і абслугоўвае інтарэсы пэўных сацыяльных класаў, груп, пэўных асоб. Яно аднолькава можа служыць як праўдзе, так і хлусні, быць выкарыстана як у маральных, так і ў амаральных мэтах.

Грэчаскае тлумачэнне рыторыкі зводзіцца да “мастацтва пераконваць”. Асноўным тыпам тэксту з’яўляецца прамова, мэта якой – далучыць да сваёй веры слухачоў, спрыт, якому можна навучыцца. Рыторыка як навучанне спрыту і ёсць майстэрства красамоўства. Майстэрства красамоўства ва ўмовах дэмакратыі жыццёва неабходнае. Гэта звязана з тым, што кожны грамадзянін ва ўмовах дэмакратыі

знаходзіцца ў патэнцыяльнай небяспецы ад сваіх суграмадзян: любы грамадзянін можа абвінаваціць іншага ў тым, што мае выгоду для сябе, прызваць да суда і выйграць суд, пазбавіць маёмасці і жыцця.

Платон дае рыторыцы як мастацтву слова новы сэнс. Ён выпрацоўвае іншы від прамовы – дыялектычны. У дыялектыцы няма выйгрышу адной асобы, але ёсць выйгрыш для ўсіх удзельнікаў дыялогу. Рыторыка Платона змяшчае ў сабе элементы пропаведзі-палемікі.

Арыстоцель уводзіць паняцце аб'ектыўнай ацэнкі правільнасці прамовы. Ён падкрэсліваў, што рыторыка як філасофская і як філалагічная навука займаецца праблемамі суадносін прамовы з задумкай.

Тэорыя красамоўства склалася ў Старажытнай Грэцыі ў V ст. да н. э. Славыты старажытнагрэчаскі філосаф Арыстоцель пісаў: “Красамоўства расцвітае і набірае сілу ў перыяд найвышэйшага росквіту дэмакратыі, культурнага і палітычнага жыцця грамадства, а рыторыка як навука аб аратарскім мастацтве тады адыгрывае найбольшую ролю, калі адпавядае найважнейшым задачам гістарычнага развіцця”. У гэты час палітычныя пытанні вырашаліся на Народным сходзе, публічна, прынародна здзяйсняўся суд, многалюднымі былі святы, сустрэчы. Рыторыка развіваецца і як мастацтва, і як навука. Кнігі ствараліся з адукацыйнымі мэтамі. Першым стваральнікам рытарычных трактатаў называюць Горгія. Яму належаць словы: “Слова ёсць вялікі ўладар, які, валодаючы малым і абсалютна незаўважным цэлам, здзяйсняе цудоўнейшыя справы. Бо яно можа і страх прагнаць, і смутак знішчыць, і радасць пасяліць, і суперажыванне абудзіць. Сіла пераканання, якая ўласціва слову, і душу фарміруе, як хоча”.

Элінская традыцыя расцэньвала рыторыку як навуку пераконваць словам, майстэрствам маўлення. У рыторыкі трыадзіная аснова: маральнасць, мудрасць і артыстызм; цаніліся таксама адукаванасць, культура і талент аратара.

Кананічную рыторыку дзялілі на пяць частак:

- 1) інвенцыя (вынаходніцтва думак), або падрыхтоўка зместу прамовы;
- 2) дыспазіцыя, або размяшчэнне;
- 3) элакуцыя, або выражэнне і ўпрыгожванне;
- 4) меморыя, або запамінанне падрыхтаванага тэксту;
- 5) акцыя, або выкананне.

Згодна са старажытнымі традыцыямі, класічная рыторыка звязвалася з логікай (разважанне, доказ, аргументацыя), філасофіяй (мараль, маральныя праблемы, светапогляд), палітыкай (праблемы ўлады і свабоды, маёмасць, грамадскія адносіны, вайна і мір), юрыспрудэнцыяй (правы чалавека, судовая практыка), філалогіяй (мова, яе сродкі, стылі, выразнасць маўлення, літаратура, паэтыка, жанры).

Асноўныя тэарэтычныя дасягненні антычнай рыторыкі могуць быць суміраваны ў наступных палажэннях:

– у дыялогах “Горгій” і “Федр” Платон замацаваў традыцыйнае значэнне разумення рыторыкі як сродку пераканання. Платон супрацьпаставіў рыторыку дыялектыцы як сродку пошуку ісціны;

– у сваёй “Рыторыцы” Арыстоцель зняў гэтую супрацьлегласць, паказаўшы, што рыторыка карыстаецца толькі прымальнымі сродкамі пераканання. Рыторыка захоўвае маральныя асновы. Аратар раскрывае перад аўдыторыяй свае сапраўдныя намеры і назіранні, не хлусіць, бо пераконвае толькі з дапамогай мовы, а аўдыторыя, выслухаўшы, паводзіць сябе, як палічыць патрэбным;

– збліжаючы рыторыку з логікай і псіхалогіяй, мы ў той самы час не атаясамліваем працэс пераканання з кожнай з гэтых навук, а таксама з этыкай, але імкнёмся ахапіць усе сферы псіхічнай дзейнасці чалавека;

– асаблівая роля эстэтычных форм уздзеяння ўпершыню выразна апісана Цыцэронам. Эстэтычнае ўздзеянне звязваецца не столькі са зместам прамовы, колькі з яе знешняй формай;

– антычная рыторыка не змагла высветліць заканамерную сувязь паміж мэтай і спецыфічнымі сродкамі, з дапамогай якіх працэс пераканання рэалізуецца, ці мовай;

– Тэафраст сфармуляваў вучэнне пра якасць маўлення, якое пазней развілі Арыстоцель, Цыцэрон і Квінтыліян. Згодна з вучэннем, правільнасць супрацьпаставляецца ўсім іншым прыкметам, якія вызначаюць спецыфіку рытарычнага маўлення. Стала магчымым выдзеліць рыторыку з іншых лінгвістычных дысцыплін;

– каб стаць навукай, рыторыка павінна знайсці свае спецыфічныя сродкі выразнасці. Арыстоцель звязвае тэрмін “схема” як з рыторыкай, так і з граматыкай;

– вялікае значэнне ў антычных рыторыках меў падзел на фігуры думкі і слоўныя фігуры;

– было ўзнята пытанне размежавання фігур і тропай. Цыцэрон выдзяляў тропы як словы і фігуры як словазлучэнні.

Рыторыку эпохі Антычнасці называюць класічнай, вылучаючы пяць частак: *знаходжанне* (збор матэрыялу), *размяшчэнне* (вызначэнне асноўных сэнсавых мадэлей (топасаў), *слоўнае выражэнне* (слоўнае афармленне выступлення), *запамінанне* і *прамаўленне*.

У III ст. да н. э. у Грэцыі, а ў I ст. да н. э. у Рыме складваюцца рытарычныя школы – вышэйшыя гуманітарныя навучальныя ўстановы, дзе вывучаліся найбольш эфектыўныя спосабы пабудовы прамовы. У пачатковай школе вучні навучаліся пісьму, чытанню, ліку; у сярэдняй – чыталі і аналізавалі творы класікаў, атрымлівалі веды па ўсіх галінах навук; у вышэйшай – практычна авалодвалі мастацтвам слова.

У рымлянаў рыторыка азначалася як “мастацтва гаварыць добра”.

У Сярэднявеччы і ў пачатковы перыяд Адраджэння рыторыку разумелі як “мастацтва ўпрыгожвання” маўлення. З гэтага часу рыторыка абапіраецца як на вусны, так і на пісьмовы тэкст. Аўтарытэт рыторыкі яшчэ высокі: жыццё не прад’яўляе асабліва высокіх патрабаванняў. Рыторыка паступова ператвараецца ў мастацтва прамаўляць пропаведзі – гамілетыку. У Сярэднявеччы фарміруецца строга, лагічная навуковая прамова ў першых універсітэтах. Развіваецца сістэма доказаў, разнастайнасць аргументацыі. Дыскусійнае маўленне атрымлівае назву схаластыкі, якая сёння разумеецца як “бясплённае мудрагельства”, адарванае ад жыцця. Аднак так фарміравалася акадэмічнае красамоўства, якое да XVIII–XIX стст. дасягнула найвышэйшага ўзроўню: Сарбона ў Парыжы – XIII ст., Оксфард у Вялікабрытаніі – XII ст.

Варта адзначыць, што да XV ст. рыторыка была ў асноўным схаластычнай, з XVI ст. – гуманістычнай, з XVII ст. – рэфармісцкай.

Прыкметамі схаластычнага перыяду можна лічыць наступныя: стыль становіцца законам – гэта і манера апранацца, і маўленчы этыкет; у аснове адукацыі – высокі, сярэдні і нізкі стылі.

Гуманістычная рыторыка звязана з эпохай Адраджэння. Рыторыка стымулюе распрацоўку граматыкі і літаратурных норм мовы, усяго таго, што сёння мы называем культурай маўлення. Павышаецца ўвага да дыкцыі, вымаўлення, інтанацыі. Узоры прамоў бяруцца з літаратуры, развіваецца майстэрства перакладу.

Рэфармісцкая рыторыка становіцца найбольш уплывовай сферай гуманітарных ведаў. Праходзяць дыскусіі па рыторыцы, ствараюцца салоны і прыватныя акадэміі, развіваюцца прыватныя віды красамоўства: рыторыка гутаркі, эпісталярная рыторыка, рыторыка метамарфозы. Адхіляюцца дыялекты і жаргоны, запазычанні, нават навуковае маўленне. У Францыі пачынае развівацца прыдворны этыкет, які ў XVIII ст. запазычваецца расійскім імператарскім дваром. Прыдворны этыкет уплывае на дыпламатычнае красамоўства.

Да пачатку XIX ст. амаль ва ўсёй Заходняй Еўропе рыторыка перастае разглядацца як навука і выключаецца са сферы адукацыі.

У Расіі рыторыку распрацаваў М. В. Ламаносаў у “Кратком руководстве к красноречию”. Красамоўства – паняцце выключна рускага паходжання, абазначае ‘гаварыць прыгожа, “красно”, пераканаўча, прывабна’. Мэтай рыторыкі ў М. В. Ламаносава выступае навучанне “преклонять” суб’ядніка на свой бок.

Паслярэвалюцыйныя гады дадалі ў маўленчую культуру элементы афіцыйна-дзелавога стылю.

Сёння найбольшай эфектыўнасцю ўздзеяння на маўленчыя паводзіны ў грамадстве валодаюць сродкі масавай інфармацыі (тэлебачанне, радыё, перыёдыка), Інтэрнэт.

Рыторыка, якая вучыць мастацтву пераконваць, мае вялікае значэнне для грамадскай і палітычнай дзейнасці. Уплываючы на грамадскую свядомасць, аратар фарміруе пэўную думку, меркаванне, якое, як слухна сказаў Б. Паскаль, “кіруе” светам.

Сучасная рыторыка даследуе структуру рытарычнай дзейнасці чалавека, рытарычныя каноны (правілы) пабудовы публічнага выступлення, апісвае сістэму найбольш эфектыўных і мэтазгодных моўных сродкаў уздзеяння на адрасата. Яна дае алгарытм маўленчых паводзін чалавека.

Практычнае значэнне рыторыкі ў тым, што яна павінна забяспечыць найлепшае разуменне паміж людзьмі, канструктыўнае вырашэнне канфліктаў.

Для будучага настаўніка-філолага, як і наогул для кожнага свядомага грамадзяніна, выключна важнае значэнне мае валоданне маўленчымі навыкамі – уменне публічна выступаць, весці гутарку на розныя тэмы, як спецыяльныя, так і бытавыя, прымаць удзел у дыскусіях, дыспутах, спрэчках, умець правільна і карэктна задаваць пытанні і ўпэўнена ўключацца ў размову, правільна і дакладна перадаваць свае думкі як у вуснай, так і пісьмовай форме.

Валоданне асновамі аратарскага майстэрства дапаможа кожнаму:

- уладкоўваючыся на працу, так раскажаць сваю біяграфію начальніку, каб таму захацелася ўзяць на працу;

- раскажаць пра сябе новаму калектыву, паказаць сябе як чалавека, з якім цікава і прыемна размаўляць;

- атрымаўшы ад начальніка заданне на выкананне тэрміновай работы, выканаць яе і зрабіць справаздачу так, каб начальнік выдаў загад аб павышэнні з адпаведным павелічэннем зарплаты.

Рыторыка як навука аб прамоўніцкім мастацтве звязана з філалагічнымі, у першую чаргу лінгвістычнымі, дысцыплінамі, такімі як стылістыка і культура маўлення, нарматыўная граматыка, якія знаёмяць з сістэмай норм літаратурнай мовы і яе функцыянальна-стылістычнымі разнавіднасцямі, з літаратуразнаўчай дысцыплінай – паэтыкай, якая вывучае спецыфіку вобразнага адлюстравання аб’ектыўнай рэчаіснасці, нефілалагічнымі гуманітарнымі навукамі – логікай, псіхалогіяй, педагогікай, прагматыкай (тэорыяй камунікацыі).

У сучаснай навуцы аб прамоўніцкім майстэрстве выдзяляецца агульная і прыватная рыторыка. Агульная рыторыка вывучае заканамернасці маўленчых паводзін у розных сітуацыях зносін і практычныя магчымасці іх выкарыстання з мэтай павышэння эфектыўнасці выступлення, даследуе этапы падрыхтоўкі да выступлення, адносіны паміж аратарам і аўдыторыяй. Прадметам вывучэння агульнай рыторыкі з’яўляецца маўленчая падзея і яе асноўны кампанент *дыкурс* – гукавое слова, якое суправаджаецца жэстава-мімічнымі і прасторавымі паводзінамі гаворачай асобы ў пэўнай маўленчай сітуацыі.

[Да зместу](#)

Тэма 2 РЫТОРЫКА Ў СТАРАЖЫТНАЙ ГРЭЦЫІ

Рыторыку эпохі Антычнасці называюць класічнай. Рыторыка як тэорыя і практыка аратарскага мастацтва ўзнікла ў V ст. да н.э. у Старажытнай Грэцыі. Яе развіццё было звязана з росквітам афінскай дэмакратыі ў VI–V стст. да н.э. Гэта быў час ад Перыкла да Дэмасфена. Ідэал эпохі – грамадзянін, здольны кіраваць дзяржавай.

Найбольшае развіццё ў гэты перыяд атрымала палітычнае і судовае красамоўства, што абумоўлена наступнымі прычынамі.

Усе палітычныя пытанні вырашаліся ў Афінах на Народным сходзе. Выступленні пры вялікай колькасці людзей патрабавалі асаблівага ўмення валодаць публічным словам, дакладна выражаць свае думкі і пераконваць слухачоў сваімі аргументамі, падпарадкоўваць іх сваёй волі і эмоцыям. Палітычнае красамоўства вучыла пераканаўча выкладаць свае думкі, быць знаходлівым, гаварыць без падрыхтоўкі.

Развіццю судовага красамоўства паспрыялі законы Салона, выдадзеныя ў 594 г. да н.э., якія ўводзілі спаборны судовы працэс, у якім абвінаваўцам мог выступіць любы грамадзянін, а падсудны павінен быў абараняцца сам. У сваім выступленні перад судовай калегіяй (якая налічвала больш за 500 чалавек) падсудны імкнуўся не толькі даказаць сваю невінаватасць, але і выклікаць спачуванне ў суддзяў, расчуліць іх, схіліць на свой бок. Па гэтай прычыне старажытныя грэкі вялікую ўвагу надавалі ўменню валодаць словам, вучыліся выступаць красамоўна і доказна. Але не кожны чалавек мог стаць аратарам, гаварыць прыгожа і пераканаўча, таму грамадзяне часта звярталіся да лагографаў (грэч. *logos* ‘слова’ + *grapho* ‘пішу’), якія за пэўную плату пісалі ім прамовы. Заказыкі завучвалі тэксты і гаварылі іх на судзе.

Акрамя судовага, у гэты час адбываецца станаўленне і развіццё палітычнага, або дарадчага красамоўства. Пазней развіваецца яшчэ адзін від красамоўства – эпідэйктычнае, урачыстае, якое было звязана з ухваленнем герояў. Распрацоўваецца цэлая сістэма аратарскіх прыёмаў, якія развівалі навыкі пераканаўчага выкладу сваёй прамовы, вучылі дакладна выказваць свае думкі, дасціпна адказваць на пытанні, выступаць экспромтам, выкарыстоўваючы тэзісы выступлення папярэдняга аратара, спрацацца з апанентамі, збіваць іх з панталыку, бянтэжыць і блытаць.

Рытарычная дзейнасць сафістаў. Прапагандыст, Горгія, Ісакрат і інш. Родапачынальнікамі рыторыкі ў V ст. да н.э. былі сафісты, вандруючыя настаўнікі філасофіі (“мудрасці”), красамоўства (рыторыкі) і мастацтва спрэчкі (эўрыстыкі).

Гэта былі прадстаўнікі вядомага ў антычнай філасофіі напрамку, які распрацоўваў суб’ектыўны аспект дыялектыкі. У адпаведнасці з іх тэорыяй абсалютнай ісціны не можа быць, бо ёсць толькі меркаванне асобнага

чалавека пра ісціну. У дэмакратычнай дзяржаве кожны чалавек меў магчымасць даказаць свой пункт гледжання. Таму галоўная задача аратара не раскрыццё ісціны, а пошукі пераканаўчых аргументаў для доказу сваёй праваты, уменне перамагчы ў спрэчцы. Асноўны канон сафістыкі – навучыць чалавека дыялектычна разважаць, “зрабіць слабае меркаванне моцным”, выступіць і перамагчы ў спрэчцы. Сафісты вучылі майстэрству разважання, уменню спрэчкі і мастацтву слова. Яны першымі распрацавалі сістэму вучэбных практыкаванняў для аратараў.

Пратагор (каля 481 – 411 да н. э.) развіваў красамоўства слова і майстэрства спрэчкі. Аўтар кніг “Мастацтва спрачацца”, “Аб барацьбе”, “Аб навукх”, “Аб славалюбстве”. Ён пісаў: “Мяжа і крытэрыі рэчаў – чалавек, рэчы – гэта тое, што можна адчуць, а што не адчуваеш – таго не існуе”. Такім чынам, паводле Пратагора, адносна кожнага прадмета могуць быць два супрацьлеглыя меркаванні.

Пратагор развіваў слоўнае красамоўства, мастацтва спрэчкі. Ён выдзеліў чатыры віды прамовы: пытанне, адказ, просьбу і загад. Пратагору прыпісваюць вядомы афарызм “Праца, работа, навучанне, выхаванне і мудрасць ствараюць вянец славы, які сплятаецца з кветак красамоўства і ўскладаецца на галаву тым, хто яго любіць”.

Горгій (каля 483 – 375) лічыцца заснавальнікам школы сафістаў. Сучаснікі адзначалі яго высокае аратарскае майстэрства. Ён развіваў ідэю адноснасці ісціны наступным чынам: не можа быць абсалютных ведаў пра прадмет, а можа быць толькі карысць або шкода ад гэтага прадмета для чалавека як “меры ўсіх рэчаў”. Рэальнасць існуе, але наша меркаванне аб ёй не супадае з ёй, таму паняцці, якія выражаюць рэальнасць, заўсёды можна абвергнуць як далёкія ад рэчаіснасці.

Горгій вялікае значэнне надаваў публічнаму слову. Цалкам захаваліся толькі дзве прамовы: “Пахвала Алене” і “Апраўданне Паламеда”, напісаныя на сюжэты міфаў пра Траянскую вайну. У прамове “Пахвала Алене” ён гаварыў: “Слова – вялікі ўладар, які, маючы даволі малое і зусім непрыкметнае цела, творыць дзівосныя справы. Бо яно можа і страх нагнаць, і смутак прагнаць, і радасць пасяліць, і спачуванне абудзіць”.

Горгій адкрыў у Афінх платную школу красамоўства, у якой навучаў юнакоў з багатых сем’яў уменню прыгожа гаварыць і лагічна мысліць.

Горгій распрацаваў сістэму рытарычных прыёмаў упрыгожвання прамовы: імклівасць маўлення, парадаксальнасць, запал, уменне выражаць важнае падрабязна. Ён перанёс у палітычную прамову паэтычны спосаб выкладу, зрабіўшы яе ўзвышанай, першым стаў выкарыстоўваць антытэзу, аксюмаран (спалучэнне супрацьлеглых па сэнсе паняццяў), ізакалон, падзел сказа на сіметрычныя часткі, паралелізм, гукапіс, сугучча канчаткаў у сказе. Гэтыя фігуры сталі называць гаргіянскімі (горгіевымі).

Горгій быў вядомы не толькі як судовы або палітычны аратар, але і як майстар урачыстага красамоўства. Ступень дасканаласці ўрачыстых прамоў была абумоўлена ўменнем хваліць, якое грунтавалася на трох уменнях: надаць слоўнай тканіне эфектную мілагучнасць (як хваліць), знайсці ў аб’екце вартасць, якая заслугоўвае пахвалы (за што хваліць), і зрабіць прадмет пахвалы блізкім слухачу (для чаго хваліць).

Яркім прадстаўніком афінскай школы красамоўства быў вучань Горгія **Ісакрат** (436–338 да н. э.), настаўнік рыторыкі, публіцыст і лагограф.

Быў родам з багатай сям’і, але пасля збяднення вымушаны быў вучыцца аратарскаму майстэрству ў сафіста Горгія і працаваць лагографам. Пісаў судовыя і палітычныя прамовы. Потым адкрыў аратарскую школу з высокай платой за навучанне, з якой выйшлі многія палітыкі, аратары і пісьменнікі. Сапраўдны аратар, на думку Ісакрата, павінен мець талент, быць адукаваным і пастаянна практыкавацца. Каля 390 г. апублікаваў прамову “Супраць сафістаў”, у якой рэзка крытыкуе сафістычную школу. На яго погляд, рыторыка павінна і можа стаць сродкам не толькі адукацыі, але і маральнага і палітычнага выхавання. У курс навучання сваёй школы Ісакрат увёў гісторыю, права, літаратуру, філасофію.

Ён быў майстрам урачыстага красамоўства, распрацаваў структуру палітычнай прамовы, стварыў жанр павучальнай прамовы. Вялікую ўвагу надаваў слоўнаму афармленню выступлення, яго знешняму ўпрыгожванню. “Слова, – гаварыў Ісакрат, – не толькі вызваліла нас з путаў жывёльнага жыцця, дзякуючы яму мы пабудавалі гарады, устанавілі законы, вынайшлі мастацтва... Слова з’яўляецца правадыром усіх спраў і ўсіх задум”.

Ісакрат сам не выступаў перад аўдыторыяй з-за слабага голасу і сарамлівасці. Ён атрымаў вядомасць як майстар пісьмовага красамоўства. Таму яго прамовы вызначаюцца скрупулёзнай работай над словам.

Асаблівасцю стылю прамоў Ісакрата з’яўляецца плаўнасць і рытмічнае чляненне прамовы, лёгка і натуральныя пераходы, складаныя перыяды з рытмічным пачаткам і рытмічнай канцоўкай. Ён выпрацаваў асноўныя прынцыпы кампазіцыі прамовы, якая павінна складацца з чатырох частак: 1) уводзіны, мэта якіх – прыцягнуць увагу слухачоў, выклікаць іх прыхільнасць; 2) выклад прадмета выступлення з максімальнай пераканальнасцю; 3) абвяржэнне доказаў праціўніка з аргументацыяй на сваю карысць; 4) заключэнне, у якім падводзіцца вынік усяму сказанаму.

Паралельна з практыкай аратарскага маўлення развівалася і яго тэорыя. Першы падручнік па рыторыцы склалі ў 427 г. сіцылійцы **Корак** (Коракс) і **Цісій** (вучань Коракса). Корак называе рыторыку “служкай пераканання”. Ён адным з першых зрабіў спробу падзяліць

аратарскую прамову на часткі: уступ, тэма, выклад, аргументацыя, заключэнне. Як і іншыя сафісты, мэтай аратарскага выступлення ён лічыў не ўстанаўленне ісціны, а перакананне з дапамогай верагоднага, дзеля чаго і патрэбны сафізмы.

Лісій (каля 459 – 380 да н. э.) вядомы як лагограф, прамовы якога мелі просты стыль выкладу і адлюстроўвалі асаблівасці характару заказчыкаў. Быў аўтарам палітычных і судовых прамоў, у якіх паказваўся маральны ідэал, этычны комплекс чалавека – грамадзяніна дэмакратычнага поліса. Адзінай прамовай, якую ён гаварыў сам, была прамова “Супраць Эратасфена, былога члена Калегіі трыццаці”.

Прамовы вызначаліся лаканічнасцю і дакладнасцю думкі, строгім прынцыпам кампазіцыі, яснасцю, лагічнасцю і паслядоўнасцю выкладу, пераканальнасцю доказаў, публіцыстычным пафасам і патэтычным абвінавачваннем праціўнікаў. Пры выкарыстанні рытарычных сродкаў упрыгожвання маўлення кіраваўся пачуццём меры.

Лісія-лагографа называлі класікам мастацтва этапеі (мастацтва стварэння характараў). У сваіх апісаннях ён даваў разгорнуты малюнак нораваў і звычаяў сучаснага яму грамадства. Валодаючы мастацтвам пераўвасаблення, Лісій дакладна перадаваў характар падабароннага. Праявіў сябе як бліскучы юрыст, паказаўшы ўменне разабрацца ў тонкасцях судовай справы.

У сваіх прамовах Лісій адмовіўся ад мудрагелістага гаргіянскага стылю, імкнуўся да чысціні маўлення адукаванага грамадства. Пазней стыль яго прамоў быў прызнаны ўзорам атыцызму і стаў прыкладам для пераймання для некаторых выдатных пісьменнікаў эпохі элінізму.

Сафісты часта абвяшчалі мэтай выступлення перамогу ў спрэчцы любой цаной, іх разважанні пераўтвараліся ў гульню паняццямі, мудрагельства, злоўжыванне гібкасцю паняццяў, якія ўводзілі апанентаў у зман. За гэта сафістаў нярэдка крытыкавалі і з цягам часу само слова “сафіст” набыло негатыўнае адценне, стала абазначаць тып філосафа, які займаецца мудрагельствам, пустымі разважаннямі.

Тым не менш як станоўчы трэба адзначыць той факт, што сафісты распрацавалі найважнейшыя рытарычныя каноны складання прамоў і прыёмы пераканання слухачоў, звярнулі ўвагу на фактар адрасата, развілі майстэрства спрэчкі, вызначылі тэхніку і культуру маўлення, слоўнае афармленне выказвання.

Платон (428 (427) – 348 (347) да н. э.) быў вучнем і паслядоўнікам Сакрата, гарачым прыхільнікам яго поглядаў. Пасля смерці Сакрата шмат падарожнічаў і вырашыў стварыць сваю школу ў садах Акадэма, славетную Акадэмію. Слухачы Акадэміі займаліся матэматыкай, дыялектыкай, вучэннем аб дзяржаве, этыкай, гнэсеалогіяй, якія і склалі аснову платонаўскай філасофіі. Платон імкнуўся сфармуляваць прынцыпы і правілы стварэння стабільнага грамадства. Сярод вучняў Платона

быў і Арыстоцель. Захаваліся 23 дыялогі Платона, прамова “Апалогія Сакрата” і лісты.

Ідэалізм Платона праявіўся ў тым, што ён верыў у існаванне ідэі асобна ад з’явы. Быў перакананы, што зло – уласцівасць матэрыі. Прадметам любой дзейнасці чалавека павінна быць дабро. Платон выдзяляў тры катэгорыі дабра: Дабро ў душы, выражанае ў дабрадзейнасці, Дабро ў целе, выражанае ў сіметрыі форм, і Дабро ў знешнім свеце, выражанае праз сацыяльны стан у грамадстве.

Вялікае значэнне Платон надаваў красамоўству, падкрэсліваў яго грамадскую сутнасць, разглядаў яго як сродак выхавання дабрадзейнасці і як сродак пазнання. Сапраўднае красамоўства, як лічыў Платон, заснавана на глыбокіх ведах і таму даступна толькі філосафу. Аратар павінен думаць толькі праўдзіва, таму – валодаць ведамі і ўмець пераконваць людзей.

У сваіх трактатах “Горгій”, “Сафіст”, “Тээтэт” Платон прадставіў сістэму ўяўленняў пра аратарскае майстэрства:

- красамоўства павінна быць дзелавым, а не пустаслоўным;
- яно павінна быць непадкупным, а значыць, сумленным і па сваім характары высокамаральным;
- яно павінна не падаўляць людзей, а пераконваць іх, далучаючы да ведаў;
- аратар павінен гаварыць свабодна пра тое, чаго ён жадае і што служыць ісціне;
- публічнае слова павінна быць накіравана на грамадскую дзейнасць.

Платон параўноўваў аратара з урачом, выхавальнікам і мудрацом. Урач паляпшае стан хворага лекамі, а аратар – стан грамадства сваімі разважаннямі.

[Да зместу](#)

Тэма 3

РЫТАРЫЧНАЯ СПАДЧЫНА ДЭМАСФЕНА

Калі гаварыць пра практычную рэалізацыю функцый рыторыкі, то ў якасці ўзору неабходна назваць аратарскую дзейнасць Дэмасфена (каля 384 – 322 да н. э.), які дасягнуў вяршыні красамоўства ў Старажытнай Грэцыі. Дэмасфен па праву лічыцца першай зоркай у аратарскай эліце антычнасці. Яго літаратурная спадчына налічвае 61 тэкст прамой (некаторыя з якіх маюць па сто і больш старонак), 56 уступаў да прамой і некалькі лістоў.

Дэмасфен быў сынам багатага рамесніка, але пасля смерці бацькі (калі Дэмасфену было ўсяго сем гадоў) апекуны прысвоілі сабе большую частку грошай і маёмасці. Каб адсудзіць маёмасць, Дэмасфен пачаў

вивучаць афінскія законы і аратарскае майстэрства. Яго настаўнікамі былі Ісакрат і Ісей. Апекуноў асудзілі, а Дэмасфен пачаў рыхтавацца да аратарскай дзейнасці. Каб здабыць сродкі на жыццё, працаваў лагографам. Першыя яго выступленні не мелі поспеху. У яго быў слабы голас, ён гаварыў невыразна, злёгка заікаўся, картавіў, пацепваў плячом і не ўмеў трымацца перад публікай. Але ён вырашыў выправіць гэтыя недахопы, адасобіўся, падоўгу не выходзіў з дома і настойліва практыкаваўся. Пасля доўгіх намаганняў дасягнуў сваёй мэты, стаў выдатным аратарам. Але ніколі не выступаў без падрыхтоўкі, старанна рыхтаваў тэкст выступлення, абдумваючы кожнае слова, завучваў загадзя запісанае выступленне на памяць. Вялікае значэнне надаваў дыкцыі, міміцы, прасторавым паводзінам аратара перад аўдыторыяй.

Прастата выкладу ў Дэмасфена спалучалася з вялікай сілай думкі і пачуцця. Яго прамовы былі насычаны разнастайным фактычным матэрыялам, мелі шмат аўтарскіх назіранняў і характэрных дэталей. Глыбокі псіхолаг, знаходлівы палеміст, ён умеў трымаць слухачоў у напружанні, выклікаць увагу аўдыторыі і затрымаць яе да канца выступлення. Палымяны аратар антымакедонскай дэмакратычнай групы ў Афінах, ён стварыў прамовы, напоўненыя пафасам, дынамізмам і моцнай экспрэсіяй.

Дэмасфен абгрунтаваў пэўныя маральна-этычныя прынцыпы і нормы, якімі павінен кіравацца аратар. Красамоўства, як лічыў Дэмасфен, павінна быць сацыяльна накіраваным, звязаным з палітычнай дзейнасцю. Аратар павінен быць аб'ектыўным, не кіравацца пачуццём непрыязнасці або жаданнем усхваляць каго-небудзь. Паміж выступленнем аратара і яго практычнай дзейнасцю не павінна быць разыходжання.

Такім чынам, да IV ст. да н. э. у Старажытнай Грэцыі былі вызначаны асноўныя функцыі і задачы рыторыкі, выдзелены і апісаны найважнейшыя тыпы прамой, створана метадыка навучання аратарскаму мастацтву, вырацаваны каноны ўзорнай аратарскай прамовы. Старажытнагрэчаская рыторыка была дасягненнем высокай духоўнай культуры Элады. Яна вырацавала адметны строгі стыль класічнай прамовы – атычны стыль (атыцызм). З вялікай колькасці атычных аратараў найлепшымі пазней былі прызнаны толькі дзесяць. На аснове адбору, зробленага пергамскімі вучонымі ў II ст. да н. э., быў складзены так званы “Канон дзесяці атычных аратараў”, у які ўвайшлі Антыфон, Алкід, Лісій, Ісакрат, Ісей, Лікург, Дэмасфен, Эсхіл, Гесперыд, Дынарх.

[Да зместу](#)

Тэма 4 “РЫТОРЫКА” АРЫСТОЦЕЛЯ

Арыстоцель (384–322 да н. э.) – “філосаф у філасофіі”, якому належыць значная роля ў развіцці старажытнагрэчаскай рыторыкі.

Арыстоцель нарадзіўся ў сям’і прыдворнага лекара ў Калхіды, грэчаскай калоніі. У 17 гадоў ён прыбывае ў грэчаскія Афіны і становіцца вучнем Акадэміі філосафа Платона. На працягу 20 гадоў займаецца навуковай работай у Акадэміі Платона. Быў выхавальнікам Аляксандра Македонскага, пасля вярнуўся ў Афіны, дзе стварыў сваю школу Лікей. Закладае асновы такіх навук, як этыка, эстэтыка, логіка, філасофія, прыродазнаўства і інш. Арыстоцель напісаў больш за 150 навуковых прац, у тым ліку і “Рыторыку”.

Вялікае значэнне ў жыцці чалавека Арыстоцель надаваў выхаванню. На пытанне, якая розніца паміж адукаваным і неадукаваным, ён адказваў: “Як паміж жывым і мёртвым”.

Па палітычных перакананнях быў прыхільнікам умеранай дэмакратыі. Арыстоцель называў тры віды ўлады: манархію (царская ўлада), арыстакратыю (улада нямногіх з ліку заможных адукаваных класаў), палітыю (улада большасці з сярэдняга класа). Усе віды ўлады будуць паспяхова кіраваць дзяржавай пры ўмове, што будуць дзейнічаць на карысць народа. Калі ж будуць кіравацца ўласнымі інтарэсамі, то адбудзецца эканамічная і палітычная нестабільнасць грамадства. Манархія ператворыцца ў тыранію, арыстакратыя – у алігархію, палітыя – у дэмакратыю.

У дэмакратычным грамадстве вялікае значэнне надаюць удзелу грамадзян у рашэнні дзяржаўных пытанняў. Гэта патрабуе пэўных ведаў і ўменняў у галіне мастацтва слова (рыторыцы). Рыторыка патрэбная як у штодзённым жыцці, так і ў дзяржаўным.

Асноўным правілам для аратара Арыстоцель лічыў уменне правільна выбраць стыль маўлення і правільна яго пабудаваць. Стыль ёсць спосаб пераканаўча выказаць думку. Гэта стыль выразны, пазбаўлены халоднасці, нехаатычны, у меру сціснуты, у меру працяглы і адпавядае рэчаіснасці.

Каб пазбегнуць халоднасці, Арыстоцель рэкамендаваў:

- абмежаваць ужыванне складаных слоў;
- пазбягаць недакладных выразаў;
- правільна выкарыстоўваць эпітэты;
- не выкарыстоўваць недарэчных метафар.

Недарэчнае выкарыстанне метафар Арыстоцель бачыць у тым, што некаторыя метафары:

- маюць смешны сэнс;
- занадта ўрачыстыя;
- няясныя па сэнсе;

– “зашыфраваныя” (каб зразумець іх сэнс, патрэбна гістарычная (этымалагічная) даведка).

Арыстоцель прыводзіць прыклады занадта паэтычных метафар: справы “пабляклыя і крываваыя”, “ты ў гэтай справе пасеяў ганьбу і сабраў няшчасце”.

“Рыторыка” Арыстоцеля складаецца з трох кніг.

У першай кнізе Арыстоцель дае наступнае азначэнне рыторыкі: “Рыторыка – мастацтва знаходзіць магчымыя спосабы пераканання адносна любога прадмета”. Маўленне складаецца з трох элементаў: таго, хто гаворыць, прадмета, пра які ён гаворыць, і асобы, да якой ён звяртаецца і якая ёсць канечная мэта ўсяго. Ёсць тры тыпы прамой: дарадчая (угаворваць або адгаворваць, суадносіцца з будучым часам), судовая (абвінавачваць або апраўдваць, адпавядае прошламу часу) і эпідэйктычная (усхваляць або асуджаць, звязана з цяперашнім часам). Этапы падрыхтоўкі да выступлення: вынаходніцтва, размяшчэнне, слоўнае афармленне, запамінанне і выкананне.

У другой кнізе Арыстоцель выдзяляе важныя кампаненты аратарскага мастацтва: аратар, аўдыторыя, прамова. Дзеянне пераконваючай прамовы залежыць ад трох момантаў: маральнага характару гаворачага, якасці самой прамовы, настрою слухачоў. Каб выклікаць прыхільнасць слухачоў, аратару неабходна ведаць, калі, пры якіх абставінах, па якой прычыне чалавекам авалодваюць пачуцці – гнеў або пакорлівасць, любоў або нянавісць, зайздрасць, страх і інш. Гэтыя фактары аратару патрэбна ведаць, каб не справакаваць у слухачоў непажаданых эмоцый падчас выступлення. Каб выклікаць давер, аратар павінен улічваць склад слухачоў, асаблівасці паводзін, характэрных для аўдыторыі, якая складаецца з: а) людзей сталага ўзросту, б) знатнага паходжання, в) багатых, г) якія валодаюць уладай, д) шчаслівых.

У трэцяй кнізе, як адзначае Арыстоцель, разглядаюцца тры пытанні: адкуль браць спосабы пераканання, аб стылі, як размяшчаць часткі прамовы. Асноўная ўвага ў гэтай кнізе звяртаецца на стыль. Для кожнага віду красамоўства характэрныя свае спосабы доказнасці. Так, у палітычнай прамове часцей выкарыстоўваюцца прыклады (аратар прыводзіць факты, якія раней адбыліся, або літаратурныя (байкі, прытчы); у судовай – сілагізмы, законы, паказанні сведкаў, дамовы, клятвы; ва ўрачыстай – параўнанне, перабольшанне.

Арыстоцель разглядае таксама моўныя асаблівасці розных тыпаў прамовы: дарадчай, судовай і эпідэйктычнай. Аналізуючы сродкі стварэння выразнасці і прыгажосці стылю, ён адзначае, што ўсе яны падпарадкаваны асноўнай задачы – дасягненню ведаў, пераканання, арганізацыі грамадскай думкі. Арыстоцель у “Рыторыцы” апісаў сістэму якасцей аратарскага выступлення: яснасць, дакладнасць, правільнасць,

эмацыянальнасць, выразнасць, умеранасць, дарэчнасць, змястоўнасць і дзейснасць.

Кампазіцыя прамовы складаецца з наступных частак: прадмова, называнне (вызначэнне тэмы), апавяданне (выклад прадмета прамовы), апісанне (аналіз прадмета прамовы), доказ, абвяржэнне, заклік, заключэнне.

Арыстоцель размяжоўваў стыль пісьмовага і вуснага маўлення, адзначаючы ў першым перавагу дакладнасці і пэўную стрыманасць, а ў другім – жывасць і артыстычнасць.

Да зместу

Тэма 5 КРАСАМОЎСТВА Ў СТАРАЖЫТНЫМ РЫМЕ. ЦЫЦЭРОН: ЖЫЦЦЁВЫ І ТВОРЧЫ ШЛЯХ

З другой паловы IV ст. да н. э. пачынаецца новы перыяд антычнай культуры – элінізм. У выніку падзення старажытнагрэчаскай дэмакратыі змяншаецца роля аратарскага мастацтва. Аратары надаюць больш увагі знешняму, слоўнаму афармленню выступлення, імкнуцца да прыгажосці і выразнасці стылю выкладу. Даследуюцца вобразна-выяўленчыя моўныя сродкі, вывучаюцца праблемы культуры маўлення і стылістыкі. Фарміруецца азіяцкі стыль (азіянізм), які ўзнік у гарадах Малой Азіі. Яго вывучалі Гермаген, Феадор Гадарскі, Лангін. Гэты стыль характарызуецца празмернай патэтыкай, пафаснасцю, арнаментальнасцю, павышанай увагай да слоўнага афармлення і ўпрыгожвання выказвання.

Некаторыя тэарэтыкі і практыкі аратарскага мастацтва не падтрымлівалі азіяцкі стыль, крытыкавалі яго і імкнуліся адрадзіць класічныя рытарычныя традыцыі. Так узнікае новаатычны стыль, які ўзнаўляе класічныя каноны, строгі стыль аратарскай прамовы.

Прадстаўніком гэтага стылю можна назваць выдатнага рытара Дыянісія Галікарнаскага (каля 55 – каля 8 да н. э.), які быў родам з горада Галікарнас у Малой Азіі. У сваіх працах “Пра старажытных аратараў”, “Аб аратарскім мастацтве Дэмасфена”, “Аб злучэнні слоў”, “Рымская старажытнасць” на матэрыяле ўзораў стылю атычных аратараў IV ст. да н. э. ён сфармуляваў асноўныя прынцыпы атыцызму, падтрымаў вядомае вучэнне Арыстоцеля аб трох стылях і тыпах прамой, паказаў найважнейшыя рытарычныя каноны і прыёмы. Асаблівую ўвагу ён надаваў гукавому афармленню маўлення, аб’яднаў этычныя, эстэтычныя і фізічныя характарыстыкі гукаў, развіў тэорыю рытмаў. Ён вывучаў правілы падбору слоў і сувязі іх у сказе, лічыў, што парадак слоў павінен адпавядаць патрабаванням як логікі, так і эстэтыкі.

Старажытнагрэчаскі этап у развіцці рыторыкі завяршаецца яе перамяшчэннем з грамадска-палітычнай сферы ў вучэбную. Пры вывучэнні рыторыкі асноўная ўвага звяртаецца на школьныя дэкламацыі, складанне прамой на выдуманых тэмы, знешняе ўпрыгожванне стылю прамой.

Наступны этап у развіцці рыторыкі пачынаецца на мяжы I ст. да н. э. і I ст. н. э. і звязаны са Старажытным Рымам. У Старажытным Рыме ў перыяд рэспубліканскага ладу асноўнымі дзяржаўнымі органамі былі сенат, народныя сходы і суды, дзе мог выступіць любы грамадзянін. Як і Грэцыя, гэта была дзяржава рабаўласніцкай дэмакратыі, што і садзейнічала развіццю свабоды слова і адпаведна – рыторыкі. Удзел грамадзяніна ў палітычным жыцці дзяржавы быў немагчымы без валодання публічным словам, у сувязі з чым навучанне аратарскаму майстэрству было даволі распаўсюджаным.

Рымскія аратары за ўзор узялі вопыт старажытнагрэчаскіх майстроў красамоўства, развілі і дапоўнілі яго ўласнымі назіраннямі.

Рымскі этап у развіцці рыторыкі прадстаўлены дзейнасцю такіх вядомых судовых аратараў, як Марк Порцый Катон Старэйшы, Гай Папірый Карбон, Гай Скрыбоній Курыён, Крас, Квінт Гартэнзій Гартал, якія бліскуча паказалі сябе на многіх судовых працэсах, у адвакацкай практыцы, у галіне юрыспрудэнцыі.

Цыцэрон: жыццёвы і творчы шлях. Вядомы ў Старажытным Рыме палітычны дзеяч, аратар, пісьменнік **Марк Тулій Цыцэрон** (106–43 гг. да н. э.). Нарадзіўся ў сям’і коннікаў у г. Арпіне, адукацыю атрымаў у Рыме. Цыцэрон рыхтаваўся да прафесіі судовага аратара, вывучаў грамадзянскае права, філасофію, рыторыку, прысутнічаў на выступленнях лепшых аратараў, вучыўся дэкламацыі ў вядомых акцёраў.

Палітычную кар’еру зрабіў сам, дзякуючы сваім здольнасцям, таму атрымаў характарыстыку “новы чалавек”, бо заняў важнае месца ў палітыцы праз свае здольнасці, а не праз паходжанне. Калі ў выніку трэцяй антырэспубліканскай змовы Рымская рэспубліка знікла, улада перайшла ў рукі імператара, у ліку першых ахвяр рэпрэсій быў Цыцэрон, забіты ў 43 г. да н. э.

Творчую спадчыну Цыцэрона складаюць 58 палітычных і судовых прамой, 19 трактатаў па рыторыцы, палітыцы, філасофіі, звыш 800 лістоў. Найбольш важныя трактаты па рыторыцы аб’яднаны ў кнігу “Тры трактаты аб аратарскім мастацтве” (“Аратар”, “Аб аратары”, “Брут”). Разглядаючы функцыі рыторыкі, Цыцэрон падкрэслівае яе грамадскую важнасць, сувязь з філасофіяй і правам.

Важнымі ўмовамі для фарміравання сапраўднага аратара з’яўляюцца прыродны талент, тэорыя аратарскага мастацтва і практычныя заняткі: “Паэтамі нараджаюцца, аратарамі становяцца”. Рашаючую ролю ў аратарскім мастацтве адыгрываюць веды, навыкі. “Аратара павінны хваляваць тры рэчы: што сказаць, дзе сказаць і як сказаць”. На думку

Цыцэрона, красамоўства заключаецца ў словах і думках. Уменне карыстацца словамі і вялікі запас яркіх, нешаблонных выказаў ствараюць аснову красамоўства. У гэтым жа трактаце Цыцэрон разглядае асновы пабудовы прамовы, асаблівасці яе зместу, афармлення і агучвання (прамаўлення), аналізуе мову, рытмічнасць і перыядычнасць маўлення, сродкі ўздзеяння на слухачоў.

Цыцэрон як аратар часта выкарыстоўваў такія вобразныя сродкі, як адухаўленне, метафара і рытарычнае пытанне.

Аратару неабходна ўдасканалваць дыкцыю, развіваць маўленне, трэніраваць памяць. Цыцэрон выдзяляў практыкаванні на развіццё маўлення. У іх павінны быць заданні, якія б навучылі будучага аратара хваліць, павучаць, абвяргаць, абмяркоўваць, даказваць. Для развіцця памяці патрэбна завучваць урыўкі з мастацкіх тэкстаў, вершы, вывучаць гісторыю. Знешні выгляд аратара таксама павінен быць прыемным для слухачоў. Мае значэнне і яго манера паводзін – уменне валодаць позіркам, трымацца проста і спакойна. Аратар павінен пераканаць слухачоў, прынесці ім асалоду і падпарадкаваць сабе.

Падрыхтоўку прамовы Цыцэрон падзяліў на шэсць этапаў:

- 1) “адшукаць змест для сваёй прамовы”;
- 2) “размясціць знойдзенае па парадку, размясціўшы найбольш важныя факты ў пачатку і ў канцы прамовы”;
- 3) слоўнае афармленне;
- 4) запомніць прамову;
- 5) выканаць прамову;
- 6) вызначыць рытм, якім будзе прамаяўляцца тэкст.

Бліскучы стыліст, майстар публічнага слова, Цыцэрон па праву лічыцца аўтарам узорнай лацінскай прозы.

Пасляцыцэронаўскі перыяд рымскага красамоўства. Рымскую тэорыю красамоўства развіваў таксама **Марк Фабій Квінтыліян** (35 – каля 100 г. н. э.), відны аратар і настаўнік рыторыкі. У сваёй асноўнай працы “Настаўленне аратару” ён падагульняе вопыт старажытнагрэчаскай і рымскай рыторыкі. Гэта сістэматызаваны выклад аратарскага мастацтва, у ім аналізуюцца тэорыя і практыка красамоўства, разглядаюцца праблемы педагогікі, этыкі, падаецца характарыстыка рытарычных школ, стыляў.

Аснову кнігі складаюць прынцыпы і нормы, выпрацаваныя старажытнагрэчаскай рыторыкай і абгрунтаваныя Цыцэронам. Квінтыліян лічыць, што рыторыка – мастацтва гаварыць прыгожа. Гэта навука і мастацтва, саюз слова і думкі. Каб стаць аратарам, неабходныя і прыродныя здольнасці, і навучанне. Мэта выхавання і адукацыі будучага аратара – падрыхтоўка да грамадскай дзейнасці на дзяржаўнай службе, у судзе, у галіне культуры і адукацыі. Кожны аратар павінен валодаць глыбокімі ведамі і высокімі маральнымі якасцямі. Квінтыліян распрацаваў

праграму навучання, метады трэніроўкі, віды дзейнасці пры засваенні аратарскага майстэрства.

Квінтыліян выдзяляе пяць раздзелаў рыторыкі: вынаходніцтва, размяшчэнне, выклад, запамінанне, прамаўленне. Мэта аратара – павучаць, абуджаць, прыносіць асалоду. Апісвае тры тыпы прамовы: доказная (пахвала або асуджэнне), разважальная (дарадчая), судовая (абарончая і абвінаваўчая), разглядае кампазіцыю і структуру прамовы, падрабязна аналізуе змест усіх этапаў падрыхтоўкі да выступлення.

Быць красамоўным, адзначае Квінтыліян, – значыць выражаць свае думкі праз слова ясна, дакладна, праўдзіва, прыгожа і прыстойна, у адпаведнасці з мэтай і намерам, прыносіць слухачам здзіўленне і задавальненне. Недахопамі маўлення ён лічыць непаўнату, аднастайнасць, расцягнутасць. Да прыгажосці маўлення ён адносіць жывое выяўленне прадметаў, узнаўленне жывых малюнкаў, якія выклікаюць эмоцыі. Асаблівую ролю пры гэтым адыгрываюць тропы і фігуры, вучэнне аб якіх падрабязна выкладае Квінтыліян.

Аналізуе Квінтыліян тыпы аратараў і стылі аратарскага маўлення (атычны, азіяцкі і радоскі). Неабходна прымаць пад увагу не толькі тое, хто гаворыць, але і перад кім, аб чым, а таксама дзе і ў які час.

Вартасць працы Квінтыліяна ў тым, што аўтар не абмяжоўвае красамоўства сумай рытарычных правіл, а заклікае да ўсебаковага выхавання аратара, спалучае рытарычныя праблемы з педагогічнымі.

Такім чынам, распрацоўка тэорыі і практыкі красамоўства, вывучэнне яго гісторыі ў Старажытным Рыме сведчаць аб тым, што красамоўства адыгрывала значную ролю ў палітычным жыцці, судовай практыцы і духоўнай культуры рымскага грамадства.

[Да зместу](#)

Тэма 6

РАЗВІЦЦЁ РЫТОРЫКІ Ў ЭПОХУ СЯРЭДНЯВЕЧЧА

Эпоха Сярэднявечча характарызуецца тым, што адбываецца заняпад старажытнай дэмакратычнай формы кіравання дзяржавай, іх змяненне ўлада манарха. Гэты перыяд вызначаецца і распаўсюджаннем хрысціянства, якое ў многіх краінах набыло статус дзяржаўнай рэлігіі.

Манархічная дзяржава не праяўляла належаючай цікавасці да грамадскіх дыскусій, абмеркаванняў. Таму ў гэты перыяд спыняе існаванне палітычнае і судовае красамоўства. Захоўваецца ўрачыстае красамоўства, пераважна ў двух жанрах – хвалебных прамовах і пропаведзях.

Распаўсюджванне хрысціянства спрыяе развіццю царкоўнай пропаведзі, у якой даецца тлумачэнне гэтага рэлігійнага вучэння. Узнікае асобны раздзел багаслоўя – гамілетыка, у якой вывучаецца тэорыя

і практыка царкоўнай пропаведзі. Св. Аўгусцін у сачыненні “Dedoctrina Christiana” стварае ўводзіны ў хрысціянскую (царкоўную) рыторыку. Найбольш вядомыя хрысціянскія прапаведнікі – візантыец Іаан Златавуст, прадстаўнік заходнехрысціянскай царквы Аўгусцін Блажэнны, кіеўскі мітрапаліт Іларыён, епіскап Кірыл Тураўскі.

Неабходна адзначыць, што ў эпоху Сярэднявечча найбольш спрыяльныя ўмовы для развіцця рыторыкі былі на Беларусі і Украіне, так як тут, нягледзячы на існаванне манарха, былі яшчэ элементы дэмакратычнага ладу. Напрыклад, у Полацкім княстве быў падзел улады: заканадаўчая ўлада належала народнаму сходу (вечу), які аб’яўляў войны, заключаў мір, запрашаў або выганяў князя; князю належала выканаўчая ўлада. Гэтыя традыцыі захаваліся і калі беларускія і літоўскія землі ў сярэдзіне XIII ст. увайшлі ў склад Вялікага Княства Літоўскага (беларускія землі займалі 2/3 тэрыторыі княства), пазней да іх далучылася і Кіеўскае княства. Быў створаны звод заканадаўчых актаў “Статут Вялікага Княства Літоўскага”, прызнаны адным з самых дасканалых у Еўропе. Таму лепшыя ўмовы для развіцця хрысціянскай пропаведзі былі ў беларускіх і ўкраінскіх рытараў. Іх пропаведзі пазбаўлены ўсхвалення манарха, а ў цэнтры іх увагі – унутраны, духоўны свет, сутнасць хрысціянскага вучэння. Пропаведзь мела вялікае выхаваўчае значэнне, яе функцыянальным прызначэннем у сярэдневяковым храмавым мастацтве было тлумачэнне сэнсу найважнейшых падзей новазапаветнай гісторыі, пахвала адпаведнага гэтым падзеям свята. Царкоўна-багаслоўскае красамоўства, якое пачало развівацца як тэорыя і практыка пропаведзі, сфарміравала новы тып аратара-прапаведніка, самаахвярнага, бескарыслівага, напоўненага спачуваннем да бліжняга, абсалютна перакананага ў сваёй праваце, які адчувае сябе абароненым сілаю самога Бога.

Варта адзначыць, што да XV ст. рыторыка была ў асноўным схаластычнай, з XVI ст. – гуманістычнай, з XVII ст. – рэфармісцкай.

Прыкметамі схаластычнага перыяду можна лічыць наступныя: стыль становіцца законам – гэта і манера апранацца, і маўленчы этыкет; у аснове адукацыі – высокі, сярэдні і нізкі стылі.

Найбольш вядомымі прадстаўнікамі царкоўнага красамоўства на Беларусі былі Аўраам Смаленскі і Кірыл Тураўскі.

Кірыл Тураўскі (каля 1130 – 1182) нарадзіўся ў г. Тураве ў сям’і заможнага мешчаніна, атрымаў добрую адукацыю, паstryгся ў манахі, пачаў займацца літаратурнай дзейнасцю. Калі стаў тураўскім епіскапам, набыў вядомасць як прапаведнік, выступленні якога вызначаліся высокім аратарскім майстэрствам.

Таленавіты пісьменнік, выключны аратар, вядомы дзеяч хрысціянскай царквы, ён унёс значны ўклад у развіццё нашай духоўнай культуры. Кірыл Тураўскі з’яўляецца адным з самых яркіх прадстаўнікоў царкоўна-багаслоўскага красамоўства XII ст. Яму належаць 8 “Слоў”

або павучанняў, 3 прытчы, каля 30 малітваў. У сваіх творах Кірыл Тураўскі прытрымліваўся традыцый візантыйскай эпідэйктычнай прамовы, мэта якой – выказаць сваё бачанне добра і зла, даць ім выразную ацэнку – пахвалу або ганьбаванне.

Адной з найважнейшых умоў паспяховасці і эфектыўнасці эпідэйктычнай прамовы лічылася рэалізацыя рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача і, як вынік, устанаўленне камунікатыўнага кантакту з аўдыторыяй. Паказваючы ў сваіх “Словах...”, пропаведзях або царкоўных сказаннях змест той ці іншай евангельскай падзеі, Кірыл Тураўскі паспяхова звязвае мінулае з сучасным яму жыццём, імкнецца зрабіць слухачоў непасрэднымі сведкамі апісваемых падзей.

Для ўзмацнення мастацкага ўздзеяння слова прапаведніка Кірыл Тураўскі актыўна выкарыстоўваў разнастайныя сродкі экспрэсівізацыі маўлення: узнёслыя, высокія словы (*велика, добра, славна, пречистей, дивно*), алегарычныя вобразна-сімвалічныя формы (*весна красуется*), метафары-ўвасабленні (*луна честь подавает, земля радуется*), эпітэты (*праведное солнце, душеполезные словеса*), параўнанні (*царское серебро – человеческие души*), супрацьпастаўленні (*кръстьяны малыя с великими, нищяя с богатыми*) і інш.

У адпаведнасці з традыцыямі візантыйскага красамоўства “Словы...” Кірыла Тураўскага маюць трохчастковую будову, у іх актыўна выкарыстоўваюцца сінтаксічныя фігуры: рытарычныя тырады, анафара, эпіфара, паралелізм сказаў, шматзлучнікавасць і шматпрыназоўнікавасць, градацыя і ампліфікацыя, антытэза і інверсія.

Самай адметнай уласцівасцю пропаведзей К. Тураўскага з’яўляецца іх асаблівы настрой – урачыстасць, велічнасць і ўзнёсласць. “Словы...” вызначаюцца выкарыстаннем традыцыйных для візантыйскага панегірычнага красамоўства выяўленча-выразных сродкаў, адрозніваюцца самабытнасцю манеры выкладу і ўмелым, дарэчным выкарыстаннем гэтых сродкаў.

Да зместу

Тэма 7 АРАТАРСКАЕ МАСТАЦТВА Ў ЭПОХУ АДРАДЖЭННЯ

Наступны этап у развіцці рыторыкі – рыторыка эпохі Адраджэння. Фарміраванне капіталізму, эканамічнае і палітычнае развіццё прывялі да росту гарадоў, развіцця гандлю, што садзейнічала пашырэнню антыфеадальных, дэмакратычных настройў, папулярызацыі свабоды, асабліва свабоды чалавека, свабоды слова. Гэта абумовіла зварот да антычнасці. Адраджэнне (Рэнесанс) пачалося ў Італіі ў XIV ст., у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе – у XV–XVI стст., у Расіі – у XVII ст.

У гэты час папулярным становіцца вывучэнне класічных моў. Друкуюцца кнігі антычных аўтараў. Вядомым у Італіі гуманістам быў філолаг, гісторык, філосаф Ларэнца Вала (XV ст.). Ён выкладаў рыторыку ва ўніверсітэтах Мілана, Генуі, Фларэнцыі, Неапаля. Пісаў на лацінскай мове. Лічыў, што шчасце залежыць ад жыццёвай мудрасці, а мудрасць заключаецца ва ўменні пазбягаць мучэнняў, атрымліваць асалоду ад жыцця. Каб не апынуцца ва ўладзе грубых жаданняў, трэба кіравацца пачуццём меры, самымі неабходнымі жаданнямі.

У эпоху Адраджэння адбыўся адрыў рыторыкі ад філасофіі, логікі і права і збліжэнне яе з граматыкай і паэтыкай. Вялікая ўвага стала надавацца пісьмовай мове, менш развіваецца вуснае маўленне. Папулярным становіцца вывучэнне латыні. Лацінская мова ў многіх еўрапейскіх краінах набывае статус дзяржаўнай. Разам з тым іменна ў гэты час пачынаецца станаўленне нацыянальных моў, з'яўляецца кнігадрукаванне, узрастае цікавасць да гісторыі і культуры свайго народа, абуджаецца і фарміруецца нацыянальная самасвядомасць. Актывізацыя грамадскага і культурнага жыцця спрыяе ажыўленню аратарскага майстэрства, у прыватнасці свецкага красамоўства.

Значны ўклад у развіццё тэорыі і практыкі красамоўства на Беларусі ўнеслі Францыск Скарына, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Леў Сапега, Іпацый Пацей, Пётр Скарга і інш.

Як адзначаюць даследчыкі, у XVI–XVII стст. у сувязі з пашырэннем адукацыі на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага адбываецца росквіт рыторыкі і павышэнне яе ролі ў грамадстве. У многіх беларускіх гарадах (Полацку, Нясвіжы, Брэсце, Пінску, Мінску, Навагрудку, Слуцку, Жодзішках, Слоніме, Драгічыне, Вільні, Іўі, Шклове і інш.) адкрываюцца езуіцкія калегіумы, пратэстанцкія і праваслаўныя брацкія школы. Праграма навучання ў гэтых установах уключала граматыку, філасофію, матэматыку, геаграфію, астраномію, багаслоўе, рыторыку.

Базавы адукацыйны курс схаластычнай навучальнай установы складаўся з пяці класаў, вышэйшымі з якіх былі паэтыка і рыторыка. Даволі шматлікай і разнастайнай была рытарычная літаратура гэтага часу. Гэта былі лекцыі і падручнікі, напісаныя ў асноўным на лацінскай мове (напрыклад, курс лекцый С. Ляўксміна “Правілы рытарычнага мастацтва і аратарская практыка” (1631–1635), падручнік Ф. Пракаповіча “Аб рытарычным мастацтве” (1706)), дапаможнікі (кампендыумы), у якіх падаваўся тэарэтычны і практычны матэрыял (кампендыумы К. Каяловіча “Першая і другая частка рытарычных настаўленняў” (1654), А. Рэйнгольда “Дапаможнік па рыторыцы .. для карыстання ў Слуцкім ліцэі” (1629)), рытарычныя трактаты (А. Вардацкага “Палітычны аратар...” (1660), М. Сарбеўскага “Аб фігурах думкі” (1627)), падручнікі па царкоўным красамоўстве (К. Каяловіча “Шэсцьдзясят спосабаў складання разнастайных сакральных прамоў” (1645), І. Галятоўскага “Навука, або

Способ складання пропаведзей” (1659)), практычная рыторыка (М. Карвоўскага “Твор майстэрскага красамоўства” (1692), С. Полацкага “Практычная рыторыка” (1653)).

Адной са знакамітых навучальных устаноў на Беларусі была Слуцкая гімназія (адчынена 20 мая 1617 г.). У праграму навучання ўключалася аратарская падрыхтоўка. Штотыднёва ў гімназіі праходзілі дыспутацыі – своеасаблівыя практыкаванні па развіцці маўлення і мыслення. Гімназісты абменьваліся думкамі з доказамі і абвяржэннямі.

З устава гімназіі: “...Мэта нашых высілкаў заключаецца ў тым, каб навучыць моладзь, па магчымасці, у здольнасці ўспрымаць пачутае ў дасканаласці, мець уласнае суджэнне і ўмець свабодна выказвацца...”.

Францыск Скарына (каля 1490 – 1551) – выдатны беларускі асветнік, першадрукар, гуманіст, перакладчык, вучоны-энцыклапедыст. Нарадзіўся ў Полацку ў сям’і купца. Закончыў філасофскі факультэт Кракаўскага ўніверсітэта і атрымаў вучоную ступень бакалаўра, пазней, ужо будучы доктарам філасофіі, у Падуанскім універсітэце абараніў дыплом доктара лекарскіх навук. У Празе заснаваў друкарню, дзе выдаў 23 перакладзеныя ім кнігі Бібліі, прыклаўшы да кожнай з іх прадмову і пасляслоўе, працаваў каралеўскім батанікам. У Вільні выдаў “Малую падарожную кніжыцу” і “Апостал”.

Ф. Скарына падкрэсліваў неабходнасць вывучэння рыторыкі побач з граматыкай, дыялектыкай, арыфметыкай, геаметрыяй, астраноміяй і музыкай, у прадмове да Бібліі азначае рыторыку як красамоўства: *“Аще ли же помыслиши умети риторику, еже ест красомовность, чти книги Соломоновы”*.

Аналіз прадмоў і пасляслоўяў Ф. Скарыны, падрыхтаваных да перакладзеных і выдадзеных ім біблейскіх кніг, паказвае, што ён цудоўна валодаў тэорыяй і практыкай красамоўства. Яго творы можна назваць узорам рытарычнай прозы старабеларускага перыяду. Яны вызначаюцца строгасцю кампазіцыйнай будовы, якая адпавядае класічнай трохчастковай структуры. У сваіх тэкстах Ф. Скарына актыўна выкарыстоўвае рытарычную схему інвенцыі – этас, логас, пафас. Эфектыўнасць выкладу ўзмацняецца яго аргументаванасцю, важкасцю доказаў, выкарыстаных Ф. Скарынам для пераканання чытачоў, якім ён адрасуе свае прадмовы і пасляслоўі.

Выдатны асветнік і пісьменнік, Ф. Скарына цудоўна ўсведамляў, што для дасягнення поспеху сваіх выданняў неабходна выклікаць цікавасць чытачоў, звярнуць іх увагу, пераканаць у вартасці і неабходнасці яго перакладчыцкай працы. З гэтай мэтай аўтар прадмоў і пасляслоўяў выкарыстоўвае прыёмы актывізацыі ўвагі. Скарына будзе свае прадмовы такім чынам, што яны пераўтвараюцца ў канструктыўны дыялог з чытачом, выкарыстоўвае для гэтага камунікатыўныя займеннікі *мы, вы* (*мы, христiane... потребуем речи вечное душого спасения*); дзеяслоўныя

формы другой асобы, якія выражаюць зварот да чытачоў (*А можете тым именем называти вси книги Ветхаго и Новаго закону*); дзеяслоўныя формы першай асобы множнага ліку, якія называюць сумеснае дзеянне (*Чтимы ж уставичне светое Еувангелие*); формы загаднага ладу, якія перадаюць зварот да чытачоў (*прочитай книги Иисуса Сирахова*); форму пытанняў і адказаў, якая надае тэксту характар размовы (*И что ест, чего в псалмах не найдешь? Там ест справедливость*); устаўныя канструкцыі, пабочныя і адасобленыя словы, словазлучэнні, якія носяць характар каментарыя і ствараюць уражанне непасрэднасці зносін з чытачом (*...грамматику, или, по рускы говорячы, грамоту; учить музыки, то ест певници*).

З мэтай дасягнення займальнасці выкладу Ф. Скарына актыўна выкарыстоўваў разнастайныя сродкі выяўленчай выразнасці – тропы і фігуры. Нагляднасці выказвання, засваенню зместу праз канкрэтны вобраз садзейнічаюць ужытыя Ф. Скарынам параўнанні і супастаўленні (*Яко бо злато искушается огнем, тако и святии божии терпением*); эпітэты (*учитель вселенский, живот вечный*); перыфразы (*брак духовный, хлеб небесный = вера*); антытэзы (*мудрому и безумному, богатому и вбогому, младому и старому*).

Лепшаму засваенню зместу прамой, іх выразнасці садзейнічае рытмізацыя маўлення, якую стварае аўтар, выкарыстоўваючы разнастайныя фігуры: анафару, паралелізм сказаў, эпіфару, інверсію, ампліфікацыю. Эмацыянальнасці выкладу спрыяе інтанацыйнае афармленне асобных сінтаксічных канструкцый, выкарыстанне рытарычных пытанняў і зваротаў.

Славуты першадрукар цудоўна валодаў асноўнымі прыёмамі красамоўства, быў добра знаёмы з традыцыямі класічнай рыторыкі, па-майстэрску выкарыстоўваў іх у сваіх прадмовах і пасляслоўях.

Культурна-асветніцкія традыцыі Ф. Скарыны развіваў яго паслядоўнік, гуманіст, асветнік, гісторык, філосаф, сацыёлаг **Сымон Будны** (каля 1530 – 1593). Закончыў факультэт вольных мастацтваў Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве, настаўнічаў у пратэстанцкай школе ў Вільні, быў кальвінісцкім прапаведнікам у Клецку. Заснаваў у Нясвіжы друкарню і выдаў на беларускай мове “Катэхізіс”, “Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам” і іншыя творы. Пасля стаў прадстаўніком рэфармацыйнага руху. У прысвячэннях і прадмовах да выдадзеных ім кніг, у прапаведніцкіх прамовах і дыскусіях ён паказаў высокія ўзоры прамойніцкага майстэрства. Яго творы вызначаліся эмацыянальнасцю і пераканальнасцю доказаў, багатым інтанацыйным афармленнем, публіцыстычным пафасам і па-сапраўднаму мастацкай вобразнасцю. Яго заклікі да развіцця літаратуры і культуры на беларускай мове садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай свядомасці беларускага грамадства.

Васіль Цяпінскі (каля 1540 – 1604) – беларускі гуманіст, асветнік, рэфармацыйны дзеяч, таксама працягваў культурна-асветніцкія традыцыі

Ф. Скарыны. Нарадзіўся ў маёнтку Цяпіна каля Лепеля ў сям’і небагатага шляхціча.

В. Цяпінскі паказаў сваё аратарскае майстэрства ў прадмове да “Евангелля”, у якой аўтар рашуча выступіў у падтрымку роднай мовы, супраць яе паланізацыі. З вялікім пачуццём нацыянальнай годнасці гаворыць ён пра слаўнае гістарычнае мінулае беларускага народа, усхвалявана і эмацыянальна заклікае захоўваць духоўную спадчыну свайго народа як частку агульнай славянскай культуры.

Пэўны ўклад у развіццё практыкі красамоўства ўнёс **Леў Сапега** (1557–1633), канцлер Вялікага Княства Літоўскага. Нарадзіўся ў в. Астроўна на Віцебшчыне ў сям’і магната. Адукацыю атрымаў у Нясвіжы і Лейпцыгскім універсітэце. Быў прызначаны пісарам Вялікага Княства Літоўскага, пасля – падканцлерам і, нарэшце, вялікім канцлерам. Пад яго кіраўніцтвам і з яго прадмовамі быў выдадзены Статут Вялікага Княства Літоўскага. Выступленне Сапегі на Варшаўскім сейме 1588 г. у абарону Статута ВКЛ з’яўляецца сапраўдным узорам парламенцкай прамовы.

Творы аратарскага мастацтва ў канцы XVI – пачатку XVII ст. адыгрывалі важную ролю ў барацьбе паміж прыхільнікамі і праціўнікамі царкоўнай уніі. Гэта палемічныя трактаты, пропаведзі, павучанні, казанні, пасланні, якія вызначаліся вострай рэлігійна-палітычнай накіраванасцю. Яны адрозніваліся высокім узроўнем прамоўніцкага мастацтва, многія з іх уяўлялі сабою ўзоры рытарычнай прозы і царкоўна-багаслоўскага красамоўства XVI–XVII стст.

Таленавітымі майстрамі царкоўнага красамоўства былі пісьменнікі-палемісты, царкоўныя і дзяржаўныя дзеячы П. Скарга, І. Пацей, С. Зізаний, Х. Філалет, Л. Карповіч, М. Смятрышкі, А. Філіповіч.

Іпацый Пацей (1541–1613) – беларускі пісьменнік-палеміст, дзяржаўны, палітычны і царкоўны дзеяч. Нарадзіўся на Брэстчыне ў багатай сям’і, выхаванне і адукацыю атрымаў пры двары князя Мікалая Радзівіла Чорнага. Скончыў Кракаўскую акадэмію. У 1589 г. быў прызначаны брэсцкім кашталянам. Пасля смерці жонкі пастрыгся ў манахі, узначальваў Уладзіміра-Брэсцкую епіскапскую кафедру. Быў адным з арганізатараў Брэсцкай уніі 1596 г., з 1599 г. – уніяцкім мітрапалітам.

Напісаў некалькі соцень прамоў і павучанняў, у якіх выступаў супраць прыхільнікаў праваслаўя. Яго творы па праву лічацца характэрнымі ўзорамі ўніяцка-каталіцкай рыторыкі канца XVI – пачатку XVII ст. У прамовах і павучаннях выкарыстоўвае разнастайныя моўна-выяўленчыя сродкі: іншасказанні і алегорыі, эпітэты, параўнанні, перыфразу, рытарычныя фігуры, імператыўныя формы, элементы размоўнага стылю, якія ўзмацнялі выразнасць, садзейнічалі стварэнню эмацыянальнага напалу апавядання, актывізавалі ўвагу чытача.

Пётр Скарга (1536–1612) – царкоўна-рэлігійны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай. Нарадзіўся ў Польшчы ў шляхецкай сям’і. Атрымаў

грунтоўную адукацыю, вучыўся ў Кракаве, Вене, Рыме. З 1568 г. стаў езуітам. Заснаваў калегіі ў Вільні і Полацку, там і выкладаў. Быў першым рэктарам Віленскай і Кракаўскай езуіцкіх акадэміяў.

Быў ініцыятарам і прапагандыстам Брэсцкай уніі 1596 г. Выдаў на польскай мове некалькі рэлігійна-палітычных твораў уніяцкага напрамку, якія былі перакладзены на беларускую мову І. Пацеем. Лічыцца прадстаўніком польскай і беларускай аратарскай прозы.

У сваіх творах П. Скарга выкарыстоўвае моўныя сродкі выяўленчай выразнасці: этыкетныя маўленчыя формулы, рытарычныя фігуры, элементы размоўнага сінтаксісу, якія садзейнічалі экспрэсівізацыі выкладу.

Пэўны ўклад у развіццё аратарскага майстэрства на Беларусі ўнеслі ў XVII ст. пісьменнікі-палемісты.

Стафан Зізаній – царкоўны прапаведнік, беларускі пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся ў сям’і дробнай шляхты ў Троцкім ваяводстве. Працаваў у брацкіх школах Львова і Вільні. Выдаў у 1595 г. на беларускай і польскай мовах “Катэхізіс”, у сувязі з чым быў пазбаўлены духоўнага сану і адлучаны ад царквы як ерэтык, але пасля апраўданы. Выступаў царкоўным прапаведнікам. У 1596 г. апублікаваў рэлігійна-філасофскі памфлет “Казаньё святога Кирилла, патриарха Иерусалимского”, у якім выкрываў дзеянні носьбітаў феадальна-каталіцкай рэакцыі і вярхушкі праваслаўнай царквы. У сваіх творах С. Зізаній выкарыстоўваў тропы (эпітэты, параўнанні, метафару) і фігуры (анафару, інверсію, антытэзу, ампліфікацыю, рытарычныя фігуры), традыцыйныя для царкоўнага красамоўства моўныя формулы і звароты.

Іван Мялешка (?–1622) – дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага. Нарадзіўся на Слонімшчыне ў сям’і шляхціча. Актыўна займаўся дзяржаўнай дзейнасцю – займаў пасады стольніка Гродзенскага павета, мазырскага падкаморыя, слонімскага маршалка, мсціслаўскага, брэсцкага, смаленскага кашталяна. Яму прыпісваецца “Прамова на Варшаўскім сейме” 1609 г., у якой падаецца вострая сатыра на грамадска-палітычную сітуацыю ў Рэчы Паспалітай. Гэта пародыя на палітычную прамову, у якой актыўна выкарыстоўваюцца моўна-выяўленчыя сродкі (эмацыянальна афарбаваныя словы, зніжаная лексіка, вобразныя параўнанні і супастаўленні, элементы размоўна-гутарковага стылю, прыказкі і прымаўкі).

Лявонцій Карповіч (1580–1620) – царкоўны дзеяч, беларускі пісьменнік-палеміст. Нарадзіўся на Піншчыне ў сям’і святара, вучыўся ў Астрожскай школе на Валыні. Выступаў супраць Брэсцкай уніі 1596 г., абараняў на Варшаўскім вальным сейме праваслаўе. Садзейнічаў выданню “Фрынаса” і “Граматыкі” М. Смятрыцкага. За выданне палемічных твораў быў арыштаваны і пасаджаны ў турму. З 1613 г. архімандрыт Віленскага Святадухаўскага манастыра, займаўся выдавецкай і навучальнай дзейнасцю праваслаўнага брацтва ў Вільні і Еўі. Напісаў “Казанне двое...”,

“Казанне на пахаванне князя В. В. Галіцына”, прадмову да кнігі “Вертаград душэўны”. Лічыцца майстрам царкоўнага красамоўства, у сваіх творах ужываў сінтаксічныя сродкі выяўленчай выразнасці – рытарычныя фігуры, анафарычныя зачыны, форму пытанняў і адказаў, інтэртэкстуальнасць, паралелізм сказаў, апастрофу і інш., якія ствараюць эмацыянальнасць, узнёсласць выкладу, дынамічнасць апавядання, выразнасць маўлення.

Афанасій Філіповіч (каля 1597 – 1648) – беларускі грамадскі, палітычны і царкоўны дзеяч. Нарадзіўся на Брэстчыне ў сям’і рамесніка. Пасля атрымання адукацыі настаўнічаў пры шляхецкіх дварах. У 1627 г. пастрыгся ў манахі віленскага Святадухаўскага манастыра, жыў у розных манастырах. За актыўную барацьбу супраць палітыкі польскага ўрада ў адносінах да царквы быў арыштаваны і высланы ў Кіеў, але хутка вярнуўся ў Брэст. За дапамогу казакам Б. Хмяльніцкага быў пакараны смерцю. Аўтар “Дыярыуша”, які лічыцца значным дасягненнем палемічнай літаратуры і ўзорам старабеларускай турэмнай публіцыстыкі, актыўна выкарыстоўвае сродкі эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі апавядання, асаблівасці жывой народнай гаворкі, элементы іншых моў, стылістычныя фігуры.

Значны ўклад у развіццё практычнай рыторыкі на Беларусі ўнёс выдатны філолаг, паэт, драматург, перакладчык, педагог і друкар **Сімяон Полацкі** (Самуіл Емяльянавіч Пятроўскі-Сітніяновіч) (1629–1680). Нарадзіўся ў Полацку, вучыўся ў Кіева-Магілянскай акадэміі, праграма якой прадугледжвала вывучэнне паэтыкі і рыторыкі, развіццё навыкаў паэтычнай творчасці, дэкламацыі і тэатральнай пастаноўкі. У 1656 г. Пятроўскі-Сітніяновіч стаў манахам Богаяўленскага манастыра ў Полацку і прыняў імя Сімяона Полацкага, якое стала і яго літаратурным псеўданімам. У брацкай школе пры манастыры ён пачаў педагогічную дзейнасць, дзе пашырыў праграму навучання, увёўшы курсы рускай і польскай моў, паэтыкі і рыторыкі. Ён арганізаваў пры манастыры школьны тэатр, у якім выкладаў асновы выразнага чытання, мастацкай дэкламацыі. Вучыў складаць прывітальныя дэкламацыі, у якіх усялялася радзіма і выказвалася вера ў лепшае будучае народа. Быў аўтарам паэтычных зборнікаў “Вертоград многоцветный”, “Псалтырь рифмотворная”, “Рифмологион”, дэкламацыі “Метры”, п’есы “Комедия о блудном сыне”, трактата “Жезл правления” і інш.

З эпохай Адраджэння звязана гуманістычная рыторыка. Рыторыка стымулюе распрацоўку граматыкі і літаратурных норм мовы, усяго таго, што сёння мы называем культурай маўлення. Павышаецца ўвага да дыкцыі, вымаўлення, інтанацыі. Узоры бяруцца з літаратуры, развіваецца майстэрства перакладу.

Рэфармісцкая рыторыка становіцца найбольш уплывовай сферай гуманітарных ведаў. Праходзяць дыскусіі па рыторыцы, ствараюцца

салоны і прыватныя акадэміі, развіваюцца прыватныя віды красамоўства: рыторыка гутаркі, эпісталярная рыторыка, рыторыка метамарфозы. Адхіляюцца дыялекты і жаргоны, запазычанні, нават навуковае маўленне. У Францыі пачынае развівацца прыдворны этыкет, які ў XVIII ст. запазычваецца расійскім імператарскім дваром. Прыдворны этыкет уплывае на дыпламатычнае красамоўства.

Да пачатку XIX ст. амаль ва ўсёй Заходняй Еўропе рыторыка перастае разглядацца як навука і выключаецца са сферы адукацыі.

Да зместу

Тэма 8

ПРАМОЎНІЦКАЕ МАЙСТЭРСТВА НОВАГА ЧАСУ

Новы час – так названая эпоха, калі ўлада феадальных манархій змяняецца парламентамі буржуазна-дэмакратычных канстытуцыйных рэспублік. Эпоха бярэ пачатак у XVI ст., калі адбылася першая буржуазная рэвалюцыя ў Нідэрландах. У Францыі яна адбылася ў канцы XVIII ст., у Англіі – у XVII ст., у ЗША – з XVIII ст. Дэмакратыя як форма кіравання, заснаваная на ўдзеле народа ў вырашэнні дзяржаўных спраў, мела на ўвазе актыўныя зносіны палітыкаў і народа, галоснае абмеркаванне розных бакоў грамадскага жыцця. Гэта, у сваю чаргу, патрабуе ўменняў з дапамогай слова пераконваць і схіляць на свой бок.

З’яўляецца патрэба ў рытарычных ведах. Прафесійны поспех палітыкаў, адвакатаў, суддзяў, журналістаў шмат у чым залежыць ад ступені валодання мастацтвам публічнай прамовы. Маўленчае майстэрства патрэбна і звычайным грамадзянам, бо яны становяцца ўдзельнікамі абмеркавання грамадскага жыцця. Агульнапрызнаныя імёны майстроў публічнай прамовы – Джордж Вашынгтон (першы прэзідэнт ЗША), Аўраам Лінкальн (16-ы прэзідэнт ЗША), Уінстан Чэрчыль (прэм’ер-міністр Вялікабрытаніі).

У Расіі буржуазная рэвалюцыя пачалася ў XX ст., значна пазней, чым у еўрапейскіх краінах. Да таго ж яна так і не была завершана. У Расіі ў 1864 г. была праведзена судовая рэформа, якая давала асобе права на абарону. Быў уведзены суд прысяжных, судовы працэс стаў праходзіць галосна, вусна. Напачатку XX ст. (у 1905 г.) манархам былі дадзены насельніцтву пэўныя палітычныя свабоды (слова, друку, сходаў). Дэмакратычныя пераўтварэнні ў Расіі адбываліся не так актыўна і паслядоўна, як у Еўропе.

Пры ўсім тым у Расіі таксама пачало развівацца рытарскае майстэрства, найперш судовае. Становяцца вядомымі імёны шэрага расійскіх юрыстаў: А. Ф. Коні, Ф. Н. Плявака, П. А. Аляксандраў і інш.

У другой палове XIX ст. далейшае развіццё практыка прамоўніцкага мастацтва атрымлівае на Беларусі ў творчасці **Кастуся Каліноўскага** (Канстанцін Вікенцій Сямёнавіч) (1838–1864) – таленавітага рэвалюцыйнага агітатара і публіцыста. Нарадзіўся ў маёнтку Мастаўляны Гродзенскага павета ў сям’і дробнай шляхты, у 1855 г. закончыў Свіслацкае павятовае вучылішча і адразу ж паступіў на юрыдычны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта, а праз год – на камеральны факультэт Пецябургскага ўніверсітэта, па заканчэнні якога атрымаў ступень кандыдата права. Быў членам рэвалюцыйнага гуртка. Пасля вяртання на Беларусь заняўся актыўнай рэвалюцыйнай дзейнасцю, стварыў у Гродне нелегальную рэвалюцыйна-дэмакратычную арганізацыю. Узначаліў паўстанне 1863–1864 гг. Пасля разгрому паўстання быў арыштаваны і пакараны смерцю ў Вільні.

К. Каліноўскі валодаў незвычайнай здольнасцю пераконваць, захапляць сваімі ідэямі і выклікаць глыбокую веру ў вольнае жыццё. Сапраўдны майстар рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва, ён пісаў на беларускай мове і распаўсюджваў пракламацыі і адозвы. З мэтай прапаганды рэвалюцыйных ідэй разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім пачаў выдаваць газету “Мужыцкая праўда”, якая мела вялікі поспех у народа, таму што была напісана на “сялянскай” мове – беларускай. Артыкулы, якія К. Каліноўскі друкаваў у “Мужыцкай праўдзе”, былі напісаны ў форме гутарак, сяброўскай размовы з чытачом як добра знаёмым і блізкім чалавекам. Публіцыстыка К. Каліноўскага мела экспрэсіўную, эмацыянальна афарбаваную форму. У ёй актыўна выкарыстоўваліся разнастайныя вобразна-выяўленчыя сродкі, тропы, рытарычныя фігуры, формы з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, парэміялагічныя і ідыяматычныя сродкі.

Значны ўклад у развіццё беларускага рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва ўнёс **Францішак Багушэвіч** (1840–1900) – беларускі пісьменнік, пачынальнік крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры. Нарадзіўся ў фальварку Свіраны Віленскага павета ў сям’і дробнай шляхты. Пасля заканчэння Віленскай гімназіі паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Пецябургскага ўніверсітэта, адкуль быў выключаны за ўдзел у студэнцкіх хваляваннях. Пасля вяртання на Беларусь настаўнічаў у Доцішках. Прымаў удзел у паўстанні 1863–1864 гг., быў паранены, пераехаў на Украіну. Закончыў Нежынскі юрыдычны ліцэй, пасля працаваў следчым суддзёю на Украіне, адвакатам пры акруговым судзе ў Вільні. Калі пакінуў службу, перабраўся жыць у фальварак Кушыяны Ашмянскага павета.

З імем Ф. Багушэвіча звязана развіццё на Беларусі судовага прамоўніцкага мастацтва. Любоў да простага народа, заклапочанасць яго лёсам, імкненне палепшыць яго становішча прымушалі Ф. Багушэвіча брацца за складаныя сялянскія справы аб “супраціўленні ўладам”.

Як успаміналі яго сучаснікі, Ф. Багушэвіч быў надзвычай красамоўным, яго выступленні ў судзе адрозніваліся глыбокім пранікненнем у сялянскую псіхалогію, разуменнем яго характару. Публіцыстычныя выступленні Ф. Багушэвіча ў абарону роднай мовы садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай свядомасці.

Майстрам рэвалюцыйнага прамоўніцкага мастацтва па праву лічыцца і **Цётка** (Алаіза Пашкевіч) (1876–1916) – першая беларуская жанчына-пісьменніца і грамадскі дзеяч. Нарадзілася ў фальварку Пешчын Лідскага павета ў заможнай сялянскай сям’і. Закончыла Віленскую прыватную гімназію. Вучылася на вышэйшых педагагічных курсах у Пецябургу. Вярнуўшыся на Беларусь, працавала настаўніцай, а пасля фельчарам у Нова-Вілейскай бальніцы, займалася рэвалюцыйнай дзейнасцю. Была адным з арганізатараў Беларускай сацыялістычнай грамады. Каб пазбегнуць рэпрэсій, вымушана была жыць у эміграцыі ў Польшчы, Германіі, Італіі. Нелегальна прыязджала на радзіму, удзельнічала ў выданні газет “Наша доля”, “Наша ніва”, выдавала часопіс для дзяцей і моладзі “Лучынка”. Яе выступленні на мітынгх і сходах вызначаліся рэвалюцыйнай палкасцю, пафасам і эмацыянальнасцю. Яна валодала прафесійнымі навыкамі мастацкага чытання, высокім творчым узроўнем выканальніцкага майстэрства, многа працавала над стварэннем беларускага тэатра, над арганізацыяй першых школ на беларускай мове.

У час вайны працавала сястрой міласэрнасці на фронце, пасля – фельчарам у тыфозным бараку, сама захварэла на тыфус і памерла.

Рыторыка ў Расіі. Ужо да XVIII ст. царкоўнае красамоўства пачало заўважна абясцэньвацца, паступова траціць сваю прывабнасць. Руская царква надзяляе пастаяннай увагай удасканаленне вербальнага ўздзеяння на слухачоў. Развіваецца гамілетыка – разнавіднасць аратарскай прамовы. У 1804 г. Сінодам выдаецца падручнік па гамілетыцы “Руководство к церковному красноречию”, які змяшчаў парады служкам культу на ўсе жыццёвыя выпадкі, а таксама прыклады ўзорных прамоў.

Перыядам росквіту рускай рыторыкі варта лічыць першую палову XIX ст. (і асабліва перыяд пасля вайны 1812 г.), калі ўздым грамадскіх і патрыятычных настрояў пабуджаў да развіцця слаvesных навук, і перш за ўсё рыторыкі, якая апісвала як агульныя правілы асобных родаў і відаў слаvesнасці, так і правілы напісання сачыненняў.

Другую палову XIX ст. можна назваць часам заняпаду рыторыкі. У школе не вывучаюцца праязныя дзелавыя, навуковыя, аратарскія віды прамовы. Пры навучанні мове і літаратуры выкарыстоўваюцца толькі мастацкія тэксты.

У першыя гады савецкай улады назіраецца ўздым і цікавасць да вуснага слова. У 1918 г. ствараецца Інстытут жывога слова, які праіснаваў нядоўга. Змест і форма, неабходныя для рыторыкі, падмяняліся рэвалюцыйнай палкасцю і перакананасцю аратара. Улады падтрымлівалі

толькі адзін накірунак – майстэрства агітатара і прапагандыста. Некаторыя функцыі рыторыкі пачалі выконваць галіны мовазнаўства. Інтэнсіўна развіваецца функцыянальная стылістыка, узнікае практычная стылістыка.

У сярэдзіне XX ст. пачынаецца рэнесанс рыторыкі, узнікае цікавасць да яе. Ігнараванне сістэмнага, цэласнага прадмета “рыторыка” прывяло да заўважнага заняпаду маўленчых уменняў у самых разнастайных сферах камунікацыі. Не вывучаліся этычныя, філасофскія асновы зносін, кагнітыўныя аспекты маўлення, ігнаравалася гісторыя рыторыкі, яе аўтарытэт у вачах буйнейшых вучоных. У мовазнаўстве вывучалася толькі структура мовы, а не яе роля ў маўленчай дзейнасці чалавека. У якасці прычыны адраджэння рыторыкі часта называюць адраджэнне дэмакратыі ў Расіі напрыканцы 80-х і ў 90-я гг. XX ст.

Напачатку XVIII ст. рыторыка пачынае пераключацца з гамілетыкі на мастацкія жанры, і перш за ўсё паэтыку. У 1705 г. з’яўляецца курс лекцый Феафана Пракаповіча “Аб паэтычным мастацтве”.

Станаўленне рыторыкі ў Расіі ў значнай ступені звязана з дзейнасцю **Міхаіла Васільевіча Ламаносава** (1711–1765). М. В. Ламаносаў – вучоны-прыродазнавец, мастак, гісторык, паэт, прыхільнік развіцця айчыннай асветы, навукі і эканомікі, заснавальнік малекулярна-кінетычнай тэорыі. Значны ўклад унёс М. В. Ламаносаў у развіццё граматыкі, стылістыкі і рыторыкі.

Сваю першую рыторыку “Краткое руководство к риторике на пользу любителей сладкоречия” М. В. Ламаносаў напісаў у 1743 г. У 1747 г. ён напісаў падрабязную (“пространную”) рыторыку “Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится риторика, показывающая общие правила обоого красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки”, якая перавыдавалася двойчы пры жыцці аўтара і яшчэ сем разоў пазней. Гэта былі першыя друкаваныя, напісаныя на рускай мове, агульнадаступныя дапаможнікі па красамоўстве. Да М. В. Ламаносава ўсе падручнікі і матэрыялы па рыторыцы былі рукапіснымі. Дапаможнік шмат у чым пераклікаецца са случкім дапаможнікам. Слуцкі кампендыум (XVII ст.), надрукаваны ў Любчы над Нёманам, лічыцца першай працай па рыторыцы ва Усходняй Еўропе.

М. В. Ламаносаў быў добра знаёмы з класічнай рыторыкай, ведаў сачыненні Арыстоцеля, Цыцэрона, Квінтыліяна і іншых аўтараў, абапіраўся на іх традыцыі. М. В. Ламаносаў адстойваў навуковую ісціну ў прамовах, вучыў знаходзіць галоўнае ў змесце і выдзяляць яго. Раіў, па-першае, дасканала ведаць прадмет сваёй прамовы, па-другое, умець сказаць пра яго, перадаць іншым свае веды, пабудаваць сваю прамову так, каб слухач зразумеў і прыняў.

Для развіцця аратарскага майстэрства, як указвае М. В. Ламаносаў, патрабуецца пяць умоў: прыродныя здольнасці, навука, перайманне

аўтараў, практыкаванні ў сачыненні, веданне іншых навук. Пераклікаецца з антычнай традыцыяй і выдзяленне М. В. Ламаносавым трох тыпаў прамой і вызначэнне іх мэты: указальная прамова (мэта – пахвала або асуджэнне), дарадчая (угавор або адгавор) і судовая (апраўданне або абвінавачванне).

У падрабязнай рыторыцы М. В. Ламаносаў выдзяляе тры асноўныя, традыцыйныя для класічнай рыторыкі часткі, якія ўключаюць тры этапы падрыхтоўкі да выступлення: 1) “Аб вынаходніцтве”; 2) “Аб ўпрыгожванні”; 3) “Аб размяшчэнні”. Першую частку М. В. Ламаносаў прысвячае мастацтву складаць прамовы, у другой разглядае прыёмы ўпрыгожвання маўлення, у трэцяй апісвае спалучэнне частак прамовы ў адзінае цэлае. У кожнай частцы М. В. Ламаносаў падрабязна аналізуе змест адпаведнага этапу падрыхтоўкі прамовы.

Так, у першай частцы “Аб вынаходніцтве” ён гаворыць пра структуру ідэй, падзяляючы іх на простыя (тэрміны) і складзеныя (тэмы), разглядае агульныя месцы (топасы), паказвае, як развіваюцца ідэі, прыводзіць прыклады розных сілагізмаў, указвае на важнасць высокіх маральна-этычных якасцей аратара, які валодае сілай думкі, здольны прывесці важкія аргументы ў доказ сваёй праваты і вызначаецца страснасцю, пафаснасцю і эмацыянальнасцю выступлення.

У другой частцы “Аб ўпрыгожванні” М. В. Ламаносаў дае азначэнне ўпрыгожвання як выяўленне вынайздзеных ідэй прыстойнымі і выбранымі выразамі, якое залежыць ад чыстаты стылю (фарміруецца ў выніку грунтоўнага ведання мовы, частага чытання добрых кніг, зносін з адукаванымі людзьмі), ад мілагучнасці маўлення (абумоўлена правільным размяшчэннем складоў з націскам, выказванняў, перыядаў і іх частак, прыёмамі эўфаніі), ад пышнасці слова, якую надаюць яму тропы і фігуры. М. В. Ламаносаў падрабязна разглядае тропы і фігуры як асноўныя слоўныя сродкі ўпрыгожвання маўлення, распрацоўвае іх класіфікацыю і крытэрыі размежавання.

Трэцяя частка “Аб размяшчэнні” прысвечана аналізу “соединения изобретенных идей в пристойный порядок”.

Заслуга М. В. Ламаносава ў тым, што ён упершыню пабудаваў рытарычную сістэму на аснове рускай мовы – яе лексікі, фразеалогіі, сінтаксісу, адрасаваў сваю працу для свецкай адукацыі. У гэты час рыторыка выкладаецца ва ўсіх гімназіях, ліцэях, у форме прыватных урокаў. М. В. Ламаносаў, “бацька расійскага красамоўства”, як справядліва назваў яго М. М. Карамзін, ствараючы вучэнне аб аратарскім майстэрстве, абапіраўся на традыцыі антычнай рыторыкі, але імкнуўся надаваць гэтаму вучэнню нацыянальны характар, прымяніць яго да рускай літаратурнай мовы.

У сваёй рыторыцы В. М. Ламаносаў даў поўнае асвятленне асноўных этапаў падрыхтоўкі аратарскага выступлення, падаў сістэмнае апісанне

якасцей прыгожага маўлення, разгледзеў розныя прыёмы і сродкі яго стварэння, паказаў характарыстыкі розных жанраў сучасных яму публічных выступленняў.

У XIX ст. у Расіі адна за адной выходзяць рыторыкі розных аўтараў. **Аляксандр Іванавіч Галіч** – выкладчык філасофіі ў Пецябургскім універсітэце, расійскай і лацінскай славеснасці ў Царскасельскім ліцэі, адзін з настаўнікаў А. С. Пушкіна. Напісаў “Теорию красноречия для всех родов прозаических сочинений” (Санкт-Пецябург, 1830), у якой красамоўства называе навукай, якая вызначае прынцыпы арганізацыі пражайтных тэкстаў. А. І. Галіч распрацоўвае прынцыпы пабудовы ўзорнай прамовы, выдзяляе і апісвае асноўныя якасці дасканаллага аратарскага маўлення: чыстату, правільнасць, яснасць, пэўнасць і дакладнасць, адзінства тэксту, лаканічнасць, выразнасць, мілагучнасць. Аратар павінен імкнуцца да змястоўнага, немагааслоўнага маўлення, максімальнай сэнсавай дакладнасці і выразнасці тэксту.

Іван Іванавіч Давыдаў – вядомы рускі філолаг, акадэмік, аўтар прац па філасофіі, матэматыцы, класічных мовах. Напісаў “Чтения о словесности” (1837), у якіх разглядае як агульныя пытанні славеснасці, так і асновы арганізацыі выразных пражайтных пісьмовых і вусных тэкстаў. Галоўнай якасцю выразных тэкстаў лічыць сэнсавую яснасць, дасягнуць якой дапамагаюць глыбокія веды і разуменне аўтарам прадмета выкладу: “Всё, что мы сами ясно понимаем, можем также ясно передать другим, если только вникаем в изложение”. Яснасць і выразнасць маўлення павінны дапаўняцца правільнасцю, чыстотай і дакладнасцю. І. І. Давыдаў распрацаваў сістэму камунікатыўных якасцей узорнага аратарскага маўлення, апісаў моўныя сродкі яго ўпрыгожвання і стварэння выяўленчай выразнасці – фігуры слоў і фігуры думкі.

У 1844 г. былі апублікаваны “Правила высшего красноречия” **Міхаіла Міхайлавіча Спяранскага**, складзеныя на аснове прачытаных ім лекцый у Галоўнай семінарыі пры Аляксандра-Неўскім манастыры ў Пецябургу. Неаднаразова перавыдавалася кніга “Опыт риторики”, напісаная першым рэктарам Харкаўскага ўніверсітэта акадэмікам **Іванам Сцяпанавічам Рыжскім**. У Маскоўскім універсітэце **Аляксандр Фёдаравіч Мерзлякоў** напісаў “Краткую риторику, или Правила, относящиеся ко всем родам сочинений прозаических”. Прафесар Царскасельскага ліцэя **Мікалай Фёдаравіч Кашанскі** склаў падручнікі агульнай і прыватнай рыторыкі, якія перавыдаваліся некалькі разоў. Прафесар Адэскага Рышэльёўскага ліцэя **Канстанцін Пятровіч Зелянецкі** напісаў “Исследование о риторике и ее наукообразном содержании и в отношении, какое имеет она к общей теории слова и логики”. Названыя рыторыкі працягвалі ў асноўным традыцыі класічнай рыторыкі.

У XIX ст. у Расіі актыўна развіваецца судовае красамоўства. Гэтаму садзейнічала ўвядзенне суда прысяжных, заснаванага на прынцыпе

галаснасці і адвакатуры. Да гэтага часу адносіцца дзейнасць цэлай плеяды выдатных рускіх аратараў-юрыстаў: А. Ф. Коні, Ф. Н. Плявака, П. С. Парахаўшчыкова, С. А. Андрэеўскага, А. І. Урусава, К. К. Арсеньева, юрыстаў-беларусаў Храптовіча, Даніловіча, К. Каліноўскага, У. Д. Спасовіча, Ф. Багушэвіча і інш. Заснавальнікамі судовага красамоўства па праву называюць А. Ф. Коні і П. С. Парахаўшчыкова.

Анатолій Фёдаравіч Коні (1844–1927) – выдатны юрыст, судовы аратар, выкладчык, ганаровы акадэмік “изящной словесности”. У артыкуле “Советы лекторам”, выдадзеным у зборніку “Избранные произведения: в 2 т. Статьи и заметки. Судебные речи”, ён вызначыў асноўныя прыёмы аратарскага майстэрства і прапанаваў шэраг слухных парад па падрыхтоўцы да выступлення.

А. Ф. Коні прыходзіць да вываду, што ўменне публічна гаворыць дасягаецца пры ўмове выканання трох патрабаванняў. Па-першае, трэба ведаць прадмет, пра які гаворыш, выявіўшы ўсе яго станоўчыя і адмоўныя бакі; па-другое, трэба ведаць сваю родную мову і ўмець карыстацца багаццем і разнастайнасцю яе зваротаў; па-трэцяе, трэба не хлусіць. А. Ф. Коні пісаў: “Чалавек хлусіць у жыцці ўвогуле часта, а ў нашым рускім жыцці і вельмі часта, тройчы: ён гаворыць не тое, што думае, – гэта хлусня ў адносінах да іншых; ён думае не тое, што адчувае, – гэта хлусня самому сабе, і, нарэшце, ён становіцца лжывым, так бы мовіць, у квадраце: гаворыць не тое, што думае, а думае не тое, што адчувае. Прысутнасць любой хлусні амаль заўсёды адчуваецца слухачамі і забірае ў публічнай прамовы яе сілу і пераканаўчасць”. Гэтае выказванне А. Ф. Коні адносіць да любога жанру публічнай прамовы – да выступлення адваката, палітыка, журналіста, прадпрымальніка і г. д.

А. Ф. Коні займаўся і педагогічнай дзейнасцю. Ён загадваў кафедрай аратарскага майстэрства на аратарскім факультэце ў Інстытуце жывого слова ў Петраградзе, выкладаў практыку і тэорыю аратарскага майстэрства.

Фёдар Нікіфаравіч Плявака (1842–1908) – выдатны судовы аратар. Асноўную ўвагу ў сваіх прамовах надаваў фактару псіхалагічнага ўздзеяння на суд прысяжных. Умеў узнавіць на судзе карціну злачынства. Яго выступленні на судзе (ён быў адвакатам) вызначаліся высокім аратарскім майстэрствам, у іх актыўна выкарыстоўваліся моўныя вобразна-выяўленчыя сродкі, якія ўзмацнялі псіхалагічныя характарыстыкі ўдзельнікаў злачынства.

Пётр Сяргеевіч Парахаўшчыкоў – аўтар кнігі “Заметки на суде”, выдадзенай пад псеўданімам П. Сергеич, у якой ён разглядае змест і структуру судовай прамовы. Мэта судовага аратара – пераканаць суд, прысяжных засядацеляў у сваіх довадах. Для гэтага аратару неабходна самому перажыць тое, пра што ён гаворыць, і перадаць прысяжным свой настрой. Важнай вартасцю прамовы з’яўляецца яе яснасць. Неабходна

дасканала ведаць прадмет размовы, добра ведаць мову, мець багаты слоўнікавы запас, валодаць чыстай і дакладнасцю маўлення.

Уладзімір Данілавіч Спасовіч (1829–1906). Лепшай яго прамовай лічыцца выступленне на судзе па справе аб забойстве Ніны Андрэеўскай. Яго прамовы адметныя даходлівасцю, яснасцю маўлення, лагічнасцю выкладу, стрыманасцю і роўнасцю інтанацыі.

У XIX ст. у Расіі даволі высокага ўзроўню развіцця дасягнула акадэмічнае красамоўства. Яркімі прадстаўнікамі яго былі Д. Мендзялееў, В. Ключэўскі, К. Ціміразеў, С. Боткін, М. Скліфасоўскі. Развіваецца парламенцкае красамоўства.

Нягледзячы на развіццё ў XIX ст. судовага, акадэмічнага і парламенцкага красамоўства, цікавасць да рыторыкі паступова страчваецца. Ужо ў канцы XIX ст. у назвах вучэбных дапаможнікаў слова “рыторыка” замяняецца словам “славеснасць”. У пачатку XX ст. рыторыка лічыцца аджыўшай навукай, яе называюць старажытным аратарскім пылам.

У савецкі перыяд рыторыка выключаецца з вучэбнага плана вузаўскай і школьнай падрыхтоўкі як буржуазная навука, якая вучыць напышліваму і знешне прыгожаму, але безмястоўнаму маўленню.

Адраджэнне рыторыкі, якое пачалося ў 60-х гг. XX ст., было абумоўлена дэмакратызацыяй грамадскага жыцця. Любая лібералізацыя сацыяльнай сістэмы абумоўлівае гуманізацыю грамадства. Калі ў палітычным жыцці ўдзельнічаюць шырокія масы розных сацыяльных пластоў, павышаецца інтарэс да індывідуума, кожны грамадзянін атрымлівае магчымасць выказаць сваю думку, і валоданне словам становіцца неабходнай умовай яго ўдзелу ў грамадскім жыцці.

Рыторыку сталі паступова ўключаць у вучэбныя планы вышэйшай і сярэдняй школы. Рыторыку нашага часу называюць новай рыторыкай або неарыторыкай. Цэнтральнай яе праблемай з’яўляецца праблема маўленчага ўздзеяння і ўзаемадзеяння.

[Да зместу](#)

Тэма 9

УЗАЕМАДЗЕЯННЕ ВУСНАЙ І ПІСЬМОВАЙ ФОРМ МАЎЛЕННЯ ПРЫ СТВАРЭННІ АРАТАРСКАГА ВЫСТУПЛЕННЯ

Уводзіны ў тэорыю рыторыкі. “Маўчанне аддаляе больш, чым адлегласць”, – гавораць французы. Чалавек, які не ўмее падтрымаць гутарку, прыняць у ёй удзел, адчувае сябе няёмка, лішнім у грамадстве і таму імкнецца да адзіноты. Аднак, як і ўсім людзям, яму ўласціва патрэба падзяліцца з іншымі сваімі думкамі, пачуццямі, пачуць думку іншых. Гэта патрэба, што засталася нерэалізаванай, стварае душэўны

дыскамфорт, спараджае комплексы. У такіх людзей узнікаюць цяжкасці ва ўсіх сферах жыцця.

Чалавеку як істоце, якая думае, неабходныя зносіны. Яны ажыццяўляюцца ў асноўным з дапамогай маўлення. Калі па нейкіх трагічных прычынах чалавек пазбаўляецца магчымасці зносінаў з іншымі людзьмі, не чуе мовы, то адбываецца дэградацыя асобы.

Выказваць думкі чалавек можа вусна і пісьмова. Як правіла, прамовы ствараюцца для прамаўлення перад слухачамі, г. зн. маюць вусную форму. Пісьмовая форма выкарыстоўваецца рэдка, гэта ліст і навуковы даклад.

Поль Сапер адзначаў, што сапраўдны аратар уздзейнічае на слухачоў так, што яго ўсмешка адбіваецца на іх тварах, яны плачуць яго слязьмі і біццё яго сэрца аддаецца ў грудзях усіх прысутных. Як дабіцца такой эфектыўнасці і паспяховасці выступлення? Сучасная лінгвапрагматыка лічыць, што паспяховымі і эфектыўнымі з'яўляюцца толькі такія маўленчыя зносіны, у аснове якіх ляжыць прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва і гарманічнага дыялогу.

Для таго, каб публічнае слова дзейнічала эфектыўна, усе элементы маўленчай падзеі павінны адпавядаць адна адной і складаць гарманічнае цэлае.

У кожнага аратара свае прыёмы таго, як зацікавіць слухачоў. Але ёсць адна агульная для ўсіх прыёмаў рыса – увядзенне ў прамову яркай вобразнай дэталі. Яе задача – выканаць ролю асацыятыўнай, вобразнай зачэпкі для памяці.

Найбольш часта ў якасці вобразнай дэталі выкарыстоўваецца яскравая жыццёвая сітуацыя. “Лісты аб добрым і прыгожым” Дзмітрыя Ліхачова прысвечаны памяці. Пачынаецца ліст з малюнка: “Ліст паперы. Сцісніце яго і выпрамце. На ім застануцца складкі, і калі вы сціснеце яго другі раз, – частка складак ляжа на ранейшыя складкі: папера валодае памяццю”.

Спалучэнне вобразнага малюнка і крылатай біблейскай фразы выкарыстаў Вацлаў Ластоўскі ў прадмове да папулярнай “Кароткай гісторыі Беларусі”: “Гісторыя – гэта фундамент, на якім будуюцца жыццё народа. І нам, каб пабудаваць сваё жыццё, патрэбна пачаць з фундамента, каб будынак быў моцным. А фундамент у нас добрай якасці, гісторыя наша багатая: «жатва многа, а дхлатель мало», як кажа Святое Пісанне. Поле пустое, так як сыны айчыны нашай да чужых службыць пайшлі, чужыя гумны і засекі абагачаюць”.

Апісанне трывання дзеяслова (артыкул “Вид глагола”) адзін з аўтараў “Энцыклапедыі юнага філолага” падае наглядна, вельмі даступна і зразумела, улічваючы ўзрост чытача: “Уявіце сабе малюнак: хлопчык з алоўкам у руках і паперай. Загаломак малюнка – «Ліст да сястры». Які момант напісання ліста адлюстраваны на малюнку – хлопчык яшчэ піша ліст або ўжо напісаў яго? Мы не ведаем гэтага. Каб можна было адказаць

на пытанне, статычны малюнак павінен ажыць, як у кіно, і тады мы ўбачым, ён усё яшчэ піша ліст або ўжо паставіў кропку”.

Сучасная агульная рыторыка сфармулявала наступныя асноўныя законы.

Закон гарманічнага дыялогу. Яшчэ Арыстоцель у сваім трактаце “Рыторыка” ўказваў, што не толькі аратар, але і слухач павінен быць актыўным, дзейным: “Слухач і ёсць канчатковая мэта ўсяго”. Фактар слухача адыгрывае асаблівую ролю пры маналагічнай форме зносін, дзе ён выконвае, на першы погляд, пасіўную ролю. Слушным у сувязі з гэтым нам падаецца выказванне У. Ф. Адоеўскага: “Таварыць – значыць абуджаць у слухача яго ўласнае ўнутранае слова”. Так, слухач пазбаўлены магчымасці сказаць сваё слова, але ў той жа час ён думае, разважае, пагаджаецца ці не пагаджаецца ў думках з аратарам, прымае або не прымае яго высновы.

Эфектыўнымі маўленчыя зносіны могуць быць толькі тады, калі маналагічнае па форме выступленне пераўтвараецца ў гарманічны дыялог. Таму задача аратара – абудзіць уласнае ўнутранае слова слухача, устанавіць гарманічныя двухбаковыя адносіны з ім. Як гэтага дасягнуць? Як вядома, ёсць тры ўзроўні перадачы інфармацыі – *рэпрадукцыйны*, калі адбываецца простая перадача інфармацыі слухачам і ўся ўвага сканцэнтравана на змесце, на правільнасці выкладу матэрыялу, не ўлічваецца рэакцыя аўдыторыі; *адаптацыйны*, які прадугледжвае добрае валоданне тэмай, свабодную арыентацыю ў змесце, пастаянны кантакт з аўдыторыяй; *творчы ўзровень*, пры якім аратар не толькі падтрымлівае сувязь са слухачамі, але і актывізуе іх творчае мысленне, “абуджае ўнутранае слова”, фарміруе здольнасць разважаць, аналізаваць і падагульняць.

Закон гарманічнага дыялогу прадугледжвае ўстанаўленне двухбаковых гарманічных адносін з адрасатам, абуджэнне яго ўнутранага ўласнага слова ў працэсе маўленчых зносін.

Для ўстанаўлення і падтрымкі гарманічнага дыялогу са слухачамі рэкамендуецца:

- уважліва ставіцца да фактару адрасата – вывучыць аўдыторыю: прааналізаваць і ўлічыць яе сацыяльны склад, узрост, кола асабістых інтарэсаў, узровень ведаў, ступень падрыхтаванасці, маўленчы намер;

- закранаць у сваім выступленні праблемы, блізкія для слухачоў, аналізаваць факты, падзеі, з’явы, добра знаёмыя, зразумелыя, даступныя або жыццёва важныя, цікавыя для слухачоў;

- імкнуцца да канкрэтнасці, нагляднасці выкладу, займальнасці апісання, вобразнасці выказвання;

- неабходна ўлічваць лінейны характар маўлення, якое разгортваецца ў часе або прасторы і ў сувязі з гэтым мае дынамічны характар.

Закон руху наперад і арыентацыі адрасата. Другі закон агульнай рыторыкі патрабуе знаёмства слухача з “маршрутам” сумеснага руху ад пачатку да канца прамовы.

Прамова павінна мець такую структуру, якая б стварала ў адрасата пачуццё руху да мэты, арыентавала яго на паступовае выражэнне акрэсленых у выступленні пытанняў.

Для таго, каб правільна зарыентаваць слухача, аратар павінен абавязкова назваць тэму выступлення, дакладна вызначыць яго мэту, выразна акрэсліць задачы, а ў канцы – абавязкова падвесці вынікі. У працэсе выступлення матэрыял павінен выкладацца дынамічна, сістэмна, аргументавана і паслядоўна, разнастайнымі формамі і спосабамі. Аратар павінен сачыць за плаўнымі пераходамі ад аднаго пытання да другога, захоўваючы іх лагічнасць і паслядоўнасць, ужываючы розныя формы кагезіі (*па-першае, па-другое, па-трэцяе, такім чынам, нарэшце* і да т. п.), не адхіляцца ад асноўнай задачы, не ўжываць неапраўданыя паўторы, лішнія паўзы, не захопляцца празмернай дэталізацыяй зместу, другараднымі, дробязнымі пытаннямі, якія адцягваюць увагу слухачоў і перашкаджаюць лепшаму засваенню зместу.

Закон эмацыянальнасці. Трэці закон агульнай рыторыкі суадносіцца з пафасам (адной з частак трыадзінай схемы інвенцыі). Ён патрабуе ад гаворака эмацыянальнага стаўлення да прадмета размовы, суб’ектыўных адносін да тэмы паведамлення, неабыхавасці выкладу і садзейнічае экспрэсівізацыі маўлення.

Слухачы павінны адчуць, што аратара цікавіць і хвалюе ўзнятая ім праблема або пытанне, ён эмацыянальна перажывае тое, пра што гаворыць. Але неабходна, каб гэта былі не паказныя эмоцыі, а шчырыя, сапраўдныя, і яны павінны адпавядаць зместу выступлення, характару слухачоў і сітуацыі зносін. Празмерная патэтыка можа выклікаць іранічныя адносіны слухачоў.

Закон задавальнення. Закон задавальнення лічыць эфектыўнай прамову толькі тады, калі яна прыносіць радасць, прыемнасць слухачам. З гэтай мэтай рэкамендуецца імкнуцца да экспрэсіўнасці, займальнасці выкладу, выкарыстання разнастайнай сістэмы вобразна-выяўленчых сродкаў, прыёмаў актывізацыі ўвагі, пра якія размова пойдзе ніжэй.

Успрыманне вуснага маўлення як звычайнага, простага ствараецца сінанімічнасцю тэрмінаў “размоўны” і “вусны”, “кніжны” і “пісьмовы”.

У адпаведнасці з мэтавым прызначэннем прамова можа быць прадстаўлена ў форме вусных і пісьмовых тэкстаў. Адрозніваюць дзве формы мовы – вусную і пісьмовую, а таксама два стылі мовы – кніжны і размоўны. Кожны стыль можа быць рэалізаваны ў розных формах. У апошні час кніжны стыль стаў часта выкарыстоўвацца ў вуснай форме. Сінанімічнасць тэрмінаў “размоўны” і “вусны” зацямняе факт адрознення паняццяў. Пісьмовая мова арыентуецца на ўспрыняцце органамі пачуццяў.

Ёй уласціва тэрміналагічная лексіка, яна не ўспрымаецца на слых. Пісьмовай мове характэрны разгорнутыя структуры складаных сказаў. Іх цяжка вымавіць на адным выдыху, ланцужкі развіцця думкі даводзіцца дзяліць на часткі нелагічнымі паўзамі. Пісьмовая мова не арыентуецца на канкрэтнага слухача, не ўлічвае ўзроўню яго адукацыі і развіцця.

Вусная мова – жывая, гукавая форма рэалізацыі мовы. Яна характарызуецца непасрэднасцю працэсу зносін з канкрэтным чалавекам: паведамленне, накіраванае на адрас суб'ядніка выглядае як бы загадзя непадрыхтаванае, як тое, што ўзнікла ў працэсе гутаркі. Адрозненне вуснай мовы ад пісьмовай праяўляецца найперш у неабходнасці гукавога афармлення, а таксама ў непасрэднай прысутнасці і рэакцыі слухачоў. Галоўнае адрозненне вуснай прамовы ад пісьмовай – свабода ад “строгага” сінтаксісу. Вуснай фразе ўласціва пэўная свабода ў выкарыстанні слоў-паразітаў (*значыць, так бы мовіць*), тэмпаральных эпітэтаў (*жахлівае расчараванне*).

Другая асаблівасць вуснай прамовы – экспрэсіўная роля інтанацыі, паўза, жэст, міміка, манера паводзін аратара перад аўдыторыяй.

Магчымасць вуснай мовы ўлічваць рэакцыю адрасата робіць яе заўсёды больш канкрэтнай у параўнанні з пісьмовай.

Адрозненні вуснай і пісьмовай, размоўнай і кніжнай мовы прымушаюць моўцу ўлічваць стылістычную афарбоўку як маўленчага кантэксту ў цэлым, так і асобных моўных адзінак.

Вуснае маўленне першаснае, а пісьменства – другаснае. Англіійскі парламенцкі дзеяч Ч. Фокс звычайна пытаўся ў сваіх сяброў, калі яны чыталі яго апублікаваныя выступленні: “Прамова чыталася хораша? Тады гэта дрэнная прамова!” Напісанае можа быць насычаным па сэнсе; у крайнім выпадку, калі думка незразумелая, можна перачытаць. “Маўленне – не пісьмо” – коратка і цвёрда сказаў спецыяліст па эстэтыцы Ф. Т. Вішар. Маўленне не тоеснае тэксту, які прамаўляе аратар, так як маўленне ўздзейнічае на слухача не толькі зместам і формай, але і ўсёй манерай выступлення. Маўленне ўзаемадзейнічае паміж аратарам і слухачом; ствараецца для пэўнага моманту і накіравана на пэўны склад слухачоў.

Прамова, якая гучыць

– Дзеянне праз змест і выступленне; абмежаванне ў адборы фактаў і думак;

– рэдакцыя ключавых слоў з магчымасцю іх варыяцыі;

– больш паўтораў і абагульненняў, паколькі ў слухача няма магчымасці зрабіць даведку;

– залежнасць ад сітуацыі прамаўлення, аднаразовае выкананне

Запісаная прамова

– Дзеянне толькі праз змест; па магчымасці поўнае і закончанае выражэнне задумкі;

– дакладная фіксацыя, стылістычная шліфоўка;

– большая напруга ў манеры выкладу; менш паўтораў і абагульненняў, паколькі ў чытача ёсць магчымасць зрабіць даведку;

– звяртаецца да пэўнага грамадства, не звязана з часам і выкананнем, адрасавана невядомаму чытачу

Вусная форма зносін адрозніваецца ад пісьмовай. Жывая прамова хутчэй дасягне мэты, думка, аформленая ў слове, “падштурхоўваецца” да слухача ўнутранай, духоўнай энергіяй аратара, якая знаходзіць сваё выразэнне ў голасе, міміцы, рухах, у абліччы аратара.

Палітык сказаў бы: *“Прыведзеныя факты сведчаць пра зараджэнне ў нашым грамадстве новых палітычных сіл”*. *“Факты неаправяргальна сведчаць: мой падабаронца невінаваты”*, – так мог сказаць адвакат. *“Факты – рэч упартая: як бы ні хацелася нам думаць інакш, даводзіцца прызнаць неабходнасць новага падыходу ў вывучэнні гэтага гістарычнага перыяду”*, – так мог бы сказаць на лекцыі вучоны. Як бачым, прамовы адрозніваюцца ў залежнасці ад таго, у якой сферы чалавечай дзейнасці прамаўляюцца.

Спецыфіка вуснай публічнай прамовы. Як вядома, любое выказванне – вынік адной з дзвюх прычын або іх спалучэння: патрэбы выразіць свае пачуцці або жадання падзяліцца думкамі. Таму ў працэсе выступлення адбываецца абавязковае ўзаемадзеянне аратара з аўдыторыяй. Даволі часта прамову называюць дыялогам, пры якім адзін гаворыць, а другі, слухаючы, удзельнічае ў размове.

Важная задача аратара – абудзіць уласнае ўнутранае “я” слухачоў у працэсе выступлення. Падзяліцца думкай – значыць памножыць яе сілу. Першым надзённым патрабаваннем да аратара П. Сапер называе развіццё ў сабе адчування маўлення як узаемных зносін, у якіх думкі, словы, манеры пастаянна прыстасоўваюцца да слухачоў.

У рытарычнай літаратуры аратара параўноўваюць з запалкамі: ён запальваецца ад трэння з паверхняй, пад якой разумеецца публіка. Па паводзінах аўдыторыі можна вызначыць яе адносіны да аратара: разуменне, неразуменне, адабрэнне, неадабрэнне яго слоў.

Як гумарыстычна адзначаў Х. Лемерман, слухачы падзяляюцца на дзве групы: адны не слухаюць, а другія ў большасці разумеюць няправільна.

Такім чынам, *камунікатыўны кантакт* – узаемаразуменне паміж аратарам і слухачамі ў працэсе выступлення. Камунікатыўны кантакт, заснаваны на рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача, з’яўляецца важнай умовай дасягнення эфектыўнасці выступлення. Ён неабходны, каб пераканаць слухачоў, мэтанакіравана ўздзейнічаць на іх волю і розум, пачуцці, каб заклікаць іх да пэўнага дзеяння і прыняцця рашэнняў.

Ёсць розныя віды камунікатыўнага кантакту:

– інтэлектуальны кантакт – адпаведнасць разумовых здольнасцей аратара ўзроўню развіцця слухачоў;

– псіхалагічны кантакт – супадзенне душэўных перажыванняў, псіхічнага стану аратара і слухачоў;

– эмацыянальны кантакт – адпаведнасць пачуццёвага стану, сістэмы перажыванняў;

– зрокавы кантакт – уменне правільна накіраваць свой позірк, трымаць у полі зроку ўсю аўдыторыю;

– галасавы кантакт – выпрацоўка правільнага пасылу, палётнасці гуку, уменне накіроўваць свой голас разам з позіркам.

Камунікатыўны кантакт называюць таксама “пачуццём аўдыторыі”, якое праяўляецца ў тым, што ў аратара ўзнікае адчуванне жывога кантакту з аўдыторыяй.

Для ўстанаўлення пэўнага і працяглага камунікатыўнага кантакту падчас выступлення рэкамендуецца актыўна выкарыстоўваць трыадзінную схему інвенцыі “этас – логас – пафас”. Маральныя якасці аратара (шчырасць, непасрэднасць, адкрытасць, сур’ёзнасць, сціпласць, адказнасць, выхаванасць і інш.), а таксама яго неабыхавасць да зместу паведамлення, эмацыянальнасць, пафаснасць выступлення дапамагаюць выклікаць сімпатыю слухачоў і маюць выключна важнае значэнне для ўстанаўлення кантакту з імі.

Устанаўленню і падтрымцы кантакту са слухачамі дапамагае этыкет аратарскага маўлення, які ствараюць этыкетныя маўленчыя формулы – формулы знаёмства, прывітання, развітання, звароту, падзякі за ўвагу, а таксама кампліментарныя формулы. На ўстанаўленне камунікатыўнага кантакту са слухачамі ў пэўнай ступені ўплывае тое, як аратар умее трымацца перад аўдыторыяй. Як акцёр на сцэне, так і аратар павінен памятаць, што ён – у цэнтры ўвагі, за ім сочаць, назіраюць, яго слухаюць. Аратар павінен імкнуцца быць энергічным, эмацыянальным чалавекам, актыўнай і дзейснай асобай, паколькі энергічны чалавек прыцягвае ўвагу і выклікае сімпатыю іншых людзей.

Важным для сувязі аратара з аўдыторыяй з’яўляецца *візуальны кантакт*. Як сцвярджаюць псіхолагі, позірк у размове мае вялікае значэнне, паколькі каля 40 % энергіі чалавека перадаецца праз вочы. Уменне правільна накіраваць свой позірк мае важнае значэнне для ўстанаўлення і падтрымкі камунікатыўнага кантакту. Нявыпытны аратар часта пазбягае візуальнага кантакту са слухачамі, ён бянтэжыцца, баіцца пазіраць ім у вочы, пазірае ў акно, на столь, пад ногі, у прастору, у свае паперы і г. д., у выніку губляецца кантроль за аўдыторыяй, сувязь са слухачамі, якія страчваюць увагу і цікавасць да паведамлення. Таму мэтазгодна ўмоўна падзяліць аўдыторыю на некалькі сектараў і паступова пераводзіць свой позірк з адной групы на другую, пазіраючы ў вочы слухачоў, затрымліваючы свой позірк і чытаючы па вачах іх рэакцыю. Так аратар будзе трымаць у полі зроку ўсю аўдыторыю.

Аратару рэкамендуецца таксама захоўваць *галасавы кантакт* – выпрацаваць правільны пасыл, палётнасць гуку, накіроўваць свой голас

разам з позіркамі. Эфектыўнаму галасавому кантакту спрыяе размоўны, натуральны характар выступлення, жывая размова са слухачамі.

Галоўны паказчык устанаўлення камунікатыўнага кантакту са слухачамі – іх станоўчая рэакцыя на словы аратара (увага, “рабочая” цішыня, адабрэнне яго слоў, усмешкі, апладысменты і інш.). У такой сітуацыі аратар трымаецца ўпэўнена, звяртаецца да слухачоў з пытаннямі і прапановамі, трымае ўсіх у полі зроку, чуйна рэагуе на іх паводзіны – “валодае” аўдыторыяй.

Устанаўленню і падтрымцы кантакту садзейнічае таксама займальнасць выступлення і актывізацыя ўвагі слухачоў.

Прыёмы стварэння займальнасці выступлення. Для таго, каб зрабіць сваё выступленне цікавым і займальным, неабходна ў першую чаргу ўлічваць асобны фактар – адбіраць для выступлення матэрыял, які б закранаў асабісты інтарэс слухачоў, датычыўся іхняга “я”, узнімаў надзённыя праблемы, быў для іх цікавым.

Немалаважнае значэнне для стварэння займальнасці выступлення мае выкарыстанне наглядных сродкаў. Як вядома, зрокавыя нервы ў 50 разоў таўсцейшыя за слыхавыя. Тое, што мы бачым, запамінаецца намнога хутчэй, чым тое, што мы чуем. Таму ў выступленні, калі ёсць магчымасць, неабходна імкнуцца да нагляднасці выкладу, засваення праз канкрэтны вобраз. Мэтазгодна выкарыстоўваць наглядныя, візуальныя дапаможныя сродкі: ілюстрацыі, малюнкі, фотаздымкі, прадметы, схемы, табліцы. Адзначаныя наглядныя сродкі неабходна па-майстэрску ўключаць (убудоўваць) у выступленне. Для дэманстрацыі неабходна выбраць найбольш дасканалыя, выразныя, яркія малюнкі, фотаздымкі, слайды. Лепш паказаць меншую колькасць, але найбольш выразных здымкаў. Неабходна папярэдне ўважліва прадумаць каментарый ілюстрацыйнага матэрыялу, занатаваўшы ключавыя словы да яго, склаўшы тэкст. Каментарый павінен быць немнагаслоўным, сціслым і дакладным, сінхронным паказу ілюстрацый (нельга спачатку паказаць слайды, а пасля чытаць даклад), гаварыць неабходна гучна і выразна, звяртацца да слухачоў, а не да экрана. Калі закончана тлумачэнне, неабходна выключыць тэхнічныя сродкі, таму што яны будуць адцягваць увагу.

Нагляднасць выступлення павышаюць таксама вобразна-выяўленчыя моўныя сродкі, прытчы, цікавыя здарэнні з уласнага жыцця, трапныя выслоўі, сімвалы і алегорыі, цытаты, рэмінісцэнцыі, алюзіі.

Для павышэння выразнасці можна рабіць у выступленні займальныя “інкрустацыі”, устаўкі-апаবাদанні пра цікавыя здарэнні ў жыцці вядомых людзей, пра незвычайныя факты і з’явы, малавядомыя рэчы. Гэта заўсёды прываблівае слухачоў, выклікае іх цікавасць і падтрымлівае ўвагу, тым самым павышае эфектыўнасць выступлення.

Каб прамова слухалася, важна ўлічваць наступныя асаблівасці яе пабудовы.

1. Свабодным тэкст робіць ужыванне простых сказаў. Напрыклад, сказ *“Гэты вынік, які ў значнай ступені адпавядае папярэдняму, нам вельмі выразна паказвае”* лепш пабудаваць так: *“Гэты вынік у значнай ступені адпавядае папярэдняму. Ён нам вельмі выразна паказвае...”*.

2. Выкарыстоўваць даданыя сказы часу са словам “затым” замест “потым” (замест *“Пасля таго, як мы дзве гадзіны дыскутавалі, мы дасягнулі згоды”* лепш *“Мы дыскутавалі на працягу дзвюх гадзін, затым пагадзіліся”*).

3. Завершаныя і адшліфаваныя фармулёўкі часта настройваюць слухачоў скептычна (напрыклад, дасціпнай, але цынічнай была фармулёўка аднаго літаратара: *“Палітыка ёсць мастацтва раздабыць у багатага грошы, а ў беднага – выбарчыя бюлетэні, з прычыны абароны кожнага з іх аднаго ад другога”*).

4. Варта выкарыстоўваць сказы, даступныя на слых, чаргаваць доўгія і кароткія сказы.

У працэсе выступлення лектар павінен пастаянна выкарыстоўваць разнастайныя прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў.

Прыёмы актывізацыі ўвагі слухачоў. Улічваючы прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва, пажадана будаваць сваё маўленне такім чынам, каб яно пераўтваралася ў канструктыўны дыялог са слухачамі. Ёсць спецыяльныя моўныя прыёмы дыялагізацыі маналогу, якія садзейнічаюць актывізацыі ўвагі слухачоў, дазваляюць пераадолець дыстанцыю паміж аўтарам і слухачамі:

1) выкарыстанне камунікатыўных займеннікаў *я, вы, мы*. Найбольш эфектыўнай з’яўляецца форма займенніка *мы* (т. зв. “мы сумеснае”), якая як бы запрашае слухачоў да сумеснага разважання, стварае эфект асабістага кантакту паміж аратарам і аўдыторыяй, дапамагае стварыць і перадаць атмасферу іх узаемаразумення;

2) ужыванне так званых займеннікавых канкрэтызатараў, якія надаюць маўленню эфект своеасаблівага дыялогу, характар даверлівай размовы і ўзмацняюць такім чынам ступень кантактнасці: *мы з вамі, усе мы, мы разам з вамі, кожны з нас і г. д.*;

3) выкарыстанне дзеяслоўных форм першай асобы множнага ліку, якія называюць сумеснае дзеянне, якое як бы аб’ядноўвае аратара і слухачоў, запрашае іх прыняць удзел у абмеркаванні пытанняў выступлення: *наспрабуйце зразумець, зробім агаворку, скажам гэта так, вернемся да гэтага пытання, узважым усе доказы, падумаем пра гэта, давайце будзем шчырымі і інш.* Дзеясловы такога тыпу могуць выконваць функцыю арыентацыі слухача на накірунак выкладу: *адзначым, запішам, растлумачым, прайдзем да наступнага пытання, успомнім і да т. п.*;

4) ужыванне пабочных канструкцый з займеннікамі і дзеясловамі ў форме другой асобы, якія выражаюць зварот да вопыту і ведаў слухачоў, дазваляюць арганізаваць сувязь асобных частак выступлення і арганічна перайсці ад адной часткі да другой: *як вы пераканаліся, як вы разумеете, як вы здагадваецеся, як бачыце, як вы ведаеце і інш.*;

5) увядзенне канструкцый з даданымі дапаўняльнымі, якія маюць дадатковыя ацэначныя адценні: *вядома, што...; зразумела, што...; ясна, што...; відавочна, што...;*

6) уключэнне пабуджальных канструкцый з імператыўнымі формамі дзеясловаў, якія выражаюць зварот да слухачоў і заклік да пэўнага дзеяння: *адзначце, прааналізуйце, запомніце, згадзіцеся і інш.*;

7) зварот да формы пытанняў і адказаў, якая стварае сітуацыю непасрэдных зносін і надае паведамленню размоўны характар.

Улічваючы логіку і паслядоўнасць выкладу, прамойца (лектар) павінен прадбачыць пытанні слухачоў. Задаючы аўдыторыі пытанне, аратар сам на яго адказвае.

Пытанні, якія аратар задае адрасату ў пачатку выступлення для пастаноўкі праблемы і абгрунтавання формы свайго разважання, называюцца прыёмам *дубітацыі* (ад лац. *dubitatio* ‘сумленне, ваганне’). Пытанне, якое аўтар задае слухачам, улічваючы логіку і паслядоўнасць выкладу матэрыялу, і на якое сам жа адказвае, называецца прыёмам *аб’ектывацыі* (ад лац. *objectivus* ‘знешні, незалежны’).

Прыёмы для прыцягнення і ўтрымання ўвагі. Прымяненне наступных прыёмаў дапаможа пазбегнуць эфекту засыпання.

1. *Нечаканасць.* Выкарыстоўвайце ў маўленні нечаканую і невядомую слухачам інфармацыю.

2. *“Правакацыя”.* Паспрабуйце на кароткі час выклікаць у слухачоў рэакцыю нязгоды з пададзенай інфармацыяй, выкарыстайце гэты час для падрыхтоўкі канструктыўных вывадаў.

3. *Гіпербала.* Не бойцеся перабольшыць, каб ажывіць увагу аўдыторыі да прадмета, гэта дапаможа выявіць узаемасувязь паміж прычынай і наступствамі.

4. *Прагназаванне.* Абапіраючыся на рэальныя факты, рабіце прагнозы чакаемых падзей, каб падкрэсліць неабходныя каштоўнасныя арыентацыі.

5. *Супастаўленне ўсіх “за” і “супраць”.* Пазнаёмце слухачоў са сваімі аргументамі “за” і “супраць” адносна якой-небудзь думкі.

6. *Дэлегіраванне магчымасцей прымаць рашэнне.* Выкарыстоўвайце здольнасці партнёраў прымаць рашэнні.

7. *Апеляцыя да аўтарытэтнай крыніцы.* Для пацвярджэння правільнасці ўласных думак спасылайцеся на аўтарытэт слухачоў і аўтарытэт навукі.

8. *Суперажыванне*. Захапляльна апісвайце падзеі, якія звязваюць вас са слухачамі.

9. *Прыўнясенне элемента нефармальнасці*. Улічвайце прадмет маўлення, паводзіны аўдыторыі, суджэнні аб уласных памылках.

10. *Драматызацыя*. Тлумачце наглядна і захапляльна, свядома драматызуючы.

11. *Прамое ўключэнне*. Адмоўцеся ад зацягнутага ўступу.

12. *Гумар*. Прыводзьце смешныя парадаксальныя прыклады, раскажыце жарты.

13. *Экспрэсія*. Выбірайце такія фармулёўкі, якія адрозніваюцца ад прывычнага стылю.

Стратэгія маўленчых паводзін. Як ужо адзначалася, камунікатыўны кантакт, заснаваны на рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача, з'яўляецца важнай умовай дасягнення эфектыўнасці выступлення. Устанаўленне і падтрымка поўнага і працяглага камунікатыўнага кантакту прыводзяць да камунікатыўнага супрацоўніцтва, якое ляжыць у аснове эфектыўных маўленчых зносін.

У сучаснай навуковай літаратуры па рыторыцы вызначаюцца розныя прынцыпы камунікатыўнага супрацоўніцтва (правілы маўленчых паводзін) і адпаведныя ім стратэгіі маўленчых паводзін і стылі моўцы.

Першае правіла маўленчых паводзін (*“не навязвайся”*), накіраванае на камунікатыўнае супрацоўніцтва, засноўваецца на захаванні *“суверэнітэту”* слухача (Дж. Лакоф). Гэта значыць, што моўца не павінен залішне катэгарычна, безапеляцыйна выказваць сваё меркаванне, навязваць сваю думку слухачам, павінен улічваць іх меркаванне або магчымасць самастойнага выбару імі вырашэння абмяркоўваемай праблемы. Такое камунікатыўнае супрацоўніцтва адбываецца без эмацыянальнага кантакту паміж адрасатам і адрасантам маўлення, паколькі аратар вытрымлівае пэўную дыстанцыю ў адносінах да слухачоў, з'яўляецца стрыманым, трымаецца холадна, афіцыйна. Гэта прыводзіць да *стратэгіі адштурхоўвання* ад слухача, якая, у сваю чаргу, абумоўлівае *тэндэнцыю да незалежнасці*. Падобны тып зносін аратара з аўдыторыяй кваліфікуецца як *дыстантны стыль*.

Другое правіла маўленчых паводзін (*“выслухай субяседніка”*), разлічанае на камунікатыўнае супрацоўніцтва, прадугледжвае неабходнасць пастаяннага ўзаемадзеяння ўдзельнікаў зносін, наяўнасць зваротнай сувязі паміж аратарам і слухачамі, вынікам чаго з'яўляецца іх узаемаразуменне, устанаўленне камунікатыўнага кантакту. Моўца павінен даць магчымасць субяседнікам выказаць сваё меркаванне, нават калі яно не супадае з яго ўласным бачаннем праблемы, з павагай паставіцца да іншай думкі, улічыць пэўныя прапановы і пажаданні адрасата. Важнае значэнне пры гэтым мае папярэдняе вывучэнне аратарам аўдыторыі, веданне сітуацыі зносін і яе ўдзельнікаў, аб чым гаварылася раней.

Такі тып узаемадзеяння з аўдыторыяй фарміруе *стратэгію адмаўлення ад выбару*: гаворачы дае выбар танальнасці зносін, характару ўзаемадзеяння слухачам. Гэта камунікатыўнае супрацоўніцтва вызначаецца як *прамежкавы (сярэдні) стыль*.

Трэцяе правіла (“*будзь дружалюбным*”) прадугледжвае праяўленне станоўчых эмоцый у працэсе ўзаемадзеяння аратара з аўдыторыяй. Яно звязана з выражэннем добразычлівасці, прыхільнасці, сімпатыі і павагі да слухачоў, зацікаўленасці іх інтарэсамі, неабыхавасці да зместу размовы. Неабходным элементам такіх зносін з’яўляецца ўсмешка на твары аратара. Адзначаны прынцып камунікатыўнага супрацоўніцтва прыводзіць да *стратэгіі блізкасці* моўцы і слухачоў, ён развівае *тэндэнцыю да збліжэння* і фарміруе *сяброўскі стыль* зносін.

Практычны выбар правіл маўленчых паводзін, стратэгіі ўзаемадзеяння аратара з аўдыторыяй і стылю зносін залежыць як ад асобных якасцей аратара (яго характару, тыпу тэмпераменту, узросту, адукацыі, прафесіі), так і ад аб’ектыўных умоў (характару аўдыторыі, тыпу прамовы, сітуацыі зносін і г. д.).

Навык выступлення звязаны з відам прамовы – экспромт, праграмнае выступленне, чытанне з ліста.

Для таго, каб навучыцца выступаць экспромтам, мэтазгодна выконваць наступныя практыкаванні:

- напісаць назвы тэм на картках, выцягнуць адну наўгад;
- звузіць тэму да таго, пра што можаце гаварыць;
- абдумаць асноўную думку ці пункты, пра якія хочацца сказаць;
- вырашыць, якім будзе заключэнне;
- пачаць з галоўнага сцверджання, якое дазволіць слухачам даведацца, пра што будзе ісці гаворка;
- калі адчуеце, што гатовы, пачынайце гаварыць услых.

Пры выступленні экспромтам на сходзе мэтазгодна:

- вывучыць павестку сходу. Ці ёсць сувязь нейкіх пунктаў з тым, што вы робіце?;
- ўлічыць, хто будзе прысутнічаць на сходзе;
- пазнаёміцца з апошнімі фактамі і паказчыкамі.

Калі да вас звярнуліся з пытаннем:

- пераканайцеся, што зразумелі пытанне;
- адвядзіце позірк ад таго, хто задаў пытанне, сканцэнтруйцеся на тым, што хочаце сказаць;
- падмацуйце асноўныя думкі спецыяльнымі звесткамі;
- выкарыстоўвайце адведзены час;
- пазбягайце бяссэнсіцы, адыходу ад тэмы; прабачэнняў.

Падрыхтоўка да праграмнага выступлення. Пішыце так, як гаворыце, а не як пішаце. Рэкамендуецца заключаць у дужкі фразы, якія можна апусціць.

Уключаіце ў кожны абзац 3–5 сказаў (у іншым выпадку можна згубіць месца, на якім спыніліся).

Пры напісанні выкарыстоўвайце пераважна дзеясловы ў актыўнай, а не ў пасіўнай форме (“*Мы здалі пяць экзаменаў*”, а не “*Намі былі здадзены пяць экзаменаў*”).

Абмяжоўвайце колькасць слоў у сказе.

Даклад павінен быць раздрукаваны акуратна і выразна. Друкуйце праз два інтэрвалы, так лепш будзе чытаць.

Падкрэслівайце словы і фразы, якім надаяце асаблівы сэнс.

Напішыце слова “паўза” побач з тым пунктам, дзе трэба зрабіць паўзу.

Рэпетыцыя тэксту. Рэпеціраваць патрэбна ўслых, вымаўляючы тыя фразы, якія запомніліся. У ходзе рэпетыцыі чытайце так, як гаворыце.

Не спрабуйце завучваць. Рэпеціруйце, каб запомніць ідэі, а не словы.

Прачытайце самі сабе тэкст. Гэта дапаможа выдзеліць галоўнае, калі будзеце чытаць прамову, каб у слухачоў засталіся тыя ж уражанні, што і ў вас пасля прачытвання.

Паглядзіце на старонку, моўчкі прачытайце групу слоў. Падніміце вочы і прамойце словы, гледзячы на аўдыторыю. Калі ёсць магчымасць, рэпеціруйце са слухачамі. Адпрацоўвайце візуальны кантакт са слухачамі, жэсты і паўзы.

Падчас выступлення трэба трымаць галаву прама. Калі гэта складана, то глядзіце на слухачоў напачатку і асабліва напрыканцы сказа.

Зрабіце аўдыязапіс і праслухайце выступленне.

Чытаючы тэкст, карыстайцеся пальцам, як указкай. Гэта дапаможа не згубіць канец прачытанага тэксту.

Напрыканцы тэксту запавольце тэмп. Чытайце, гледзячы на слухачоў, яны зразумеюць, што вы заканчваеце выступленне.

Выступленне перад негатыўна настроенай аўдыторыяй. Не губляйце спакою пры негатыўнай рэакцыі аўдыторыі на ваша выступленне. Старайцеся не дапускаць неабдуманых дзеянняў.

У выпадку негатыўнай рэакцыі слухачоў на выступленне не рэкамендуецца спрачацца, спрабаваць заклікаць да логікі, раіць, што яны павінны рабіць, загадваць, высмейваць, сароміць, ігнараваць іх інтарэсы, пытацца пра матывы іх паводзін.

Віды вусных публічных выступленняў у залежнасці ад сферы выкарыстання. Найбольш грунтоўную класіфікацыю родаў і відаў красамоўства распрацаваў Ю. Абрэсін. Яго класіфікацыя заснаваная на функцыянальным прынцыпе. Ён размяжоўвае розныя віды прамой на аснове сферы іх ужывання, сітуацыі зносін і функцыянальнай ролі – выдзяляе сацыяльна-палітычнае, акадэмічнае, судовае, сацыяльна-бытавое і царкоўна-багаслоўскае аратарскае маўленне. Сацыяльна-палітычнае красамоўства адбываецца ў сферы грамадскіх зносін, у палітычным жыцці. Акадэмічнае красамоўства адносіцца да сферы навуковых зносін

і навучання. Судовае красамоўства абслугоўвае галіну юрыспрудэнцыі. Сацыяльна-бытавое красамоўства належыць да сферы бытавых зносін, праяўляецца ў нашым штодзённым жыцці. Царкоўна-багаслоўскае красамоўства звязана з рэлігійнай сферай жыцця грамадства.

Паколькі ў аснову такой класіфікацыі пакладзены функцыянальны прынцып, яна заканамерна суадносіцца з класіфікацыяй функцыянальных стыляў мовы. Функцыянальным стылем называецца гістарычна сфарміраваная, грамадска ўсвядомленая, унутрана аб'яднаная спецыфічная сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтай і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці іншай сферы грамадскай дзейнасці (навуковай, дзелавой, публіцыстычнай, мастацкай і інш.) і найлепшым чынам абслугоўвае зносіны ў гэтай сферы. Функцыянальныя стылі мовы выдзяляюцца ў адпаведнасці з асноўнымі функцыямі, якія мова выконвае ў грамадстве, – зносіны, паведамленне і ўздзеянне:

Функцыі мовы	Функцыянальныя стылі
Зносіны (камунікатыўная функцыя)	– размоўны стыль.
Паведамленне (інфармацыйная функцыя)	– навуковы стыль; афіцыйна-дзелавы стыль.
Уздзеянне (эстэтычная функцыя)	– публіцыстычны стыль; літаратурна-мастацкі стыль.
Адпраўленне рэлігійнага культу	– канфесійны стыль.

Гэты падзел у пэўнай ступені з'яўляецца ўмоўным, паколькі адзначаныя функцыі не існуюць у чыстым, ізаляваным выглядзе. Звычайна адна функцыя з'яўляецца дамінуючай, галоўнай, да яе далучаюцца іншыя. Навуковы стыль: паведамленне + зносіны; афіцыйна-дзелавы: зносіны + паведамленне; публіцыстычны: паведамленне + уздзеянне + зносіны; літаратурна-мастацкі: уздзеянне + паведамленне; размоўны: зносіны + уздзеянне + паведамленне і г. д.

Кожны з адзначаных стыляў вызначаецца сваімі асаблівасцямі – лексічнымі, марфалагічнымі, словаўтваральнымі і сінтаксічнымі. Адзначаныя функцыянальна-стылявыя асаблівасці праяўляюцца адпаведным чынам у розных відах і родах публічнага выступлення. Аднак неабходна адзначыць, што ў аратарскім маўленні адбываецца сінтэз элементаў розных стыляў.

Сацыяльна-палітычнае красамоўства – род красамоўства, які абслугоўвае сацыяльна-палітычную, эканамічную, дзелавую сферы камунікацыі.

Асноўныя жанры сацыяльна-палітычнага красамоўства – выступленні на сацыяльна-палітычныя, эканамічныя, сацыяльна-культурныя тэмы, даклады на з'ездах, сходах, дыпламатычныя, палітычныя, ваенна-патрыятычныя, мітынгавыя, агітатарскія, парламенцкія прамовы.

Сацыяльна-палітычнае красамоўства выкарыстоўвае элементы навуковага і публіцыстычнага стыляў.

Акадэмічнае красамоўства – род красамоўства, звязаны з навуковай і навучальнай сферамі камунікацыі. Адрозніваецца навуковасцю і аргументаванасцю выкладу, паслядоўнасцю і лагічнасцю разважання.

Асноўныя жанры акадэмічнага красамоўства – навуковы даклад, агляд, навуковае паведамленне, лекцыя ў ВНУ. Акадэмічнае красамоўства дапамагае фарміраваць навуковы светапогляд.

Вылучаецца *ўласна акадэмічнае красамоўства*, якое функцыянуе ў навуковай сферы (навуковы даклад, паведамленне, рэферат, агляд), *вузаўскае* (лекцыя) і *школьнае* (расказ настаўніка, школьная лекцыя).

Асобнай разнавіднасцю акадэмічнага аратарскага маўлення лічыцца *лекцыйна-прапагандысцкае красамоўства*, жанрамі якога з’яўляюцца розныя віды лекцый: навукова-метадычная, навукова-тэарэтычная, навукова-папулярная, кіналекцыя, лекцыя-экскурсія, рэпартаж, паказ і інш.

Акадэмічнае красамоўства набліжаецца да навуковага стылю, хаця ў ім (у прыватнасці, у жанры лекцыі) могуць быць выкарыстаны і элементы іншых стыляў для стварэння займальнасці выкладу, дыялагізацыі маналогу, экспрэсіўна-эмацыянальнай танальнасці ў адпаведнасці з рытарычным прынцыпам блізкасці да слухача.

Дзелавое красамоўства. Рыторыку ў спецыфічным, прафесійным асяроддзі называюць адміністрацыйнай рыторыкай, дзелавымі зносінамі, прафесіянальным маўленнем. Галоўнай умовай паспяховага ўздзеяння на суб’ядніка з’яўляецца веданне асноўных тыпаў камунікабельнасці людзей.

Дамінантны суб’яднік імкнецца завалодаць ініцыятывай у маўленчай камунікацыі, не любіць, калі яго перапыняюць. Каб дасягнуць мэты зносінаў, не рэкамендуецца перахопліваць у дамінантага партнёра ініцыятыву, перапыняць, выкарыстоўваць маўленчыя формулы “Хопіць!”, “Замаўчы!”, “Надакучыла!” і інш. Дачакаўшыся паўзы, хутка і выразна сфармуляваць свае інтарэсы. Гэта не будзе выглядаць як перахопліванне ініцыятывы.

Мабільны суб’яднік не адчувае ніякіх цяжкасцей у зносінах. Ён лёгка падключаецца да размовы, гаворыць многа, ахвотна, цікава, часта пераскоквае з тэмы на тэму, не губляецца ў незнаёмай кампаніі. Гэта адзін з лепшых тыпаў для бытавых зносінаў. Аднак у дзелавой сферы пастаяннае жаданне мабільнага суб’ядніка мяняць тэму зніжае эфектыўнасць маўленчай камунікацыі. Варта праз пытанні, вывады вяртаць яго да тэмы размовы.

Рыгідны суб’яднік адчувае цяжкасці пры ўступленні ў маўленчую камунікацыю. Пазней рыгідны суб’яднік выразна фармулюе сваю пазіцыю, лагічны, удумлівы. Гэты тып найбольш падыходзіць для плённых дзелавых зносінаў. З такім суразмоўнікам не рэкамендуецца адразу

гаварыць пра прадмет камунікацыі, варта пачаць размову на адцягненую тэму, стварыць сітуацыю этыкетных зносінаў.

Інтравертны субяседнік не імкнецца валодаць ініцыятывай. Ён сціплы, схільны прыніжаць свае магчымасці. Рэзкія, грубыя фразы выбіваюць з каляі. Каб размова была плённай, варта праз вербальныя і невербальныя сродкі паказваць, што вы паважаеце яго як цікавага субяседніка, цэніце яго выказванні.

Судовае красамоўства – род красамоўства, звязаны з судовым працэсам, разборам крымінальнай або грамадзянскай справы.

Асноўныя жанры судовага красамоўства – пракурорская (абвінаваўчая) і адвакацкая (абарончая) прамовы, мэта якіх – аказаць мэтанакіраванае і эфектыўнае ўздзеянне на суд. Судовае красамоўства знаходзіцца пад уплывам публіцыстычнага стылю, але ў ім выкарыстоўваюцца таксама элементы афіцыйна-дзелавога і навуковага стыляў.

Сацыяльна-бытавое красамоўства – род красамоўства, звязаны са сферай штодзённых зносін чалавека.

Асноўныя жанры сацыяльна-бытавога красамоўства – юбілейная прамова, прысвечаная знамянальнай даце або пэўнай асобе, прывітальная прамова, застольная прамова, тост, памінальная прамова. У гэтым родзе красамоўства актыўна выкарыстоўваюцца элементы размоўнага і літаратурна-мастацкага стыляў.

Царкоўна-багаслоўскае красамоўства – род красамоўства, які абслугоўвае рэлігійную сферу камунікацыі.

Асноўныя жанры царкоўна-багаслоўскага красамоўства – пропаведзь (слова) для прыхажан і прамова на саборы. Гэты род аратарскага маўлення абслугоўвае канфесійны стыль.

Рода-жанравую ўзаемасувязь розных відаў красамоўства адлюструем наступным чынам:

Роды аратарскага маўлення	Жанры
Сацыяльна-палітычнае красамоўства	– палітычныя, дыпламатычныя, ваенна-патрыятычныя, парламенцкія, мітынговыя, агітатарскія прамовы.
Акадэмічнае красамоўства	– навуковы даклад, паведамленне, рэферат, агляд, лекцыя навукова-метадычная, навукова-тэарэтычная, навукова-папулярная, кіналекцыя, лекцыя-экскурсія.
Судовае красамоўства	– пракурорская (абвінаваўчая) і адвакацкая (абарончая) прамовы.
Сацыяльна-бытавое красамоўства	– юбілейная прамова, прывітальная прамова, застольная прамова, тост, памінальная прамова.
Царкоўна-багаслоўскае красамоўства	– пропаведзь (слова) для прыхажан і прамова на саборы.

Побач з названымі родамі красамоўства навукоўцамі выдзяляецца:

- парламенцкае красамоўства як разнавіднасць сацыяльна-палітычнага;
- дыпламатычнае (прамова на міжнародных канферэнцыях і прамова ў працэсе дыпламатычных зносін);
- ваеннае (прамова-загад, выступленне на ваенна-патрыятычную тэму, заклік);
- гандлёвае (рэклама);
- лекцыйна-прапагандысцкае (навукова-тэарэтычная лекцыя, навукова-папулярная, навукова-метадычная, кіналекцыя, лекцыя-экскурсія, лекцыя-канцэрт, лекцыя-інфармацыя, гутарка, успаміны, інструктаж);
- дыялагічнае (формы рэалізацыі: спрэчка, дыскусія, дыспут, гутарка, дзелавая нарада, інтэрв'ю, прэс-канферэнцыя, дзелавая гульня, вечар пытанняў і адказаў).

Стылі маўлення таксама звязаны з формамі.

Вусная форма мовы	Стыль мовы	Пісьмовая форма мовы
Лекцыя, даклад, паведамленне, выступленне, дыскусія, дыялог, рэпліка	Навуковы	Манаграфія, дысертацыя, артыкул, падручнік, дыпломная (магістарская, курсавая) работа, рэферат
Чытанне вершаў, урыўкі тэкстаў, інтэрмедый; анекдот	Мастацкі	Паэтычны або праявічны твор
Аратарская прамова, выступленне на радыё і тэлебачанні, дэбаты, заклік, прамова адваката	Публіцыстычны	Газетныя і часопісныя артыкулы, заклік, зварот, рэклама
Перамовы, інструктаж, загад, прэс-канферэнцыя, прамова пракурора	Афіцыйна-дзелавы	Заканадаўчыя акты, дамова, заява, камюніке, справаздача аб рабоце, данясенне
Побытавыя зносіны, тост, гутарка, дыялог	Размоўны	П'еса, кінасцэнарыі, ліст, простая мова ў тэксце

Камунікатыўная рыторыка. Камунікатыўны працэс – гэта абмен інфармацыяй паміж людзьмі, мэтай якога з'яўляецца забеспячэнне разумення той інфармацыі, якая перадаецца і атрымліваецца.

Функцыі камунікацыі:

- інфармацыйная – перадача сапраўдных або лжывых звестак;
- інтэрактыўная (пабуджальная) – арганізацыя ўзаемадзеяння паміж людзьмі, напрыклад, як узгадніць дзеянні, размеркаваць функцыі, паўплываць на настрой, паводзіны суразмоўцы;
- перцэптыўная – успрыняцце ў працэсе зносінаў адно аднаго і ўстанаўленне ўзаемапаразумення;
- экспрэсіўная – узбуджэнне або змены характару эмацыянальных перажыванняў.

Перадача інфармацыі можа ажыццяўляцца ў наступных накірунках:
а) зверху ўніз: пастаноўка задач (што і калі рабіць); інструктаванне (як, якім чынам, хто); б) знізу ўверх: данясенне аб выкананні; данясенне аб праверках; данясенне пра асабістае меркаванне супрацоўніка; в) у гарызантальным накірунку: абмен думкамі; каардынацыя дзеянняў; планаванне; паведамленне аб выкананні.

Выдзяляюць наступныя віды камунікацый: фармальныя (вызначаецца арганізацыйнай структурай); нефармальныя (напрыклад, канал распаўсюджвання чутак); вертыкальныя (зверху ўніз і знізу ўверх); гарызантальныя (абмен інфармацыяй паміж суразмоўцамі для ўзгаднення дзеянняў); міжасобасныя (вусныя зносіны апанентаў у любым з пералічаных відаў камунікацыі).

Выдзяляюцца чатыры асноўныя камунікатыўныя ролі:

1) “стараж” – кантралюе перадачу інфармацыі іншаму чалавеку ў той самай камунікатыўнай сетцы;

2) “лідар меркаванняў” – здольны паўздзейнічаць на ўстаноўкі і паводзіны іншых людзей;

3) “сувязны” – выступае сувязным паміж групамі і камунікатыўнай сеткай;

4) “памежнік” – чалавек у камунікатыўнай сетцы, які мае высокую ступень сувязі з арганізацыйным асяродкам.

Камунікатыўная кампетэнтнасць – гэта здольнасць устанаўліваць і падтрымліваць неабходныя кантакты з іншымі людзьмі. Для эфектыўнай камунікацыі характэрна дасягненне ўзаемапаразумення партнёраў, лепшае разуменне сітуацыі і прадмета зносін.

Прычынамі дрэннай камунікацыі могуць быць:

– стэрэатыпы – спрошчанае меракаванне адносна асобных людзей або сітуацыі, у выніку чаго няма аб’ектыўнага аналізу і разумення людзей, сітуацыі;

– прадузятая ўяўленні – схільнасць аспрэчваць усё, што прэчыць асабістым поглядам. Мы рэдка ўсведамляем, што тлумачэнне падзей іншым чалавекам гэтаксама законнае, як і наша ўласнае;

– дрэнныя адносіны паміж людзьмі – калі адносіны чалавека да вас варожыя, то цяжка пераканаць яго ў справядлівасці вашага пункту погляду;

– адсутнасць увагі і зацікаўленасці суб’яседніка – цікавасць узнікае, калі чалавек усведамляе значэнне інфармацыі для сябе: з дапамогай гэтай інфармацыі можна атрымаць тое, чаго жадаеш;

– грэбаванне фактамі – прывычка рабіць вывады, заключэнні пры адсутнасці дастатковай колькасці фактаў;

– памылкі ў пабудове выказванняў – няправільны падбор слоў, складанасць зносін, слабая перакананасць, нелагічнасць;

– няправільны выбар стратэгіі і тактыкі зносін.

Выдзяляюць наступныя *віды зносін*:

– “кантакт масак” – фармальныя зносіны, калі адсутнічае імкненне зразумець і ўлічваць асобасныя рысы суразмоўцы, выкарыстоўваюцца прывычныя маскі (ветлівасці, строгасці, абіякавасці, сціпласці і інш.);

– прымітыўныя – іншага чалавека ацэньваюць як патрэбны або непатрэбны аб’ект: калі патрэбны, то актыўна ўступаюць у кантакт, калі перашкаджае – адштурхнуць або выкажуць грубыя рэплікі;

– фармальна-ролевыя – рэгламентаваны і змест, і сродкі зносін; замест ведаў пра асобу карыстаюцца ведамі пра яе сацыяльную ролю;

– дзелавыя – улічваюць асаблівасці асобы, характару, узросту, настрою суб’ядзі, аднак інтарэсы справы больш значныя;

– духоўныя міжасобасныя – зносіны сяброў, калі можна закрануць любую тэму і неабавязкова карыстацца словамі: сябар зразумее вас і па выразу твару, рухах, інтанацыі;

– маніпулятыўныя – накіраваныя на атрыманне карысці ад суб’ядзі з дапамогай розных прыёмаў;

– свецкія – сутнасць заключаецца ў бесспрадметнасці: людзі гавораць не тое, што думаюць, а тое, што патрэбна гаварыць у такіх выпадках.

Маўленне як сродак зносін адначасова выступае і як крыніца інфармацыі, і як структура ўзаемадзеяння з суб’ядзі. У структуру маўленчых зносін уваходзіць:

1) значэнне і сэнс слоў, фраз. Важную ролю іграе дакладнасць ужывання слова, яго выразнасць і даступнасць, правільнасць пабудовы фразы і яе даходлівасць;

2) маўленчыя гукавыя з’явы: тэмп, вышыня голасу, тэмбр, інтанацыя, дыкцыя;

3) выразныя якасці голасу – характэрныя спецыфічныя гукі, якія ўзнікаюць пры зносінах (смех, хмыканне, шэпт і інш.), нулявыя гукі (паўзы), а таксама гукі назалізацыі (э-э-э-э, хм-хм-хм).

Даследаванні паказваюць, што ў штодзённай камунікацыі чалавека словы складаюць 7 %, гукі і інтанацыя – 38 %, немаўленчае ўзаемадзеянне – 53 %.

Жэсты пры зносінах нясуць шмат інфармацыі. Часта сустракаюцца наступныя віды жэстаў:

– ацэнкі – пачэсванне падбародка, выцягванне ўказальнага пальца ўздоўж шчакі;

– упэўненасці – злучэнне пальцаў у купал піраміды; раскачванне на стале;

– нервознасці і няўпэўненасці – перапляценне пальцаў рук, пастукванне па сталю пальцамі, дакрананне да спінкі стула перад тым, як сесці;

– самакантролю – рукі зведзены за спіну, пры гэтым адна сціскае другую; поза чалавека, які сядзіць на крэсле і ўчапіўся рукамі ў падлакотнікі;

– чакання – паціранне далоняў, павольнае выціранне вільготных далоней аб тканіну;

– адмаўлення – складзеныя рукі на грудзях, адхіленне тулава назад, перакрываючыя рукі, дакрананне да кончыка носа;

– прыхільнасці – прыкладванне рук да грудзей, перарывістае дакрананне да суразмоўцы;

– дамінавання – жэсты, звязаныя з выстаўленнем напаказ вялікіх пальцаў;

– няшчырасці – жэст “прыкрыццё рукой рота”, “дакрананне да носа”, паварот тулава ўбок ад суразмоўцы, “бегаючы погляд”.

Кожны чалавек валодае своеасаблівай, непаўторнай манерай зносін. У класіфікацыі падаюць некалькі *тыпаў суразмоўцаў*.

“Нігіліст”. Такі чалавек часта выходзіць за межы тэмы дзелавай гутаркі. На працягу гутаркі ён бывае нецярплівы, нястрыманы і ўзбуджаны. З ім варта сябе паводзіць сябе наступным чынам: пастарацца абмеркаваць спрэчныя моманты раней, да пачатку групавой гутаркі; не губляць упэўненасці ў асабістай кампетэнцыі; па магчымасці ў фармулёўку рашэння ўключаць яго словы; пастарацца ўсталяваць з ім кантакт, зрабіць сваім чалавекам.

Пазітыўны чалавек. Гэта самы прыемны тып дзелавага партнёра. Добразычлівы і працалюбівы, ён імкнецца да супрацоўніцтва пры правядзенні дыскусіі. З ім варта паводзіць сябе наступным чынам: пабуджаць да актыўнага ўдзелу ў дыскусіі; у крытычных сітуацыях шукаць падтрымкі менавіта ў яго.

Усёвед. Ён упэўнены ў тым, што ўсё ведае лепш за ўсіх. У яго пра ўсё ёсць свая думка, ён пастаянна патрабуе слова. З ім варта паводзіць сябе наступным чынам: пасадзіць яго побач з тым, хто праводзіць гутарку; час ад часу нагадаць, што іншыя таксама павінны выказацца; даць магчымасць рэзюміраваць.

Балбатун. Часта бястактна і беспадстаўна перапыняе ход гутаркі. З ім варта паводзіць сябе наступным чынам: калі пачне адхіляцца ад тэмы гутаркі, то трэба спыніць; калі і далей адхіляецца ад тэмы гутаркі, спытацца, у чым ён бачыць сувязь з прадметам абмеркавання; загадзя ўстанавіць рэгламент.

Баязлівец. Гэты тып суразмоўцы характарызуецца недастатковай упэўненасцю ў сабе падчас публічных выступленняў. Ён ахвотней прамаўчыць, чым скажа што-небудзь такое, што, на яго думку, іншым можа падацца глупствам. З ім варта паводзіць сябе наступным чынам: задаваць ясныя, канкрэтныя пытанні; прадэманстраваць добразычлівасць, зацікаўленасць; дапамагаць яму фармуляваць думкі; рашуча перапыняць спробы насмешак; спецыяльна падкрэсліваць усе пазітыўныя моманты яго выказванняў.

Непрыступны суразмоўца. Гэта замкнуты чалавек. Часта адчувае сябе і трымаецца адчужана, не ўключаецца ў сітуацыю дзелавой гутаркі, так як гэта падаецца яму нявартым яго ўвагі. З ім трэба паводзіць сябе наступным чынам: зацікавіць яго, далучыць да абмеркавання праблемы.

Незацікаўлены суразмоўца. Тэма гутаркі яго ўвогуле не цікавіць. Таму варта задаваць яму пытанні інфармацыйнага характару, далучаючы да гутаркі, выясняць яго пункт погляду, пазбягаць пытанняў, якія патрабуюць адказу “так” або “не”, пастарацца высветліць, што цікавіць яго асабіста.

Важная птушка. Такі суразмоўца не выносіць крытыкі, ні прамой, ні ўскоснай. Ён адчувае сябе і паводзіць як асоба, якая стаіць вышэй за ўсіх. З ім варта паводзіць сябе наступным чынам: нельга дазваляць яму іграць ролю госця; час ад часу прасіць выказацца па якім-небудзь пытанні ўсіх суразмоўцаў; не раздражняцца праз яго манеры.

Чамучка. Гэты суразмоўца прысутнічае толькі для таго, каб задаваць пытанні незалежна ад таго, ці маюць яны рэальную аснову, ці прыдуманія. З ім варта паводзіць сябе наступным чынам: на пытанні інфармацыйнага характару адказваць адразу; пры групавой гутарцы далучаць да адказаў на яго пытанні ўсіх прысутных.

Адзін і той жа чалавек можа мяняцца ў залежнасці ад значнасці тэмы, ходу гутаркі, тыпу іншых удзельнікаў.

Да зместу

Тэма 10

СТРУКТУРА РЫТАРЫЧНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ. РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ ВЫНАХОДНІЦТВА

Важным пытаннем рыторыкі яшчэ з часоў Антычнасці з’яўляецца вывучэнне структуры рытарычнай дзейнасці, этапаў падрыхтоўкі да публічнага выступлення: *інвенцыі, дыспазіцыі, элакуцыі, акцыі і меморыі*. У кожным з гэтых раздзелаў вывучаюцца рытарычныя каноны (узоры аратарскай дзейнасці).

Папярэдняя падрыхтоўка да выступлення, збор матэрыялу, яго размяшчэнне, пошукі разгорнутай сістэмы аргументацыі складалі давербальны этап, слоўнае афармленне – вербальны этап падрыхтоўкі.

Інвенцыя (лац. *inventio* ‘вынаходніцтва, адкрыццё’) – папярэдняя падрыхтоўка да выступлення, а таксама раздзел рыторыкі, які вывучае гэты этап падрыхтоўкі. Інвенцыя ўключае вызначэнне тэмы і асэнсаванне мэты выступлення, вывучэнне прадмета размовы, мэтанакіраванае і эфектыўнае чытанне, адбор матэрыялу, знаёмства з асноўнымі сэнсавымі мадэлямі выказвання, пошукі сістэмы разгорнутых доказаў, якія

абумоўліваюць стратэгію і тактыку прамовы, запіс прачытанага, напісанне тэксту выступлення, вывучэнне аўдыторыі, псіхалагічную падрыхтоўку.

На этапе вынаходніцтва вылучаецца дзве стадыі:

1) аналітыка-канцэптуальная – фармулююцца тэма і мэта выступлення;

2) камплектацыйна-распрацоўваючая – падбіраецца матэрыял.

На першай стадыі працы над зместам прамовы ажыццяўляецца:

- выбар тэмы;
- вызначэнне асноўнай ідэі выказвання і асэнсаванне мэты прамовы;
- фармулёўка назвы;
- прадумванне плана.

Галоўнае правіла інвенцыі – знайсці, што сказаць. Як адзначае адзін з тэарэтыкаў красамоўства Я. А. Ножын, “аратарскае выступленне – гэта не сума матэрыялаў, сабраных з розных крыніц, а арыгінальны, народжаны ў творчых муках, твор”.

Важнай перадумовай поспеху выступлення, яго эфектыўнасці і дзейнасці класічная рыторыка лічыла трыадзінную схему інвенцыі “этас – логас – пафас” як спосабы ўзаемадзеяння з аўдыторыяй.

Этас (грэч. *ethos* ‘звычай, прывычка’) – адна з частак інвенцыі – прадугледжвае такія маральна-этычныя асобасныя якасці аратора, як сціпласць, добразычлівасць, абаяльнасць, артыстызм, шчырасць, аб’ектыўнасць, упэўненасць, сур’ёзнасць, якія дазваляюць яму ўстанавіць кантакт з аўдыторыяй. Аратар павінен паважаць сваіх слухачоў.

Сакрат адзначаў, што “мы слухаем не мову, а чалавека, які гаворыць”. Таму Квінтыліян справядліва сцвярджаў: “Калі хочаш стаць добрым аратарам, стань спачатку добрым чалавекам”.

“Российская риторика” 1824 года выдання змяшчала раздзел “О нравах”, у якім сцвярджалася, што аратар “необходимо должен иметь нравы добрые и склонности честные. Слово не меньше должно быть вывескою его добродетели, как и просвещения”.

Этас, такім чынам, дапамагае аратару выклікаць сімпатыю і давер слухачоў сваёй мараллю, што важна для рэалізацыі рытарычнага прынцыпу блізкасці да слухача. У якасці першай умовы поспеху выступлення Арыстоцель, як вядома, раіў аратару: “Гавары праўдзіва”.

Усе вялікія аратары былі людзьмі надзвычай моцнай жыццёвай сілы і энергіі, высокамаральнымі і працалюбівымі. Г. У. Бічар сказаў пра гэта так: “Недапушчальна, каб аратарам стаў прахадзімец. Чалавек, які стане аратарам, павінен мець што сказаць... Яму павінны быць уласцівы добразычлівасць і спачуванне, якія зліваюць яго з аўдыторыяй і робяць яе часцінкай. Ён уздзейнічае на слухачоў так, што яго ўсмешка адбіваецца на іх тварах, яны плачуць яго слязьмі, і біццё яго сэрца адгукаецца ў грудзях усіх прысутных”.

Логас (грэч. *logos* ‘слова, доказ’) звязвае думку і слова, патрабуе паказаць аўдыторыі важкія доказы сваёй праваты, дапамагае аратару пераканаць слухачоў сілай сваіх аргументаў.

Асабліва важны гэты аспект для інфармуючага дыскурсу (тыпу лекцыі, даклада, навуковага паведамлення і да т. п.), які вызначаецца інфармацыйнай насычанасцю, лагічнасцю, паслядоўнасцю, дакладнасцю і абгрунтаванасцю выкладу, глыбокай аргументаванасцю і мае пазнавальнае значэнне. У якасці другой умовы поспеху аратара Арыстоцель адзначаў: “Тавары ясна”. Дакладнае ўсведамленне зместу выражаемых паняццяў, лагічных сувязей паміж імі садзейнічае яснасці і дакладнасці выкладу. Як слухна заўважыў Нікал’ Буало, “хто ясна мысліць, той ясна выкладае”.

Пафас (грэч. *pathos* ‘хваляванне, моцнае пачуццё, афект’) патрабуе ад аратара паказаць сваю неабыхавасць да тэмы паведамлення, выявіць зацікаўленасць яго зместам, выказаць эмацыянальныя адносіны да выступлення.

Як адзначаў М. Спяранскі, “основание красноречия суть страсти. Сильное чувство и живое воображение для оратора необходимы совершенно”. Сугучна з гэтай думкай і выказванне Ж. Д’Аламбера: “Красноречие – дар потрясать души, переливать в них свои страсти и сообщать им образ понятий”.

Пафас дапамагае аратару крануць аўдыторыю сваім пачуццём і садзейнічае ўстанаўленню кантакту з ёю, дазваляе рэалізаваць рытарычны прынцып эмацыянальнасці выступлення.

“Правільнае выступленне аратара можна апісаць словамі: упэўненае і разам з тым сціплае, захопленое і разам з тым стрыманае”.

Этас, пафас і логас павінны быць узаемазвязаны і падпарадкаваны адной мэце – уздзеяння на аўдыторыю. Адзін з гэтых спосабаў уздзеяння павінен быць дамінуючым, іх выбар залежыць ад характару аўдыторыі (у маладзёжнай аўдыторыі ўзмацняецца этас і пафас, а ў сталай аўдыторыі – логас).

Поспех публічнага выступлення, яго эфектыўнасць у многім залежаць ад прадуманай глыбокай папярэдняй падрыхтоўкі, якая ўключае некалькі этапаў.

Важным аспектам інвенцыі з’яўляецца выбар тэмы і асэнсаванне мэты выступлення.

Выбар тэмы і назвы выступлення. Тэма (грэч. *thema* ‘тэма, прадмет’) – прадмет выступлення, які аб’ядноўвае пэўнае кола пытанняў і праблем. Пры выбары тэмы варта кіравацца наступнымі крытэрыямі:

– адпаведнасць пазнанням і інтарэсам самога аўтара;

– адпаведнасць інтарэсам слухачоў (агульначалавечым ці групавым).

Выступаючы перад аўдыторыяй студэнтаў-філолагаў пра філасофію экзістэнцыялізму, варта звязаць тэму з прафесійнымі інтарэсамі, напрыклад сфармуляваць так: “Светапогляд экзістэнцыялізму і літаратурная творчасць”;

– навізна і актуальнасць. Напрыклад, тэма “Лёс кнігі ў камп’ютарную эпоху” будзе ўспрынята лепш, чым тэма “Роля кнігі ў духоўным развіцці грамадства”;

– дыскусійнасць, праблемнасць, якая дазваляе аратару выказаць і свой пункт погляду.

Існуюць прыёмы надання назве рэкламнага характару, зацікаўлення (напрыклад, выступленне пра ацэнку жэставых паводзін слухачоў):

– вобразны пачатак (*“Рукі, якія гавораць”, “Жэсты – дэтэктары хлусні”*);

– пастаноўка пытання. Магчыма фармулёўка агульных, прыватных або альтэрнатыўных пытанняў (*“Ці ведаеце вы мову жэстаў?”, “Як навучыцца разумець без слоў?”, “Жэсты: памагатыя ці здраднікі?”*);

– уключэнне фразеалагізма або цытаты: *“Стварыце свой імідж сваімі рукамі”, “Бясслоўны знак пачуццяў”*);

– рыфмоўка: *“Выкарыстоўваем жэсты ў час і да месца”, “Жэст – згода ці пратэст?”, “Аратарскі жэст – на шчырасць тэст”*.

Магчыма выкарыстанне так званай “інтрыгуючай” лексікі і фразеалогіі (загадкі, адкрыцці, парадокс).

Пры вызначэнні тэмы неабходна пазбягаць шматслоўных, недакладных або празмерна агульных фармулёвак. Тэма не павінна быць занадта шырокай або занадта вузкай. Кожнае слова тэмы мы павінны праверыць на дакладнасць сэнсу. Напрыклад, прафесар атамнай фізікі быў вельмі здзіўлены, калі на яго навуковы па змесце даклад “Касмічныя промні” прыйшлі адны жанчыны.

Важным з’яўляецца і вызначэнне мэты выступлення. “Для таго, хто не ведае, да якога прыстанку ён бярэ кірунак, ніводзін вецер не будзе спадарожным” (філосаф Сенека).

Пад мэтай прамовы ў рыторыцы разумеецца ўяўленне аб пажаданай рэакцыі слухачоў. Выдзяляюць агульную мэту і канкрэтную. Называюцца наступныя агульныя мэты:

– інфармацыйная (лекцыя, даклад);

– пераконваючая (абвінаваўчая ці абарончая прамовы);

– якая заклікае да дзеяння (мітынг, рэкламнае выступленне);

– натхняльная (пропаведзь, ваенна-патрыятычнае выступленне);

– забаўляльная (тост, гумар);

– сакральная (споведзь, прызнанне ў каханні).

Канкрэтныя мэты выступлення фармулююцца на аснове кожнай з агульных мэт па ўмоўнай мадэлі “канкрэтная мэта – агульная мэта – адпаведная галоўная думка”. Напрыклад, канкрэтныя мэты ўступнай лекцыі па рыторыцы:

– паведаміць пра тое, што ў сваім класічным разуменні рыторыка з’яўляецца вучэннем пра пераконваючую прамову і мастацтвам яе стварэння;

– пераканаць у тым, што рытарычныя ўменні карысныя ўсім і кожнаму і ў дзелавых, і ў міжасобасных зносінах;

– натхніць слухачоў тым, што ўменне гаварыць красамоўна і пераканаўча можна развіваць і ўдасканальваць пры ўмове мэтанакіраванасці, любові да працы, веры ў поспех.

Тэма лічыцца раскрытай, калі ў выступленні пададзены адказы на ўсе пастаўленыя пытанні, прапануецца важны матэрыял, прыводзіцца дастатковая колькасць фактаў у пацвярджэнне канцэпцыі аўтара.

Пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення важна ведаць асноўныя тыпы матэрыялу, крыніцы і крытэрыі яго падбору, спосабы падачы.

Класічная рыторыка адзначала тры тыпы матэрыялу: 1) эмпірычны; 2) энцыклапедычны; 3) кампаратыўны. *Эмпірычны матэрыял* абапіраецца на даныя, якія здабыты самім аўтарам, з’яўляюцца вынікамі яго самастойнай работы, непасрэднага вывучэння пэўнай праблемы ў працэсе ўласнага даследавання, кансультавання ў аўтарытэтных асоб.

Энцыклапедычны матэрыял з’яўляецца дапаможным. Ён выбіраецца з розных крыніц: даведнікаў, энцыклапедый, слоўнікаў, навуковай і навукова-папулярнай літаратуры, афіцыйных дакументаў. Дадатковай крыніцай інфармацыі з’яўляюцца мастацкая літаратура, публіцыстыка, сродкі масавай інфармацыі.

Падчас працы з літаратурнымі крыніцамі прымаюцца пад увагу наступныя фактары:

– ступень цяжкасці тэксту для разумення – пераход ад больш простых і даступных для ўспрыняцця да больш складаных;

– ступень тэарэтычнасці крыніцы (ад больш тэарэтычных да прыкладных);

– ступень акрэслення праблемы (ад абагульненых крыніц да вузка-тэматычных);

– адваротная храналагічная паслядоўнасць (ад свежай інфармацыі па тэме да больш ранняй).

Кампаратыўны матэрыял дазваляе суаднесці эмпірычныя і энцыклапедычныя звесткі. Ён паказвае, наколькі эмпірычны матэрыял, сабраны асабіста аўтарам паведамлення, адпавядае энцыклапедычнаму, агульнапрынятаму, дапамагае выказаць сваё меркаванне, выразіць свае адносіны да прадмета паведамлення, падмацаваць свае вывады спасылкамі на вядомыя аўтарытэты.

У класічнай рыторыцы пры разглядзе праблем інвенцыі, акрамя тыпаў матэрыялу і этапаў яго сістэматызацыі, вызначаліся таксама агульныя спосабы падачы матэрыялу, абумоўленыя намерам гаворака: пазітыўны, негатыўны, нейтральны спосабы. Пазітыўны спосаб падачы матэрыялу меў на мэце выклікаць у слухачоў сімпатыю або спачуванне, негатыўны павінен быў прывесці слухачоў да абурэння, рэзкага асуджэння

апісваемых фактаў, нейтральны – падаць канструктыўную, аналітычную інфармацыю, давесці яе да ведама.

Знаёмства з літаратурай мае некалькі этапаў:

– чытанне-прагляд заўсёды выбарачнае. Увага звяртаецца на вокладку; анатацыю, дзе падаюцца звесткі пра аўтара, пра асноўныя разглядаемыя пытанні; на змест, які дапамагае ўбачыць структуру; на прадмову і заключэнне, якія змяшчаюць агульную характарыстыку работы; на графічны і ілюстрацыйны матэрыял; на велічыню абзацаў: лічыцца, што дробныя абзацы сігналізуюць пра вялікую колькасць розных ідэй, а аб’ёмныя – пра грунтоўную аргументацыю выказаных ідэй; на наяўнасць прадметных і іменных паказальнікаў;

– чытанне-азнаямленне прадугледжвае сэнсавое ўзважванне інфармацыі (вылучэнне галоўнай і другараднай, новай і вядомай, сапраўднай і спрэчнай). Знешнімі арыенцірамі сэнсавай вартасці інфармацыі з’яўляюцца структурныя прыкметы (размяшчэнне ў тэксце, асаблівая ўвага надаецца пачатку і канцоўцы), моўныя прыкметы (выкарыстанне слоў *адсюль вынікае, як відаць* і інш.), графічныя прыкметы (змены шрыфту, падкрэсліванне і інш.);

– чытанне-вывучэнне суправаджаецца запісам. Могуць выпісвацца цытаты, або сэнс прачытанага перадаецца сваімі словамі. Запісы могуць размяшчацца ў сшытку або на картках. Адабраны матэрыял павінен быць большым за той, які патрабуецца для тэксту выступлення. На гэтым этапе варта прадумаць, якімі спосабамі будуць тлумачыцца невядомыя тэрміны і паняцці. Рэкамендуецца выкарыстоўваць наступныя спосабы тлумачэння:

- класічнае азначэнне (праз родавае і відавое адрозненне);
- кантэкстуальнае азначэнне (змест тэрміна раскрываецца праз кантэкст ужывання);
- апісанне (пералічэнне знешніх прыкмет прадмета);
- характарыстыка (пералічэнне найбольш істотных прыкмет прадмета ў форме ацэначнага суджэння);
- супастаўленне (супастаўленне прыкмет прадмета з аналагічнымі прыкметамі іншага прадмета);
- матывацыйны аналіз (тлумачэнне этымалогіі);
- супастаўленне з вядомымі паняццямі (падбор сінонімаў і антонімаў);
- спасылка на прыклад (пры ўмове тыповасці);
- нагляднае тлумачэнне (дэманстрацыя адпаведнага аб’екта).

Паняцце “*топас*”. *Сэнсавыя мадэлі выказвання.* У эпоху Антычнасці назіранні над структурай выступлення прывялі да стварэння вялікай колькасці падобных агульных схем, найбольш ужывальных у маўленні. Яны атрымалі назву *топасы* (ад грэч. *koinoitopos*, лац. *loci communes* ‘агульнае месца’).

Топас – сэнсавая мадэль (далей – СМ) выказвання, агульнае месца, агульнае разважанне, па якім можа стварацца любое выступленне. Пры папярэдняй падрыхтоўцы да выступлення абавязкова вызначаецца агульная сэнсавая структура прамовы, якую ствараюць топасы.

Тэхніку топаса вызначае ўменне задаваць пытанні. Топіка ў старажытнасці разглядалася як мастацтва правільна пастаўленых пытанняў, якія вызначаюць межы маўленчай сітуацыі і прадмета разважання. Класічная рыторыка прапанавала наступную схему апісання падзеі (прадмета): што гэта за падзея, дзе адбылася падзея, калі адбылася падзея, як адбылася падзея, чаму адбылася падзея – *што, дзе, калі, як, чаму?* Такая схема размяшчэння топасаў дапамагала асвятліць усе істотныя моманты пры разважаннях. Такія схемы завучваліся на памяць: *quis – quid – ubi – quibusauxilis – cur – quomodo – quando?* / хто – што – дзе – чым – навошта – як – калі? Пазней з’явіліся разнастайныя наглядныя схемы, напрыклад вядомае “кола пытанняў”.

Сістэма топасаў атрымала назву *топіка*. Топіка адлюстроўвае агульныя законы разумовай дзейнасці чалавека. Топікай называюць сукупнасць топасаў, сэнсавых мадэлей і спосабы іх выкарыстання на этапе падрыхтоўкі да выступлення.

Як сістэма агульных сэнсавых мадэлей, топіка дазваляе хутка развіць думку, распрацаваць (размножыць) ідэі, падабраць неабходныя аргументы для доказу асноўных тэзісаў выступлення.

Арыстоцель апісаў 38 топасаў, авалодванне якімі, на яго погляд, неабходна для развіцця майстэрства аргументацыі, Цыцэрон выдзеліў 16 асноўных топасаў як віды доказу, М. Ламаносаў – 16 сэнсавых мадэлей як спосаб “размножыць” ідэі, М. Кашанскі – 24 топасы.

СМ “род – від”. Найважнейшай СМ з’яўляецца топас “*род і від*”, з якога пачынаецца любое выступленне.

СМ “*род – від*” прадугледжвае апісанне агульнага і прыватнага, радавога і відавочна паяццяў прадмета размовы. Тэма СМ адлюстроўвае агульныя законы мыслення чалавека.

Ужываецца найчасцей у разважаннях і апісаннях: *Права – сістэма ўстаноўленых або санкцыянаваных і забяспечаных дзяржавай агульнаабавязковых норм (правіл) паводзін, якія выражаюць дзяржаўную, абумоўленую эканамічным ладам грамадства волю народа* (БелСЭ);

Партызанская вайна – стыхійная праява волі народа да супраціўлення ўладзе і ідэалогіі, якую ён не прымаў усёй душой (З прадмовы М. Тычыны “Адна праўда застаецца” да кнігі В. Быкава).

СМ “азначэнне”, “уласцівасць”. СМ “азначэнне” з’яўляецца важнай структурнай часткай прамовы, надае разважанню яснасць і дакладнасць, робіць выклад паслядоўным і лагічным. Азначэнне падаецца звычайна пасля ўступу, садзейнічае вызначэнню прадмета размовы і звязана з СМ “*род – від*”, паколькі часта робіцца праз вызначэнне

гіпера-гіпанімічных адносін паміж апісваемымі паняццямі: *Канфедэрацыя – форма саюза дзяржаў, пры якой дзяржавы, што ўваходзяць у саюз, захоўваюць свой суверэнітэт у поўным аб'ёме* (БелЭн).

У сістэматыцы жывёльнага свету Арыстоцель падаў наступнае азначэнне чалавека: *“Чалавек – двухногае без пер'яў”*. К. Ліней вызначыў так: *“Чалавек – сацыяльная жывёла”*. М. Кашанскі ў *“Агульнай рыторыцы”* пісаў: *“Чалавек – гэта жывёла (бліжэйшы род), надзеленая розумам, словам і бессмяротнай душою (відавоя адрозненні)”*.

Выдзяляюць таксама *рытарычнае азначэнне*, якое носіць экспрэсіўны характар, мае нярэдка метафарычны сэнс і ў некаторых выпадках набліжаецца да каламбураў:

“Жыццё ёсць сон” (Кальдэрэн).

“Розум – цар неба і зямлі” (Сакрат).

“Мудрасць – родная маці шчасця” (Сафокл).

“Смерць – заспакаенне ад пакут і няшчасцяў” (Цыцэрон).

“Надзея – гэта самае салодкае няшчасце” (Лацінская прыказка).

СМ *“уласцівасць”* – неад'емны элемент структуры тэксту, які садзейнічае ўзмацненню выразнасці выказвання. Гэта важныя прыкметы, адзнакі прадмета, адметныя якасці, яго істотныя функцыі, характэрныя дзеянні. Уменне вызначыць характэрнае, выдзеліць асаблівае, убачыць адметнае пры апісанні прадмета з'яўляецца адзнакай сапраўднага красамоўства: *У гэтым шуме пераліваліся найдалікатнейшыя тоны тае песні, якую можна было б назваць песняю аднаўлення, бо была вясна, маладая, як разводдзе, прыгожая, бы майскае світанне, поўная сілы, радаснага парывання і таго няяснага адчування, што складае скарб і хараство маладосці* (Якуб Колас).

СМ “цэлае – частка”. СМ *“цэлае – частка”* ўжываецца звычайна пасля азначэння і адпавядае ўніверсальнаму механізму думкі – аналізу і сінтэзу. Пры выкарыстанні гэтай СМ ход думкі наступны: цэлае → часткі → цэлае. Пры гэтым прадмет размовы разглядаецца як састаўная частка пэўнага цэлага і як цэлае, якое таксама ўтрымлівае ў сабе асобныя часткі, элементы. Неабходна ўлічваць, што выдзяляюцца толькі функцыянальна значныя, істотныя часткі прадмета і адначасова адметныя, якія адрозніваюць яго ад іншых прадметаў: *Гладыёлус – род шматгадовых клубнецыбульных раслін сямейства касачовых, якія маюць прамастаячае сцябло, вышыняй да 1,5 м і больш, мечпадобнае лісце, кветкі няправільнай формы, рознай афарбоўкі, якія ўтвараюць суквецце – колас* (БелСЭ).

Але зойдзем у хату, якой яна была не так даўно... Спачатку трапляем у сенцы. Яны і зараз служаць для гаспадарчых мэт. Тут вёдры, цэбры з рознай рознасцю, маслабойкі... Дзверы насупраць вядуць у камору, дзе таксама рэчы для гаспадаркі, другія дзверы вядуць у халодныя пакоі. Іх адзін ці два. Раней гаспадыня ўлетку выносіла сюды кросны, ткацкі

станок, бо ў самой хаце гарача. Тут жа ўлетку спалі старэйшыя. Тут узімку ляжаць на аўсянай саломе яблыкі, рассыпаныя тоўстым пластам жалуды для свіней, іншыя прыпасы.

Вернемся ў сенцы. Ага, мы забылі яшчэ вось што. Лесвіцу, драбіны...

Цяпер – у хату. Выгляд яе для кожнай мясцовасці быў розны (У. Караткевіч).

СМ “супастаўленне”. СМ “супастаўленне” – адна з істотных структурных частак выступлення, якая адлюстроўвае ўніверсальную мадэль пазнання (“усё пазнаецца ў параўнанні”) і дазваляе знайсці агульнае і адрознае ў супастаўляемых прадметах, вызначыць месца кожнага з іх у бясконцай разнастайнасці свету.

СМ “супастаўленне” мае дзве разнавіднасці: *параўнанне*, якое засноўваецца на аналогіі і паказвае падабенства прадметаў, і *супрацьпастаўленне*, якое падкрэслівае адрозненне паміж аб’ектамі супастаўлення. На аснове гэтых разнавіднасцей СМ “супастаўленне” ўзніклі рытарычныя фігуры параўнання і антытэзы.

Прыклад СМ “супастаўленне”: *Беларуская мова, якая на мяжы ХІХ–ХХ стагоддзяў падала свой спакутаваны, але яшчэ досыць жывы голас, нечым нагадвала нясмелую, сарамяжлівую Папялушку, што адважылася выправіцца на каралеўскі бал (А. Каўка).*

СМ “прычына – вынік”, “абставіны”. СМ “*прычына і вынік*” мае важнае значэнне ў аргументуючай прамове, апісвае ўніверсальны тып адносін паміж прадметамі і з’явамі – прычынна-выніковыя. СМ “*прычына і вынік*” мае дзве разнавіднасці – *веерны тып* СМ, калі адна прычына мае рад вынікаў або калі некалькі прычын выклікаюць адну з’яву (напрыклад, аварыя на ЧАЭС), і *ланцужковы тып*, калі рад выноў “ад прычыны да выніку” складае разважанне і прыводзіць да вываду, – вынік першай прычыны з’яўляецца ў сваю чаргу прычынай, якая прыводзіць да наступнага выніку і г. д. (вучэнне Дарвіна аб паходжанні відаў).

СМ “*абставіны*” дазваляе апісаць умовы (месца, час, акалічнасці і г. д.), у якіх знаходзіцца прадмет або адбываецца дзеянне. Гэты топас з’яўляецца неад’емнай часткай у апавяданнях і апісаннях і дае магчымасць развіць змест у адпаведнасці з тэмай і мэтай выступлення (паведамлення).

СМ “месца”: *У цясноце зялёнага дворыка цвітуць белыя і чырвоныя ружы. Там, дзе ашклёныя дзверы вялікай гасцінай раскрыты на поўдзень, сонечны сёння, пасля трох дзён кастрычніцкай нягоды. Ружы гараць, як быццам і на зіму не гаснучы з тых дзён, калі гаспадар, што любіў іх, пайшоў назаўсёды з дому.*

Перад уваходам у гэты дом, па-вясковаму сціпла, амаль сарамліва стаяць плакучыя вербы – прыспушчанай зелянінай жалобных сцягоў (Я. Брыль).

СМ “час”: *Стаяў той асабліва прыгожы дзень, якія бываюць звычайна ў канцы жніўня месяца, калі даўно скончана жніво, звезена*

жыта ў гумны, і над апусцелым полем дружна ўзлятаюць стайкі шпакоў – прадвеснікаў блізкай восені (М. Лынькоў).

Зараз вясна, над усёй нашай краінай, наставіўшы белыя ветразі крылаў, планіруюць буслы. Іх многія і многія тысячы – хто лічыў! На вільчыках сялянскіх хат, на дрэвах, на калонах старых разбураных палацаў, на слупах капліц сярод маладога зялёнага жыта. Гнёзды паўсюль. І таму мне здаецца, што ў гэтыя і не толькі ў гэтыя дні зямлю нашу, Беларусь, можна назваць “зямлёю пад белымі крыламі” (У. Караткевіч).

СМ “прыклад”, “сведчанне”. Прыклады ў любым выступленні (паведамленні) неабходныя для ілюстрацыі асноўных палажэнняў, аргументацыі думкі аўтара, канкрэтызацыі яго пэўнай ідэі, актывізацыі ўвагі слухачоў і займальнасці выкладу. Гэты топас садзейнічае рэалізацыі рытарычных прынцыпаў канкрэтнасці і блізкасці да слухача.

Прыклады звычайна падаюцца пасля агульнага палажэння або лагічнага доказу, хаця могуць і папярэднічаць ім.

Крыніцы прыкладаў – гісторыя, фальклор, мастацкая літаратура, уласны жыццёвы вопыт і інш. Прыклады павінны адпавядаць узроўню ведаў і падрыхтаванасці слухача (чытача).

СМ “сведчанне” блізкая да папярэдняга топасу. Гэта зварот да аўдыторыі з цытатай, вядомым выказваннем, крылатым выслоўем, афарызмам, прыказкай, прымаўкай і інш. Гэты топас дазваляе аўтару падмацаваць свае разважанні спасылкай на вядомыя аўтарытэты або народны вопыт, надае выказванню важкасць, пераканальнасць, ажыўляе ўвагу слухачоў, садзейнічае жывасці і займальнасці выкладу. Выкарыстоўваецца ў пачатку або ў канцы прамовы ці асобных яе частак: *Зрэшты, пра нашу ўсеагульную любоў да паэзіі Лермантава, да яго, кажучы ўслед за Гогалем, “правільной, прекрасной, благоуханной” прозы можна – ледзь не так, як пра маці, – гаварыць бясконца* (Я. Брыль).

За вёскамі палі. Зноў жа розныя. Поўнач. Мядзельшчына з яе азёрамі і перакатамі ўзгоркаў. Гэта менавіта тут склалася загадка: “Поле ў паясках, поле ў піражках, поле ў дзірачках”. Ты ломіш галаву над тым, што гэта такое, а адказ нечаканы: “поле”. Паяскі – межы, піражкі – камяні, дзірачкі – дзірачкі сцяблін на рэжышчы (У. Караткевіч).

СМ “імя” – выкарыстанне паходжання або сэнсу імя, якое называе з’яву ці паняцце, абазначаныя ў тэме або названыя ў змесце выступлення. Гэты топас дазваляе развіць тэму або ідэю прамовы, садзейнічае экспрэсівізацыі выражэння:

З бясконцай вышыні Сусвету свецяць у шэрані ночы звышдальнія зоркі. Сузіраючы іх, мы далучаемся да вечнасці. Святло прыроднае, дайшоўшы з глыбінь Космасу да нашай унікальнай Зямлі, парадзіла жыццё, сімвалізуе духоўны пачатак, красу і праўду. А святло духоўнае прыдае жыццю сэнс і мэту. Ад яго паходзіць словы асветнік, асветніцтва, свята, свяціцель, святар.

Асвета прыйшла да ўсіх народаў праз слова – літаратуру ў шырокім сэнсе гэтага паняцця (У. Конан).

Вазьміце атлас і прыгледзьцеся да карты паўднёваамерыканскай краіны Чылі. Бачыце: ля Ціхага акіяна, там, дзе да яго падступаюць магутныя вяршыні Андаў, знаходзіцца горад Дамейка. А крыху паўночней – горны хрыбет, які носіць тое ж імя. Геолагі могуць назваць мінерал, батанікі – фіялку, зоолагі – малюска, звязаных таксама з імем Дамейкі. Аднак мала хто ведае, што ўсё гэта: і горад у далёкай краіне, і горны ланцуг, і кветка, і мінерал, і жывёліна – названа так у гонар нашага земляка, выдатнага рэвалюцыянера, вучонага і падарожніка Ігната Дамейкі (А. Мальдзіс).

Да зместу

Тэма 11

РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ

РАЗМЯШЧЭННЯ МАТЭРЫЯЛУ

Другі этап рытарычнай дзейнасці – дыспазіцыя (лац. *dispositio* ‘размяшчэнне, размеркаванне’), якая змяшчае рэкамендацыі па кампазіцыйным афармленні прамовы. Кампазіцыя (лац. *compositio* ‘складанне, сачыненне’) – гэта пабудова прамовы, суадносіны яе асобных частак і адносіны кожнай часткі да ўсёй прамовы, яна стварае форму маўленчага твора.

Рытарычныя правілы кампазіцыі:

- 1) у выступленні павінна быць лагічнасць выкладу;
- 2) неабходна захоўваць сузалежнасць і ўзаемаабумоўленасць асобных структурных частак выступлення;
- 3) у той жа час неабходна ствараць унутранае адзінства ўсіх частак і іх падпарадкаванне галоўнай ідэі выступлення.

У антычнай рыторыцы выдзялялася шэсць важных частак прамовы, якія вызначалі яе лінейную структуру:

- 1) уводзіны (прыступ – пахвала аўтарытэту);
- 2) экспазіцыя (прапанова або тэарэма, тлумачэнне тэмы);
- 3) апавяданне (выклад, прычыны для доказу);
- 4) пацвярджэнне (пазітыўны доказ);
- 5) абвяржэнне (крытыка пункту гледжання апанента);
- 6) заключэнне (рэзюмэ).

У складзе любога тэксту вылучаецца тры асноўныя часткі: уступ – асноўная частка – заключэнне.

Да ліку агульных правіл пабудовы прамовы адносіцца правіла “залатога сячэння”: уступ і заключэнне, разам узятыя, па аб’ёме не павінны перавышаць адну трэць асноўнай часткі.

Яшчэ адной заканамернасцю пабудовы прамовы з'яўляецца “фактар краю” (“эфект мяжы”). Сутнасць зводзіцца да наступнага: пачатак і заканчэнне выступлення запамінаюцца лепш, чым сярэдзіна.

Гісторыя рыторыкі вучыць, што пры распрацоўцы структуры прамовы неабходна ў першую чаргу забяспечваць адпаведнасць яе зместу і формы. У дапаможніках па рыторыцы адзначаецца, што змест добрай прамовы характарызуецца наступнымі ўласцівасцямі:

– *аб'ектыўнасць* – максімальная магчымая ступень праўдзівасці (параўн. Арыстоцель: “Гавары праўдзіва”);

– *яснасць* – аратар павінен гаварыць так, каб яго немагчыма было не зразумець (параўн. Арыстоцель: “Гавары ясна”). Х. Мольтке ў 1870 г. сваім афіцэрам сказаў: “Загад, які можа быць няправільна зразумелы, заўсёды і разумеецца няправільна”;

– *вобразнасць* – прыемна слухаць прамову, калі яе слухаць лёгка (Песталоці: “Вобразнае ўяўленне – фундамент любога пазнання”). Вобразнай прамову робяць параўнанні, апісанні і інш. Напрыклад, спецыяліст па эстэтыцы Ф. Т. Вішар у вобразнай форме паказвае сутнасць разнастайных моў. На яго думку, французская мова нагадвае лікёр і бісквіт, італьянская – чырвонае віно і апельсіны, галандская – “сапраўдны селядзец”, а нямецкая – харошы жытні хлеб і піва. Як правіла, прамова развіваецца ад нагляднага ўяўлення (вобраз, параўнанне, апавяданне і інш.) да паняцця. Абстрактныя паняцці без вобразнай асновы рэдка застаюцца ў памяці (польскі палітык Ю. Цыранкевіч у 1956 г., выступаючы супраць сталіністаў, якія не выяснілі прычыны парушэнняў, а шукалі вінаватых, сказаў: “Калі хтосьці баіцца малярыі, то павінен не камароў лавіць па адным, а асушыць балота”). Для аратара таксама надзённы рэцэпт Вальтэра: “Умелы кухар нават з самай жорсткай падэшвы прыгатуе самую смачную страву”;

– *мэтанакіраванасць* – аратар павінен увесь час памятаць пра мэту свайго выступлення, выразна ўяўляць яго асноўную ідэю і падпарадкоўваць ёй змест прамовы. “Мэтавы” сказ і выразы павінны шматразова паўтарацца ў той самай або ў іншых фармулёўках. Фармулёўкі мэтавых і ключавых сказаў павінны лёгка запамінацца (Ч. Спэрджэн: “Лепш моцна ўбіць адзін харошы цвік, чым слаба ўваткнуць дзюжыну канцылярскіх кнопак, якія выпстрыкнуць на працягу гадзіны”). Кожная прамова ўтрымлівае некалькі “чырвоных месцаў”, якія застаюцца ў памяці слухача. Мы канцэнтруем увагу на самым важным, характэрным і апускаем усё неістотнае. Няма нічога горшага, чым гара думак, якія слухач не ў стане перапрацаваць;

– *павышэнне напружання* – аратар не проста паведамляе факт за фактам, але і настройвае прамову на павышэнне напружання. Кульмінацыйны пункт павінен быць добра сфармуляваны загадзя

(Х. Лемерман: “Павышэнне напружання – першы фармацiюючы параметр прамовы”);

– *паўтарэнне* – для лепшага запамiнання зместу прамовы аратар паўтарае ў розных варыянтах асноўную думку (лац. Repetitio est mater studiorum = Паўтарэнне – маці вучэння; Х. Лемерман: “Прамова павiнна быць, як алмаз, які разглядваюць, паступова паварочваючы ў руках. Пры гэтым сутнасць захоўваецца, мяняецца толькі знешнасць”). Асноўных відаў паўтору многа.

Даслоўны паўтор да месца пры выражэнні асноўнай думкі. Напрыклад, у сваім выступленні 19 мая 1940 г. У. Чэрчіль не сказаў проста “Мы павiнны перамагчы ў гэтай вайне”, а “Калі мы не пераможам, перамагчы мы павiнны, мы пераможам абавязкова”.

Прыклад частковага паўтору: Эдвард Кенэдзі на жалобнай цырымоніі, прысвечанай забiтаму брату, казаў: “Ён бачыў несправядлівасць і спрабаваў ад яе пазбавіцца. Ён бачыў мучэнні і спрабаваў іх змякчыць. Ён бачыў вайну і спрабаваў закончыць яе”.

Прыклад расшыранага паўтору: “У наш час немагчыма бяспека Савецкага Саюза без бяспекі ЗША, немагчыма бяспека краін Варшаўскай дамовы без бяспекі краін НАТА” (М. Гарбачоў);

– *нечаканасць* – апраўданая па сэнсе, але нечаканая і нетрадыцыйная сувязь дэталей – адзнака адмысловага ў псiхалагічных адносінах стылю. Нечаканасць павышае напружанне. Напрыклад, О. фон Бісмарк прымусіў разгубіцца апанента, калі сказаў: “Я таксама за адмену смяротнага пакарання”, – а затым працягнуў: “Але я за тое, каб пачатак зрабіў забойца”;

– *сэнсавая насычанасць* у розных частках прамовы розная. Увазе слухачоў даецца перадышка, таму мяняецца манера маўлення. Нельга складаныя паняцці падаваць канцэнтравана;

– *цытаванне*. Цытаваць патрэбна ў меру. Б. Шоу слухаў прафесара гісторыі, які ў сваім дакладзе прыводзіў адну цытату за другой, не заўважаючы, што слухачы пачалі пазяхаць. Калі ў Б. Шоу папыталіся, што ён думае пра даклад, той сказаў: “Дзіўна, вельмі дзіўна – так многа крыніц! І тым не менш так суха...”;

– *параўнанне*. “Параўнанне ўяўляе сабою вялікую каштоўнасць, паколькі яно тлумачыць невядомыя адносіны з дапамогай вядомых” (А. Шапенгаўэр). Добрая прамова стварае тэкставыя кантрасты, якія прыводзяць да напружання: імклівы – стрыманы, сур’ёзны – вясёлы, пабудаваны лагічна – эмацыянальна-вобразны. Напрыклад, суддзя разглядае справу аб транспартным здарэнні і гаворыць, што ў выніку аварый, звязаных з транспартам, загінула 16 тыс. чалавек. Далей працягвае: “Усвядомце: кожны год у Германіі знішчаецца такі горад, як ваш, толькі таму, што многія людзі паводзяць сябе гэтаксама легкадумна, як і вы!”; больш выразным, чым выказванне “Яна сказала адно, а потым

зусім іншае”, з’яўляецца сказ “Дык яна як флюгер – паварочвае туды, куды дзе вецер”. Англійскі палітык параўнаў выбары на Усходзе са “скачкамі, у якіх удзельнічае толькі адзін конь. Пераможца ўжо ўстаноўлены”;

– *супрацьпастаўленне* павінна быць выразным, але нечаканым для слухачоў. Напрыклад, амерыканскі палітык Р. Ніксан меў вялікі поспех, калі ў адной з прамоў аб’явіў: “Хрушчоў крыкнуў амерыканцам: «Вашыя ўнукі будуць камуністамі!» Мы на гэта адказваем: «Насупраць, містар Хрушчоў, мы спадзяёмся: Вашы ўнукі будуць жыць свабодна!»; або “Пары такіх паняццяў, як перавага – недахоп, верагоднасць – сапраўднасць, задумка – вынік, тэорыя – практыка, індывідуум – грамадства, большасць – меншасць, слова – справа, пазітыўнае – негатыўнае, права – закон, жадаемая мэта – дасягненне, унутраная палітыка – знешняя палітыка, дазваляюць толькі падраздзяліць любое напластаванне матэрыялу” (Д. Драж);

– *ланцуг* – сродак уздзеяння, які часта прымяняецца. У ім поўны сэнс адной часткі думкі становіцца зразумелым толькі ў сувязі з іншымі, і так да апошняй часткі ў ланцугу думак. Напрыклад, “Каму належыць Берлін, таму належыць Германія, каму належыць Германія, таму належыць Еўропа!”; “Мы ідзем за табою, таму што верым табе; мы верым табе, таму што ведаем цябе”;

– *спазненне* – мы выклікаем цікавасць тым, што не адразу ўсё расказваем;

– *напярэджанне* – стварае ў слухачоў павышанае чаканне: “Я хачу вам падрабязна патлумачыць...”, “Я хачу гэта выразна паказаць на прыкладзе...”; “Мужчыны як капуста. Больш ядомыя, калі злёгка ашпараныя” (Г. Коль); “Мы не баімся ніякіх перамоў, але мы ніколі не будзем весці перамовы ад страху” (Дж. Кенэдзі);

– *намёк* – эфектны прыём, які праясняе выказванне; слухач разумее, што пэўны факт вы толькі ўзгадаеце, аднак абмяркоўваць не будзеце: “Вы ўжо ведаеце, да чаго я схіляюся...”, “Мне не трэба тлумачыць вам падрабязна, якія наступствы будзе мець гэтая падзея...”;

– *апісанне* – ускоснае паведамленне, якое мае эстэтычны момант, напрыклад: “У краіне, дзе цвітуць лімоны” (Італія); “Гэта, канечне, зноў выдуманні яйцагаловыя” (інтэлектуалы);

– *перабольшанне*, напрыклад: “Магу я наштампаваць армію з гліны?”; “Французы былі б згодныя з нямецкім бундэсверам. Але яны лічаць найлепшай такую нямецкую армію, якая была б меншай, чым іх уласная, аднак большай, чым у Савецкага Саюза” (Ф. Зібур);

– *супярэччэнне* – асобы від гульні слоў: “Гэты палітык мёртвы пры жыцці”; “Там, дзе больш няма крытыкі, нешта не так”; “Ніякага адказу – гэта таксама адказ”;

– *устаўка* – заўвага, якая робіцца мімаходзь: “...але, магчыма, вы яшчэ не поўнасьцю падзяляеце мой пункт погляду, тады я хачу прывесці вам наступныя доказы...”;

– *рытарычныя пытанні* стымулююць думку слухача: “У гэтым мы не ўсе заадно?”, “Ці магчыма сёння быць яшчэ больш радасным?”;

– *пэрайменаванне* – кароткі спосаб выражэння, пры якім маецца на ўвазе, што слухач разумее, пра што ідзе размова: “У Белага дома і ў Крамля розныя думкі”; “Нямецкія акупанты хочуць весці супраць народаў Савецкага Саюза вайну на знішчэнне. Што ж, калі немцы хочуць вайну на знішчэнне, то яны яе атрымаюць” (І. Сталін);

– *простая мова* – выказванне “Ён сказаў, што хацеў перш пагаварыць са спадаром Меерам” лепш замяніць так: “Ён сказаў: «Перш я хачу пагаварыць са спадаром Меерам»”;

– *кароткія апавяданні* – невялікія ўспаміны аб перажытым, анекдоты. Напрыклад, выказванне “Калі-нікалі багатыя людзі атрымліваюць ад высокіх даходаў мала шчасця” застаецца абстрактным, калі не зрабіць яго наглядным: “Стары Ракфелер зарабляў на тыдзень больш за 1 млн долараў, але мог патраціць на сваю ежу толькі 5 долараў, таму што быў хворы і харчаваўся кашай і бульбяным пюрэ”;

– *разбурэнне вобраза* – бывае, аратар хоча сказаць вобразна, аднак пры гэтым пераскоквае з аднаго вобраза на іншы; гэты іншы не мае ніякіх адносін да першага; гэта прыводзіць да разбурэння вобраза. Напрыклад, “У замалёўцы падарожніку пра Азію: «У горадзе Ганконгу знаходзіцца гразь, якую мыюць»”; “Дантэ быў чалавекам, які адной нагой яшчэ стаяў у Сярэднявеччы, а другой – вітаў ранак новага часу”; “Сціплыя фіялкі цвітуць, зіхочучы, калі молат лёсу па накавальні сэрца прабудзіў зіхоткія промні”; “Гэтыя абставіны я асвятляю вострым нажом крытыкі”; “Схапіць патак часу за пасму валасоў”;

– *вобраз* – кожная мова – мова вобразаў: “Закон аб забеспячэнні дзяржаўнага бюджэту быў кульбакай, якая дапамагла пераадолець цяжкасці толькі аднаго года”; “Мы едзем у вельмі доўгім тунэлі, у якім доўга не ўбачым святла”; “Гаспада! Мы працавалі хутка. Мы, так бы мовіць, садзім Германію ў сядло. Яна можа скакаць!” (О. фон Бісмарк);

– *лаканізм, немнагаслоўнасць* – важная адзнака маўлення, якая вызначаецца дакладнасьцю словаўжывання, уманнем выбіраць неабходныя для выражэння канкрэтнага зместу словы, правільна абазначаць разглядаемыя паняцці і сувязі паміж імі. У адным дакладзе мы ніколі не скажам усё па тэме, а толькі пазбавім цягнення нашых слухачоў. М. Лютэр маладому прапаведніку раіў: “Калі адчуў, што людзі слухаюць уважліва, тут жа заканчвай сваю пропаведзь. Вось тады ў цябе будуць слухачы”.

Розніцу паміж ашчаднай на слова дыялектыкай і шматслоўнай рыторыкай М. Лютэр паказаў на прыкладзе: “Дыялектыка гаворыць:

дай мне есці; рыторыка кажа: я ўвесь дзень ішла цяжкай дарогай, я стамілася, хвора, галодная, і гэтак далей, мне няма чаго есці, дай мне хоць кавалачак мяса, добра падсмажанага, дай мне выпіць куфаль піва”.

Марк Твэн расказаў: аднойчы яму так спадабаўся місіянер-прапаведнік, што вырашыў ахвяраваць яму долар. Пропаведзь доўжылася ўжо гадзіну, і Марк Твэн знізіў сваё ахвяраванне на паўдолара. Пропаведзь працягвалася яшчэ паўгадзіны, і ён вырашыў, што не дасць нічога. Калі святар праз дзве гадзіны закончыў, Марк Твэн узяў долар з талеркі для падаяння, каб кампенсаваць сваё марнаванне часу.

З Аргенціны паведамлялі (у 1962 г.), што палітык Луіс Мігель выклікаў аднаго доктара на дуэль – біцца на шаблях. Прычына: Мігель даведаўся, што медык прапісваў сваім пацыентам яго прамовы ў якасці снатворнага. Евангеліст Матфей папярэджваў, цытуючы прамову Хрыста да фарысеяў: “Гавару ж я вам, што за ўсякае марнае слова, якое скажучь людзі, дадуць яны адказ у дзень страшнага суда” (Матф. 12, верш 36).

Можна гаварыць намнога карацей і выразней, чым мы думаем. Прамова не павінна падмяняць кнігу (Б. Науман: “Каб быць скупым на словы, трэба авалодаць паўнатай разумення. Але гэтая паўната дасягаецца доўгім настойлівым разважаннем, якое продкі называлі медытацыяй”; Канфуцый: “Хто шмат страляе, яшчэ не стралок, хто шмат гаворыць, яшчэ не аратар”; Ф. дэ Ларошфуко: “Сапраўднае красамоўства ў тым, каб сказаць усё, што неабходна, але сказаць толькі тое, што неабходна”);

– *гумар* неабходны ў любой прамове, за выключэннем памінальнай. Гумар выклікае ўсмішку слухачоў, здымае напружанне, дапамагае ўстанавіць кантакт са слухачамі, выклікае ў іх пачуццё сімпатыі да аратара. Вастрыня асвятляе глыбей, чым трагічная сур’ёзнасць. Фраза, кінутая са смехам, можа бязгучна плакаць. Гумар, які грунтуецца на сардэчнасці, несумненна, эфектыўнейшы, чым вастрыня, якая грунтуецца на інтэлекце. Людвік Райнерс апісвае адрозненні паміж вастрынёй і гумарам наступным чынам: “Вастрыня высмейвае, гумар смяецца. Вастрыня разумная, гумар напоўнены любоўю. Вастрыня блішчыць, гумар вылучае цеплыню. Вастрыня выяўляе недасканаласць свету, гумар дапамагае нам пераадольваць яе”. Палітык у галіне культуры Пауль Мікат сказаў у Дзюсельдорфе ў прамове аб праблемах школы: “Халасцякі, як вядома, не маюць дзяцей...” Смех дэпутатаў. Мікат: “Гаспада, вы смеяцеся ранавата, я хацеў сказаць... якіх яны б пасылалі ў школу!”

Прамова, як і іншыя віды звязнага маўлення, па сваёй сутнасці лінейная. Пісьмовае маўленне разгортваецца ў прасторы, вуснае – у часе. Лінейным з’яўляецца і парадак размяшчэння частак прамовы.

Для правільнай пабудовы выступлення складаецца план – кароткая праграма, мадэль прамовы.

Віды планаў:

– па функцыі – *папярэдні* (складаецца пасля выбару тэмы, дапамагае больш мэтанакіравана падабраць літаратуру); *рабочы* (складаецца пасля вывучэння літаратуры, дапамагае пазбегнуць недахопаў у пабудове прамовы); *асноўны* (складаецца на апошнім этапе падрыхтоўкі, адрасуецца не толькі аратару, але і аўдыторыі);

– па структуры – *просты* (складаецца з некалькіх пунктаў); *складаны* (складаецца з пунктаў і падпунктаў).

Зачын – пачатковыя фразы прамовы, якія ўключаюць этыкетныя формулы (прывітанне, знаёмства), кампліментарныя звароты да аўдыторыі. Формулы маўленчага этыкету – моўныя звароты, якія змяшчаюцца ў зачыне і канцоўцы выступлення, асноўная камунікатыўная функцыя якіх – устанаўленне і падтрымка кантакту са слухачамі. У гэтыя формулы ўключаюцца прывітанне, знаёмства, пажаданні, заклікі, кампліменты, развітанне і г. д. Яны выконваюць функцыі падтрымкі кантакту, ветлівасці, рэгулявання адносін, эмацыянальна-экспрэсіўную функцыю.

Зварот да слухачоў – першая прыступка да збліжэння аратара з аўдыторыяй. Формы звароту залежаць ад сітуацыі зносін, пры гэтым неабходна ўлічваць склад слухачоў, адносіны да іх. У сувязі з гэтым формулы звароту могуць быць афіцыйныя і неафіцыйныя (нейтральныя, эмацыянальныя). У незнаёмай аўдыторыі найчасцей выкарыстоўваецца нейтральны зварот – *наважаныя прысутныя*. Калі слухачы вам знаёмыя, да іх можна звярнуцца са словамі *шаноўныя калегі, дарагія сябры, мае дарагія сябры, мілыя дамы, шчыра наважаныя калегі*. У афіцыйных абставінах звяртаюцца да асоб, называючы іх адпаведна пасаду: *наважаны дырэктар, шаноўны спадар рэктар, пан міністр* і г. д. Зварот да аўдыторыі можа паўтарацца і ў працэсе выступлення.

Уступ – структурная частка, у якой падаюцца звесткі пра тэму, мэту выступлення, акрэсліваецца кола разглядаемых пытанняў.

Задачы ўступу – захапіць слухачоў з першых слоў, выклікаць у іх цікавасць, устанавіць кантакт, заваяваць давер. Увага ўсіх наогул (дзіцяці, невука, інтэлігента і нават вучонага) абуджаецца *простым, цікавым і блізкім* да таго, што, напэўна, перажываў або зведаў кожны. Значыць, першыя словы лектара павінны быць надзвычай простыя, даступныя, зразумелыя і цікавыя: што-небудзь з жыцця, што-небудзь нечаканае, нейкі парадокс, якая-небудзь дзіўнасць, нечаканае разумнае пытанне і г. д. Каб адкрыць (знайсці) такі пачатак, неабходна думаць, узважыць усю прамову. Гэта работа цалкам творчая. Арыгінальны пачатак інтрыгуе, прыцягвае, выклікае прыхільнасць да ўсяго астатняга, і наадварот: звычайны пачатак прымаецца вяла, на яго неахвотна рэагуюць.

Уступ выконвае наступныя функцыі:

1) *змястоўную* (паведамляе тэму, указвае мэту, коратка апісвае праблемы, што разглядаюцца ў галоўнай частцы);

2) *канцэптуальную* (указвае на спецыфіку тэмы і яе актуальнасць);
3) *псіхалагічную* (засяроджвае ўвагу слухачоў, абуджае ў іх цікавасць, стварае творчую атмасферу, замацоўвае кантакт са слухачамі).

Ва ўступе арганічна гучыць:

- паведамленне тэмы выступлення;
- тлумачэнне назвы;
- падкрэсліванне актуальнасці, навізны, практычнай вартасці тэмы;
- тлумачэнне прычын зацікаўленасці аратара тэмай;
- раскрыццё сутнасці цэнтральнага паняцця тэмы;
- паведамленне ключавых тэзісаў;
- пастаноўка мэты выступлення;
- азнаямленне з планам выступлення;
- сціслае асвятленне гісторыі ўзнікнення і вывучэння праблемы;
- пастаноўка пытанняў (“Ці ведаеце вы, што...”);
- яскравы прыклад;
- сюжэтны пачатак (жыццёвая гісторыя, байка, легенда);
- сатырычная ці гумарыстычная заўвага;
- апеляцыя да месца і часу прамаўлення, складу аўдыторыі;
- цытата;
- абыгрыванне прыказкі;
- дэманстрацыя нагляднасці.

Некаторыя аўтары рыторыкі раяць не пачынаць “гаварыць адразу, як толькі вы падыецеся на трыбуну. Вы добра зробіце, калі абведзяце ўсіх слухачоў дружалюбным, але ўпэўненым позіркам. Гэты прыём з’яўляецца першым магчымым кантактам аратара са слухачамі”. Некаторыя аратары пачынаюць сваё выступленне падкрэслена ціха, каб прыцягнуць увагу слухачоў і прымусіць іх слухаць.

Не варта занадта расцягваць уступ, паглыбляцца ў гісторыю пытання. Напрыклад, даклад пра сёлетні імпорт зерня неабавязкова пачынаць з аграрнай палітыкі Беларусі. В. фон Гумбальт так ахарактарызаваў шматслоўе аднаго настаўніка гісторыі: “Калі слухаюць яго гісторыю, то хочуць быць Адамам, пры якім гісторыя была зусім кароткай”. У Лізе Нацыі 20-х гг. XX ст. Н. Чэмберлен папракаў літоўскага прэм’ер-міністра А. Вальдэмараса за тое, што той свае патрыятычныя прамовы заўсёды пачынаў “са стварэння свету і з першага літоўца ў раі”.

Ёсць розныя *віды ўступу*:

1) уступ-зварот да слухачоў:

Дзецюкі! Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці і то пісаці такую праўду справядліву, як бы на небе (К. Каліноўскі).

2) уступ-зварот да значных гістарычных падзей, якія нядаўна адбыліся:

3 вялікім захапленнем і радасцю сачылі мы летам 1944 года за наступленнем нашых слаўных армій трох беларускіх франтоў. Гулка грымелі штодня і па некалькі разоў у вечар артылерыйскія залпы маскоўскіх салютаў (Якуб Колас);

3) уступ-зварот да жыццёва важных інтарэсаў слухачоў:

Мова Скарыны і Буднага, мова Багдановіча і Купалы, Багушэвіча і Коласа, мова соцень геніяў, што яшчэ прыйдуць...

Няма цябе – і вось няма суцяшэння ў горы. Няма цябе – і вось няма язык, і нельга сказаць слоў радасці. А калі ўбіць сабе ў галаву цалкам дурную думку, што ў нейкім далёкім будучым цябе не будзе, то... нашто нам тады такая будучыня? Таму што ўсе мы – ад настаўніка да паэта – любім цябе, таму што ты – самы важкі наш здабытак... (У. Караткевіч);

4) уступ-цытата вядомага аўтара або творца:

“Ныня сонца, красуючыся, да вышыні ўзыходзіць і, радуючыся, зямлю сагравае... Сягоння... зіма перастала быці і лёд... растаў... У гэты дзень вясна красуецца, ажыўляючы жывую зямную існасць; буяныя вятры, ціха павяваючы, плады цалуюць...”

Гэта голас з васьмі стагоддзяў. Недзе ў далёкім, цымяным дванаццатым стагоддзі прагучаў ён для нас (У. Караткевіч);

5) уступ-адсылка да слоў вядомай асобы:

Зорным часам аўстрыйскі пісьменнік Стэфан Цвейг назваў кульмінацыю, вышэйшы пункт кожнага чалавечага жыцця, тою вяршыняю, вышэй за якую чалавек часам і не ўзнімаецца. А можа, і мог бы ўзняцца, ды не ведае пра гэта (У. Караткевіч);

6) уступ, у якім выкарыстоўваецца прыём апавядання:

Якуб Колас любіў пасядзець на беразе возера, асабліва ля цяпельца. Прыслухоўваючыся да ціхага шлоаху хваль ці да шумлівага прыбою, ён расказваў нам шматлікія гісторыі са свайго жыцця. Гутарка зацягвалася (М. Лужанін);

7) уступ, у якім выражаюцца асабістыя адносіны да прадмета размовы:

Адам Міцкевіч увайшоў у маё жыццё вельмі даўно, шчэ са старонак польскай чытанкі для трэцяга класа пачатковай, так званай “паўшэхнай” школы (Я. Брыль);

Любая радзіма! Шаноўная мая Беларусь! Нізка схіляюся перад табою ў пашане ўжо толькі за тое, што ты заўсёды была, заўсёды ёсць і заўсёды будзеш (Я. Сіпакоў);

8) уступ – апісанне прадмета, малюнка ці ілюстрацыі:

Гарэў касцёр. Доўгія языкі агню ласкава абхоплівалі пачарнелае вядро, у якім варылася юшка.

Калі полымя разарвала цемру ночы, можна было добра разгледзець старога рыбака. Ён ляжаў, абапёршыся на локаць, у расшпіленай вышытай кашулі, падпязаны саматканым поясам з кутасамі (І. Гурскі);

9) уступ-аналогія, у аснове якога – супастаўленне апісваемай падзеі з іншай, вядомай і знамянальнай:

11 верасня ў 2001 годзе была здзейсненая тэарыстычная атака на Сусветны гандлёвы цэнтр у ЗША, а таксама ў гэты дзень адбылося адсячэнне галавы Іаана Прадцечы. У народзе называюць Іван Галавасек або Іван Калінавік. На Іаана прынята было пасціцца і забаранялася есці круглыя плады;

10) уступ – вобразнае параўнанне дзвюх з’яў:

Паэзія – таксама вера. І ў яе, у паэзіі, ёсць свой бог, сваё бажаства. Не ў рэлігійным, вядома, сэнсе, а ў тым, у якім вялікі атэіст Пушкін паставіў гэтае слова побач са словам натхненне – “И божество, и вдохновенье”. І ў яе, у паэзіі, ёсць свае мінуты экстазу, свае малітвы (А. Вярцінскі);

11) уступ, у якім задаецца пытанне да слухача:

Што такое ежа? Гэта сіла, неабходная для выканання любой працы. Гэта матэрыял для аднаўлення клетак і тканак, якія разбураюцца падчас свайго жыццядзейнасці (Я. Сіпакоў).

Ёсць і іншыя віды ўступу.

Галоўная частка – структурная частка выступлення, у якой выкладаецца асноўны матэрыял, тлумачацца найважнейшыя палажэнні, даказваецца іх правільнасць, абгрунтоўваюцца вывады.

Да галоўнай часткі прад’яўляюцца наступныя рытарычныя правілы:

- выклад у галоўнай частцы павінен быць сціслым і выразным;
- неабходна закранаць толькі асноўныя факты, якія маюць непасрэдныя адносіны да тэмы выступлення, і факты павінны быць аб’ектыўнымі і праўдзівымі, а іх крыніцы – правэранымі;
- кожную новую думку неабходна адасабляць новым абзацам (у вусным маўленні – паўзай);
- не паўтараць адну і тую ж думку і не захапляцца падрабязнасцямі;
- для доказнасці выбраць наступны (гамераў) парадак аргументаў: спачатку – моцныя аргументы, затым – шэраг сярэдніх і ў канцы – адзін, самы моцны.

Ёсць розныя спосабы размяшчэння матэрыялу ў галоўнай частцы прамовы:

– *паралельны* – выклад, пры якім асноўныя пытанні выступлення фактычна аўтаномныя і раўнапраўныя ў сэнсавым плане;

– *храналагічны* – матэрыял выкладаецца ў храналагічнай паслядоўнасці фактаў і падзей. Такім чынам будзе выступленне пра гістарычныя эпохі і падзеі, пра жыццё знакамітых людзей. Храналагічны спосаб дапускае не толькі прамы парадак падачы матэрыялу, але і інверсійны, адваротны;

– *лагічны* – выклад, пры якім асобныя пытанні выступлення знаходзяцца ў адносінах прычынна-выніковых сувязей.

Моўнымі сродкамі лагічнага выкладу з'яўляюцца:

– словы, што паказваюць на паслядоўнасць падтэм (*на-першае, спачатку, з аднаго боку, далей, акрамя таго і інш.*);

– словы, што паказваюць на ўвядзенне прыкладаў (*напрыклад, да прыкладу, у прыватнасці, так, прыкладам можа быць і інш.*);

– словы, што паказваюць на спасылку да папярэдняга або наступнага (*раней мы ўжо казалі, варта адзначыць, падрабязней разгледзім гэтае пытанне пад канец і інш.*);

– словы, што паказваюць на падагульненне (*такім чынам, значыць, падводзячы вынікі, адзначым і інш.*).

Вядомыя два варыянты лагічнага разважання:

1) *дэдукцыя* – рух ад агульных, тэарэтычных разважанняў да прыватных, канкрэтных ілюстрацый і прыкладаў (прамова будзеца наступным ланцужком: тэзіс – гіпотэза – вывад);

2) *індукцыя* – думка выкладаецца наступным чынам: апісанне асобных фактаў і прыкладаў – іх супастаўленне, аналіз і каментарыі – абагульняючы вывад.

З агульнага лагічнага пункту погляду вылучаецца таксама выклад па аналогіі. На аснове падабенства ўласцівасцей па якіх-небудзь прыкметах робіцца вывад пра іх падабенства па іншых прыкметах.

Выбар паміж дэдуктыўным і індуктыўным варыянтамі падачы матэрыялу залежыць ад шэрага фактараў:

– ступені зацікаўленасці слухачоў прадметам абмеркавання;

– ступені падрыхтаванасці аўдыторыі. Чым больш падрыхтаваная аўдыторыя, тым вышэйшы ўзровень развіцця абстрактнага мыслення, тым больш прымальны дэдуктыўны метада;

– ступені спрэчнасці тэзіса;

– нацыянальна-культурных асаблівасцей. Напрыклад, немцы аддаюць перавагу дэдуктыўнай пабудове выступлення, амерыканцы – індуктыўнай.

Недахопы кампазіцыі:

– парушэнне лагічнай паслядоўнасці і сувязі выкладу;

– перанасычэнне тэксту тэарэтычнымі разважаннямі, адсутнасць доказнасці асноўных палажэнняў;

– мноства закранутых пытанняў і праблем;

– наяўнасць дапаможных матэрыялаў, якія не адносяцца да прадмета абмеркавання;

– адсутнасць суразмернасці ў падачы матэрыялу;

– непрапарцыянальныя суадносіны кампазіцыйных частак;

– шаблонная пабудова прамовы.

Заклучэнне – апошняя, важная кампазіцыйная частка прамовы, у ім падводзіцца вынік сказанаму, падагульняюцца думкі, выказаныя

ў галоўнай частцы, робяцца вывады, ставяцца пры неабходнасці перад аўдыторыяй пэўныя задачы.

Для заключэння з'яўляецца тыповым:

- акрэсленне перспектывы вучэння прадмета размовы;
- заклік, парада, пажаданне;
- фармулёўка практычных рэкамендацый для наступных дзеянняў;
- выражэнне падзякі;
- развітанне са слухачамі.

Ёсць тры тыпы мэтазгоднага заключэння:

1) *падсумоўваючае заключэнне* – падводзіць вынікі сказанаму і фармулюе вывады. Гэта сінтэтычны тып заключэння, які патрабуе лагічных прыёмаў;

2) *тыпалагізуючае заключэнне* – ставіць паведамленне ў перспектыву, прагназуе вынікі паведамлення (напрыклад, па схеме аб'ект *учора* – *сёння* – *заўтра*) або ўводзіць фон для яго лепшага разумення (ставіць аб'ект у рад яму падобных або ў апазіцыю да іх). Гэта аналітычны тып заключэння, які патрабуе аналагічных прыёмаў;

3) *апелюючае заключэнне* – прамы зварот да пачуццяў слухачоў. Гэты тып заключэння ўзмацняе камунікатыўны кантакт і садзейнічае ўстанаўленню блізкасці да слухача.

Кожны з адзначаных тыпаў заключэння суадносіцца з выбранай тактыкай маўлення – лагічнай, аналагічнай або паралагічнай.

Заключэнне павінна быць пэўным чынам звязана з уступам і характарам прамовы. Калі выступленне мела лагічны пачатак, то ў заключэнні можна ўзмацніць эмацыянальнае ўздзеянне, і наадварот. А. Ф. Коні ў артыкуле “Советы лекторам” пісаў: “Канец прамовы павінен закругліць яе, гэта значыць звязаць яе з пачаткам. Канец – вырашэнне ўсёй прамовы, як у музыцы апошні акорд. Канец павінен быць такім, каб слухачы адчулі, што далей гаварыць няма аб чым”.

Рытарычныя парады для заключэння:

- нельга рэзка, на паўслове, абрываць сваё выступленне, як і непажадана празмерна расцягваць яго канец;
- не рэкамендуецца заканчваць выступленне словамі “*Вось прыблізна і ўсё, што я хацеў (хацела) сказаць*”;
- апошнія словы прамовы павінны быць яркімі, выразнымі, запамінальнымі, пасля якіх як бы няма аб чым гаварыць.

Ёсць розныя **віды заключэння**:

1) заключэнне-рэзюмэ:

Аляксей Філатаў пра Валянціну Куксу, якую ён добра ведаў, сказаў так: “Падкуплялі прастата, шчырасць, жаночая абаяльнасць, ужыванне ў размове і на пісьме роднага слова і ўспрыманне жыцця... разам з тым уражвалі цвярозасць думкі, разваг, рэдкі дар знайсці патрэбны кірунак

дыспуту, трапныя аргументы ў літаратурна-публіцыстычных спрэчках” (Ю. Рубашэўскі).

2) заключэнне-пажаданне:

Дык няхай жа і надалей не пакідаюць Вас, шаноўны і дарагі Аляксандр Амвросьевіч, самыя добрыя Вашыя якасці. Здароўя, удач і доўгага-доўгага жыцця Вам! (Б. Сачанка);

3) заключэнне – зварот да адрасата:

І ўсё адно лепей за казку не скажаш. Няхай гавораць яны. А вы, дзеці, ідзіце ў гэты край, за сем гор і мораў, трошкі бліжэй – ад сонца і трошкі далей ад месяца...

Усё жыццё будзьце ўдзячны роднай казцы за той дзіўны свет, які яна падарыла вам.

Добрага вам падарожжжа. Будзьце шчаслівыя (У. Караткевіч);

4) заключэнне-заклік:

Ты, аднак, Народзе, не дажыдайся, да з чым можаш ідзі ваяваці за свайго Бога, за сваё права, за сваю хвалу, за сваю бацькаўшчыну (К. Каліноўскі);

5) заключэнне-цытата:

А мне будзе доўга чуцца самотны голас чаіцы ў чаратах холаду і зайздрасці, якія часта шумелі і клалі цень на распачныя крылы. Будзе чуцца бяседны, інтымны голас песні, якую звалі Яўгенія:

Любы мой свякратка,

Любая свякрыца,

То ж з майго кахання

Прарасла крыніца... (Р. Барадулін);

6) заключэнне-алегорыя:

З сівых часін маці была ашчаджальніцай агню. Агню, які абаграваў і карміў. Агню, які шчырасцю сагравае ўсе вякі.

Колькі памятаю сябе, маму з агнём бачыў.

Цяпло матчынай addанасці, цяпло матчынай самаахвярнасці. Пакуль грэе яно сэрца дзяцей, датуль чалавек чалавекам будзе! (Р. Барадулін);

7) заключэнне-павучанне:

...Трэба нам кожны дзень адчуваць прысутнасць сяброў, не спазняцца са шчырай спагадай да іх – памятаючы тых, з кім так добра было працаваць, сумаваць, смяцца (Я. Брыль).

Прыклад заключэння прамовы Тэадора Хеуса, якую ён сказаў у 1952 г. на асвяшчэнні помніка ахвярам канцэнтрацыйнага лагера Бельзен: “Тут стаіць абеліск, тут стаіць стэла з надпісам на многіх мовах. Гэта камяні, халодныя камяні. *Saxa loquuntur* – камяні, якія могуць гаварыць. Тут справа ў адным, тут справа ў табе, што ты разумееш іх мову, што ты разумееш іх асабліваю мову; дзеля цябе, дзеля нас усіх!”

Магчымы і іншыя віды заключэння.

Недахопы ўступу і заключэння:

- шматразовыя прабачэнні аратара перад слухачамі за сваю недастатковую падрыхтаванасць да выступлення;
- адсутнасць сувязі ўступу і заключэння;
- адсутнасць сувязі з галоўнай часткай;
- нечаканае спыненне прамовы;
- не варта гаварыць: “Я пераходжу да заключэння”;
- зацягнутасць як вынік парушэння правіла “залатога сячэння”;
- выкарыстанне жартаў, якія не адносяцца да зместу выступлення.

Канцоўка – этыкетныя формулы, заклікі, пажаданні ў канцы выступлення. Заключэнне і канцоўка нярэдка ўзаемазвязаныя і складаюць адзінае цэлае.

Недахопамі пабудовы прамовы лічацца наступныя: структурная рыхласць, адсутнасць выразнасці ў пабудове выступлення, скачкападобны выклад, зацягнутасць або скомканасць асобных кампазіцыйных частак, няўменне размеркаваць час, трафарэтная пабудова тэксту.

[Да зместу](#)

Тэма 12

РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ МОЎНАГА АФАРМЛЕННЯ ВЫСТУПЛЕННЯ

У свой час А. П. Чэхаў пісаў: “Па сутнасці, для інтэлігентнага чалавека дрэнна гаварыць можна было б лічыць такой жа непрыстойнасцю, як не ўмець чытаць і пісаць, і ў справе адукацыі і выхавання – навучанне красамоўству варта было б лічыць непазбежным”.

Элакуцыя (лац. *elocutio* ‘спосаб выкладу, стыль, мова’) – этап падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае слоўнае афармленне прамовы, а таксама раздзел рыторыкі, які вывучае гэты этап. Асноўнае правіла элакуцыі – знайсці, як сказаць.

Антычная рыторыка ў склад элакуцыі ўключала падбор моўных сродкаў, яснасць думкі, граматычную правільнасць, прыгажосць выражэння.

У задачы элакуцыі ўваходзіць не толькі адбор патрэбных фігур, але і арганізацыя іх у цэлае, у складзе якога фігуры гарманічна размешчаны адна адносна адной.

Характар выказвання залежыць ад таго, дзе мы гаворым, з кім і навошта, ці ад маўленчай сітуацыі. У залежнасці ад мажлівасцей маўленчай сітуацыі для выступлення выбіраецца пэўны функцыянальны стыль маўлення. Функцыянальныя стылі маўлення – гэта ўстойлівыя разнавіднасці маўлення для кожнай сферы зносін з улікам маўленчай

сітуацыі. Выдзяляецца пяць функцыянальных стыляў: афіцыйна-дзелавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкі і гутарковы.

Асноўнымі стылістычнымі прыкметамі, ці якасцямі, публічнага маўлення, якія вызначаюць яго даходлівасць і эфектыўнасць, з'яўляюцца правільнасць (захаваўне літаратурных норм), зразумеласць і прастата, сцісласць, багацце і эмацыянальнасць.

Зразумеласць – перш за ўсё даходлівасць матэрыялу для слухачоў. Яна дасягаецца выразнай кампазіцыяй, пераканаўчасцю аргументаў, прастатой і эмацыянальнасцю маўлення.

Прастата – уменне гаварыць даходліва пра складаныя рэчы.

Сцісласць – гаварыць трэба каратка.

Багацце і эмацыянальнасць – А. Ф. Коні пісаў: “Трэба ведаць сваю родную мову і ўмець ёю карыстацца”. Багацце маўлення вызначаецца перш за ўсё актыўным і пасіўным слоўніковым і фразеалагічным запасам чалавека.

Прамоўца з дапамогай моўных сродкаў уздзеінічае на слухача. Адрозніваюць прамыя і ўскосныя тактыкі маўленняга ўздзеяння. Прамая тактыка маўленняга ўздзеяння – гэта тактыка адкрытага тыпу. Прамоўца паведамляе слухачу проста і зразумела тое, што ён мае на ўвазе. Гэта тактыка мае на мэце вертыкальную мадэль маўленняга ўздзеяння. Пры гэтай мадэлі слухачу прапануецца выслухаць і пачаць дзейнічаць згодна са сказаным (напрыклад, *Уваход на тэрыторыю прыватнага парка забаронены*). Вартасць прамых тактык у дакладнасці і паслядоўнасці, неканфліктнасці. Прамыя тактыкі, як лічаць некаторыя, адпавядаюць крытэрыю ісціннасці і сумленнасці, але менш эфектыўныя, таму што ёсць пэўныя камунікатыўныя сітуацыі (этыкетныя, дагаварныя), у якіх яны немагчымыя або непажаданыя. Прамая тактыка пры гэтым павінна адпавядаць наступным патрабаванням:

- паведамленне дапускае, што камунікатыўная мэта моўцы не з'яўляецца заганнай (не прынясе непрыемнасцей для слухача);

- паведамленне фармулюецца дастаткова выразна і дапускае толькі адно правільнае тлумачэнне;

- паведамленне аргументавана;

- аргументы не маюць лагічных памылак;

- моўныя адзінкі дакладна рэферыруюць да маўленчай сітуацыі;

- моўныя адзінкі, якія адбіраюцца для паведамлення, па магчымасці павінны быць адназначнымі, а выражаныя імі паняцці дакладнымі.

Ускосная тактыка маўленняга ўздзеяння прапануе слухачу нейкую загадку, такая тактыка не прыводзіць да адной-адзінай мэты. Кожны слухач можа патлумачыць пачутае па-свойму (напрыклад, *Прыватны парк. Просім прыняць гэта да ведама*). Ускосныя тактыкі свабодна вар'іруюцца, маюць розныя варыянты моўнага выражэння. Яны звязаны з гарызантальнай мадэллю маўленняга ўзаемадзеяння, як бы запрашаюць

слухача ў субсяседнікі. Любая непрамая тактыка маўленчага ўздзеяння звязана з намёкам. Акрамя этыкетнага, такая тактыка носіць інтрыгуючы характар.

Мастацтва прамовы заключаецца ў тым, каб слухач не толькі пачуў і зразумеў, але і ўбачыў і адчуў выкладзеную думку. Праз існаванне паміж моўцам і слухачом “пасіўнага фільтра ўяўлення” адбываецца страта інфармацыі да 60 %. Камуніканту варта ведаць, дзе ў суадносінах значэння і паняцця знаходзіцца “фільтр уяўлення”. Пачуццёва-наглядныя вобразы з’яўляюцца арганічнай часткай зместавага боку слова. Сапраўды, пры прамаўленні тых ці іншых слоў у чалавека нярэдка з’яўляюцца наглядныя вобразы адпаведных прадметаў і пры вымаўленні гэтых слоў у кожнага са слухачоў і моўцы будуць узнікаць вобразы розных прадметаў (хоць яны і будуць належаць да аднаго роду). Канкрэтны вобраз уяўлення, у адрозненне ад паняцця, не можа быць перададзены непасрэдна пры дапамозе мовы (слова) адным чалавекам іншаму.

Для таго, каб слухач успрыняў інфармацыю, удумаўся і ўявіў прадмет, патрэбны час. Аднак прамова не можа быць з доўгімі паўзамі і перапынкамі, бо тады не будзе рытму і патрэбнага тэмпу. Каб не надакучаць паўтарэннямі, думкі выказваюцца рознымі моўнымі зваротамі. На дапамогу прыходзіць мастацкае апісанне, у задачы якога ўваходзіць стварэнне ў слухача выразнага ўяўлення пра аб’ект апісання. У выпадку недастатковасці моўных сродкаў для апісання прадмета, з’явы, працэсу выкарыстоўваюцца тэхнічныя сродкі ці дэманстрацыя мадэлі.

У апошні час адбываецца працэс пастаяннага скарачэння сказаў і канцэнтрацыі інфармацыі ў меншай колькасці слоў. Такая спроба эканоміі часу за кошт слоў прыводзіць да страты эмацыянальнага ўздзеяння на слухача. Аднак прамоўцу важна данесці інфармацыю да слухача і зрабіць яе даступнай. Адны аратары схіляюцца да вобразнага выкладу матэрыялу, іншыя засяроджваюць увагу на правільнасці і дакладнасці перадачы зместу, некаторыя карыстаюцца абодвума спосабамі.

Адпаведнасць паміж формай і зместам прамовы дасягаецца пры спалучэнні рацыянальнага і эмацыянальнага. Рацыянальная частка выказвання выражаецца ў логіка-кампазіцыйнай структуры тэксту, а эмацыянальная – у эстэтычных кампанентах моўных сродкаў.

Да сродкаў узмацнення выразнасці маўлення адносяцца вобразныя сродкі мовы (тропы), вобразныя сродкі маўлення (фігуры) і прыёмы ажыўлення маўлення.

Віды тропы: метафара, метанімія, сінекдаха, параўнанне, эпітэт, гіпербала, літота, перыфраза, адухаўленне, каламбур, парадокс, іронія.

Віды фігур: рытарычны зварот, перыяд, паўтор, паралелізм, асіндэтон, антытэза, аксюмаран, градацыя, інверсія, эліпіс, зеўтма, рытарычнае пытанне, парадокс, дубітацыя.

Прыёмы ажыўлення маўлення: прыказкі і прымаўкі, фразеалагізмы, афарызмы, чужая мова.

Вялікае значэнне ў мастацкім і аратарскім маўленні маюць семантычная моўная вобразнасць і выразнасць, якая заключаецца ва ўжыванні слоў з пераносным значэннем, ці тропай.

Троп – ужыванне слова або выразу ў пераносным значэнні з мэтай дасягнення большай мастацкай выразнасці. Пры гэтым у свядомасці моўцы і слухача адначасова прысутнічаюць два значэнні – прамое і пераноснае.

Важныя асаблівасці тропы:

– гэта сродак пазнання свету і асваення яго думкай і словам. Разглядаючы акаляючы свет, чалавек знаходзіць у ім: а) падобныя з’явы і рэчы, групуе іх, называючы іх адным словам (метафара); б) групуе рэчы і з’явы па іх блізкасці, сумежнасці (метанімія);

– пераносы значэння, тропы, ствараюць жывы вобраз, адлюстроўваюць суб’ектыўны погляд на свет, выражаюць эмоцыі моўцы; рытарычныя тропы забяспечваюць ажыццяўленне аднаго з законаў рыторыкі – закону эмацыянальнасці маўлення;

– тропы – гэта творчая гульня са словам, у якую ўваходзіць і слухач;

– вобраз, метафара дапамагаюць коратка перадаць даволі складаны змест;

– вобразны зварот лепш успрымаецца і запамінаецца.

Фігуры маўлення – гэта асаблівыя формы сінтаксічных канструкцый, з дапамогай якіх узмацняецца выразнасць маўлення, павялічваецца сіла яго ўздзеяння на слухача. Вуснае маўленне з прычыны сваёй лінейнасці і незваротнасці не дае магчымасці слухачу затрымацца на пэўнай інфармацыі. Каб даць магчымасць зафіксаваць інфармацыю, існуе паўтор. Паўторы робяць маўленне лёгкай, запамінальным, так як надаюць пэўны рытм. Разнавіднасці паўтораў, якія ствараюцца на розных моўных узроўнях:

– геменацыя – паўтор слоў на лексічным узроўні (*а хмары плылі, плылі і плылі*);

– анафара – паўтор тых самых слоў напачатку кожнага паралельнага рада (*стары лес, стары, але багаты*);

– эпіфара – паўтор канцавых элементаў сказа (*спераду паглядзіш – рускі, ззаду – рускі, а ўнутры – новы рускі*);

– стык, або анадыпложіс, – паўтор слоў, якім заканчваецца папярэдняе сказ, у наступным (*3 сівых часін маці была ашчаджальніцай агню. Агню, які абаграваў і карміў*);

– эпанод – паўтор з адмаўленнем (*выбар – у адсутнасці выбару*);

– паранамазія – паўтор паронімаў (*Я кажучы, таварыш Калібраў, што аферысты бываюць розных калібраў*);

– паліптатон – паўтор слоў у розных склонавых формах (*выбары выбарам розніца*);

– сінтаксічны паралелізм – паўтарэнне аднатыпных сінтаксічных канструкцый (*няма чалавека – няма праблем*);

– полісіндэтон – шматзлучнікавасць (*І жыццё, і слёзы, і каханне*).

Вялікую ролю маюць правільна выкарыстаныя рытарычныя сродкі выразнасці. Яны дазваляюць падаць змест прамовы наглядна, захапляльна і пераканаўча, а значыць, актыўна ўздзейнічаць на слухача. Разгледзім рытарычныя сродкі і іх уздзеянне на слухача:

прыклад, падрабязнасць	вобразнасць
параўнанне	—//—
метафара	—//—
апавяданне	—//—
тлумачэнне	—//—
абагульняючы паўтор	перакананне
заклік	—//—
цытаванне	—//—
перакрыжаванне (хізм)	—//—
павышэнне напружання (клімакс)	—//—
супрацьпастаўленне (антытэза)	—//—
ланцуг	—//—
запаволенасць	захапляльнасць
нечаканасць	—//—
папярэдняе паведамленне	—//—
гульня слоў	—//—
намёк	эстэтычнае ўздзеянне
апісанне	—//—
перабольшанне (гіпербала)	—//—
уяўнае супярэчанне (парадокс)	—//—
папярэджанне	камунікатыўнасць
рытарычнае пытанне	—//—
перайменаванне (сінекдаха)	—//—

Галоўнае правіла гаворыць: усё абстрактнае прадстаўляць наглядна з дапамогай трапных параўнанняў і прыкладаў, а таксама вобразаў і аповяданняў. Добрая прамова ўключае тэкставыя кантрасты, якія ствараюць напружанне: імклівы – стрыманы, сур’ёзны – вясёлы, пабудаваны лагічна – вобразна-эмацыйны.

Эмацыянальнасць маўлення выступае важным крытэрыем культуры маўленчай дзейнасці, сродкам вербальнага ўздзеяння.

Выразнасць – эстэтычнае ўпарадкаванне выказвання, сродак прыцягнуць увагу. Кампаненты выразнасці ўнутры зместу выдзяляюць у ім галоўнае і тым самым робяць лягчэйшым успрыняцце ўсяго сказанага.

Эмацыянальную выразнасць вуснаму маўленню можна надаць праз шматразовае паўтарэнне тых самых вобразных слоў. Цыцэрон пісаў, што, штучна ўпрыгожваючы маўленне, можна выказаць адпаведныя адносіны да прамовы і тым самым выклікаць адпаведныя пачуцці ў слухачоў:

- гнеў выражаецца рэзкім голасам, узбуджаным;
- сум – жалобным, адчайным, перарывістым голасам;
- страх – разгубленым, прыглушаным голасам;
- рашучасць – напружаным, цвёрдым, грозным голасам;
- радасць – адкрытым, мяккім, пяшчотным, вясёлым голасам;
- прыгнечанасць – здушаным і прыглушаным голасам.

У маўленчай дзейнасці эмоцыі праяўляюцца па-рознаму. Эмацыянальнасць маўлення фіксуецца:

- у суадносінах выкарыстаных маўленчых сродкаў і агульнага аб’ёму тэксту, яго кампазіцыйнай пабудовы, вобразнасці і метафарычнасці;
- у зместавым напаўненні тэксту, вызначаючы іх эмацыянальную мадальнасць.

У стане павышанай эмацыянальнай узбуджанасці ў маўленні зніжаецца колькасць суджэнняў, змяншаецца аб’ём актыўнага слоўнікавага запаса, павялічваецца колькасць аргументаў на той самы тэзіс. У маўленні ўзрастае колькасць ацэначных меркаванняў. Словы не паспяваюць за думкамі, павялічваецца колькасць жэстаў.

Да зместу

Тэма 13

РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ ЗАПАМІНАННЯ

Меморыя (лац. *memoria* ‘памяць’) – адзін з этапаў падрыхтоўкі да выступлення, які ўключае прыёмы запамінавання тэксту прамовы. Меморыя засноўваецца на вучэнні аб развіцці прафесійнай памяці аратора. Яна знаёміць з прыёмамі трэніроўкі памяці і развіцця пэўнай мнематэхнікі. “Памяць – скарбніца красамоўства”, – пісаў Квінтыліян. Кожны, хто жадае стаць аратарам, павінен трэніраваць сваю памяць.

Памяць – разумовы працэс, які ўключае запіс, захоўванне і ўзнаўленне інфармацыі. Галоўную ролю ў гэтым працэсе адыгрывае асацыятыўнае мысленне. Памяць вызначаецца работай мозгу і абумоўлена дзейнасцю органаў пачуццяў. Яна звязана з функцыяй мозгу, нейронная актыўнасць якога дазваляе фільтраваць, захоўваць, адбіраць і знішчаць успаміны.

Памяць складаецца з многіх элементаў – інтэлектуальных, эмацыянальных, пачуццёвых, абумоўлена таксама камунікатыўнай сітуацыяй – месцам, часам, абставінамі зносінаў і г. д.

Існуе некалькі тыпаў памяці: *візуальная* (зрокавая), *вербальная* (слоўная), *нюхальная*, *датыкальная*, *кінестэтычная* і інш.

Найбольш пашыраныя два тыпы памяці – *візуальная*, звязаная з функцыяй зроку, і *вербальная*, заснаваная на органах слыху. Лічыцца, што каля 60 % людзей карыстаюцца ў асноўным візуальнай памяццю, звязанай са зрокавымі асацыяцыямі (пэўнымі выявамі, малюнкамі, вобразамі). Іншыя ж выкарыстоўваюць вербальную памяць, заснаваную на гукавых асацыяцыях (гуках, гукаспалучэннях і словах).

Ёсць розныя віды памяці: *ненаўмысная*, *спантанная* (калі ўяўленне, пачуццё, успаміны ўзнікаюць нечакана) і *наўмысная* (калі чалавек імкнецца свядома выклікаць, узнавіць успаміны).

У залежнасці ад часавых меж выдзяляецца *імгненная*, *непасрэдная*, *сенсорная* памяць, якая з’яўляецца аўтаматычнай, калі адно ўяўленне імгненна змяняецца іншым; *кароткачасовая* – аператыўная, рабочая памяць, здольная ўтрымліваць невялікі аб’ём інфармацыі (напрыклад, нумар тэлефона, суму кошту пэўнага тавара і інш.) на працягу вельмі кароткага часу (20–30 секунд); *доўгачасовая* памяць, якая захоўвае інфармацыю на працягу пэўнага часу (ад некалькіх хвілін да года або нават усё жыццё).

Робатай доўгачасовай памяці кіруюць складаныя механізмы запісу на некалькіх узроўнях: пачуццёвым, эмацыянальным і інтэлектуальным.

Ёсць некалькі раздзелаў памяці: *актыўны*, у якім знаходзіцца інфармацыя, што рэгулярна выкарыстоўваецца ў штодзённым жыцці; *пасіўны*, дзе захоўваюцца рэдка выкарыстоўваемыя звесткі, і *латэнтны*, скрыты, які раскрывае інфармацыю з дапамогай падказак.

У навуковай літаратуры вызначаецца таксама *накіраваная* памяць, якая дазваляе хутка ўзнаўляць неабходную інфармацыю.

Робота памяці вызначаецца дзейнасцю нервовых клетак (нейронаў), звязаных паміж сабою. Сігналы ад аднаго нейрона да другога перадаюць нейрамедытары, асаблівыя рэчывы, якія ўтрымліваюцца ў гіпакампе (знаходзіцца ў скроневай долі кожнага з паўшар’яў). У чалавека з недастатковай колькасцю нейрамедытараў страчваецца здольнасць да засваення ведаў і функцыянуе толькі спантанная памяць, заснаваная на пачуццёвых рэакцыях арганізма.

Памяць чалавека закладзівана ў 10 мільярдах нервовых клетак, якія ўтвараюць наш мозг, і ў 10 трыльёнах сувязей паміж гэтымі клеткамі.

З узростам метабалічныя працэсы галаўнога мозга замаруджваюцца, колькасць сінтэзуемых нейрамедытараў памяншаецца і, як вынік, адбываецца тармажэнне мысленчых працэсаў, што, у сваю чаргу, пагаршае памяць. Для таго, каб кампенсаваць зніжэнне разумовай актыўнасці, неабходна засвойваць прыёмы, якія аблягчаюць і паскараюць працэс запамінання. Ф. дэ Ларошфуко калісьці адзначыў: “Усе скардзяцца на сваю памяць, але ніхто не скардзіцца на свой розум”.

Праблемы з памяццю нярэдка таксама абумоўлены псіхалагічнымі прычынамі, у ліку якіх празмернае хваляванне, моцны стрэс, нервовы зрыў, трывога, неспакой, дэпрэсія і інш. Гэта не дазваляе сканцэнтраваць увагу, замаруджвае разумовую дзейнасць і перашкаджае працэсу запамінання інфармацыі.

Каб пазбегнуць хвалявання або пазбавіцца пачуцця трывогі, неспакою ў час выступлення, неабходна пераклучыць увагу, сканцэнтраваць яе на змесце выступлення або прадмеце размовы, супакоіцца і засяродзіцца. З гэтай мэтай можна правесці комплекс дыхальных практыкаванняў або гігіенічны масаж твару і шыі перад выступленнем.

Калі перад вамі паўстае вельмі цяжкае пытанне, складаная дылема ў час выступлення, праігнаруйце іх, абыдзіце часова ўвагай, каб не расхвлявацца і не згубіць ніць разважання.

Калі ў вас прыгнечаны стан, неабходна імкнуцца выйсці з дэпрэсіі, пазбавіцца ад назойлівых думак, якія затарможваюць вашу разумовую дзейнасць, паслабляюць памяць. У стане дэпрэсіі ўсе асацыяцыі негатыўныя, парваць ланцужок негатыўных асацыяцый вельмі цяжка, але магчыма. Для гэтага неабходна ўздымаць свой настрой пры дапамозе музыкі, чытання, кінафільмаў, тэлеперадач, паходаў у тэатр, музей, падарожжаў і кантактаў з сябрамі і інш.

У дзейнасці памяці *эмоцыі* адыгрываюць як станоўчую, так і адмоўную ролю. Чалавек запамінае тое, што яго хвалюе і кранае. Таму эмоцыі могуць пакінуць глыбокі след у памяці, які не губляецца з часам. Але моцныя эмоцыі паслабляюць увагу і перашкаджаюць запамінанню.

Пэўны дыскамфорт у час выступлення ўзнікае, калі раптам з памяці выпадае неабходнае слова, яно як бы круціцца на языку, але яго немагчыма адразу ўспомніць. Каб гэтага пазбегнуць, неабходна зняць напружанне, расслабіцца, замяніць забытае слова сінонімам або перадаць яго змест апісальна. У выніку ў вашай свядомасці ўзнікнуць асацыяцыі, якія і дапамогуць узнавіць, успомніць патрэбнае слова.

Запозненая рэакцыя на слова, як адзначаюць псіхолагі, часцей бывае ў людзей з назойлівымі формамі паводзін, якія часта камплексуюць, пастаянна ўспамінаюць свае збоі, правалы ў памяці, няўдачы пры выступленні.

Калі ў працэсе выступлення ўвесь час імкнуцца ўспомніць забытае слова, напружвацца, збой у памяці будзе працягвацца. Калі ж вы расслабіцеся і перастанеце рабіць намаганні для таго, каб успомніць, адбудзецца разблакіроўка механізмаў памяці і слова само ўсплыве ў вашай свядомасці. Для канцэнтрацыі ўвагі і ўспамінання інфармацыі карысна ў час выступлення рабіць паўзу для абдумвання матэрыялу.

Запамінанне заснавана на асацыятыўным мысленні. *Асацыяцыя* (лац. *associatio* 'злучэнне') заснавана на нервова-псіхічных працэсах.

Гэта такая сувязь паміж асобнымі ўяўленнямі, думкамі, пачуццямі, пры якой адно ўяўленне выклікае другое. Асацыяцыя з'яўляецца асноўным сродкам узнаўлення ў свядомасці ўспамінаў.

Засваенне пэўнай інфармацыі нашай свядомасцю адбываецца на пачуццёвым, эмацыянальным і інтэлектуальным узроўнях.

Робота памяці ажыццяўляецца з дапамогай спантаных асацыяцый: адна асацыяцыя выклікае другую, і такім чынам утвараецца лагічны ланцужок, які ўзнаўляе неабходную інфармацыю, дапамагае адшукаць след у памяці.

Асацыяцыі могуць быць і штучнымі. Для запамінання лічбаў, імён, пэўных фактаў і падзей здаўна прымяняліся мнеманічныя прыёмы, заснаваныя на асацыяцыях нелагічнага тыпу (вузлкі на памяць, насечкі на дрэве, закладкі і інш.).

Прычына, падстава для запамінання называецца *матывам*. Сукупнасць матываў складае *матывацыю*. Наяўнасць матывацыі абумоўлівае фарміраванне ўвагі. *Увага* – канцэнтраванасць думак і пачуццяў на чым-небудзь, накіраванасць думак. Паміж памяццю, матывацыяй і ўвагай існуе цесная сувязь.

Інтэрэс стварае матывацыю, неабходную для таго, каб выклікаць увагу і канцэнтраваць яе на канкрэтным прадмеце, у выніку чаго дасягаецца арганізацыя мысленчых працэсаў запамінання.

Таму выключна важна ў час выступлення прыцягнуць увагу слухачоў, выкарыстоўваючы для гэтага разнастайныя прыёмы іх актывізацыі.

Для паспяховага запамінання інфармацыі істотнае значэнне мае *ўнутраная матывацыя*, якая вызначае ступень засяроджанасці на прадмеце размовы і абумоўлена тым:

а) наколькі актуальная на дадзены момант гэта інфармацыя для вас і вашых слухачоў. лепш запамінаецца тое, што важна, цікава;

б) ці ўключае матывацыя эмоцыі, якія замацоўваюць след у памяці, і ў сувязі з гэтым наколькі хвалюе гэта інфармацыя вас і вашых слухачоў;

в) ці з'яўляецца інфармацыя новай для вас і слухачоў. Тое, што пастаянна паўтараецца, пакідае больш глыбокі след у памяці;

г) наколькі інфармацыя звязана з асабістым “я” адрасата і адрасанта. Памяць – суб'ектыўная катэгорыя, кожны чалавек па-свойму выбірае, запамінае матэрыял.

Для развіцця доўгатэрміновай памяці неабходна стымуляваць работу думкі, арганізаваць мысленчы працэс, а не імкнуцца механічна запомніць інфармацыю.

Х. Лемерман адзначае, што ўмацаванне памяці дасягаецца комплексным уздзеяннем трох складнікаў:

- 1) канцэнтрацыі (павышэння здольнасці да ўспрыняцця);
- 2) стварэння асацыяцый (масткоў памяці);
- 3) паўтору.

Канцэнтрацыя абумоўлена двума фактарамі:

- 1) ступенню цікавасці і здольнасцю да канцэнтрацыі;
- 2) здольнасцю абстрагавацца ад падзей, якія адбываюцца.

Як адзначаюць псіхолагі, той, хто займаецца справай з задавальненнем, хто любіць сваю справу, мае да яе цікавасць, запамінае інфармацыю лягчэй. Тое, што цікавае, запамінаецца лягчэй. “Добрую памяць мае той, хто здольны сканцэнтравацца і даць час уражанням пусціць карані ў душу” (Р. Мюлер-Фрайенфельс).

Для аратара вялікае значэнне мае кароткачасовая памяць – здольнасць мозга чалавека захоўваць інфармацыю на працягу кароткага часу. Яна важная для таго, каб аратар у час выступлення змог зазірнуць у канспект і схпіць вачыма ключавыя словы наступнага абзаца, запомніць іх і развіць у наступную фразу.

Практыкаванні па развіцці памяці павінны быць індывідуальна накіраванымі, паколькі ў розных людзей пераважаюць розныя тыпы памяці. Так, для людзей, у якіх больш развітая візуальная памяць, рэкамендуецца з мэтай запамінання графічнае выдзяленне, падкрэсліванне важнай інфармацыі (ключавых слоў, лічбаў, цытат) у тэксце. Для асоб з маторнай памяццю мэтазгодна запісваць найбольш важную інфармацыю (ключавыя словы, тэзісы, статыстычныя даныя і інш.) у час засваення тэксту. Калі ў аратара пераважае акустычная памяць, неабходна запамінаць тэкст, чытаючы яго ўслых.

Прыёмы запамінання інфармацыі. Ёсць спецыяльныя прыёмы, якія садзейнічаюць запамінанню інфармацыі. Іх сукупнасць называецца *мнемонікай*.

Мнеманічныя сістэмы, пабудаваныя на асацыяцыі вобразаў і вербальнай апрацоўцы, засноўваюцца на адначасовай дзейнасці, спалучэнні візуальнай і вербальнай памяці.

Высокая эфектыўнасць мнемасістэм абумоўлена тым, што яны засноўваюцца на натуральных (прыродных) працэсах памяці.

1. *Прыём паўтору* – адзін з самых распаўсюджаных прыёмаў запамінання. Механізм паўтору наступны: пасля знаёмства з пэўнай інфармацыяй мозг павінен атрымаць час на адпачынак і інтэграцыю інфармацыі – хвілін дзесяць пасля першага прагляду. Другі прагляд інфармацыі псіхолагі раяць рабіць праз дзень, трэці прагляд – праз тыдзень, чацвёрты – праз месяц, пяты – праз чатыры месяцы. Як лічыцца, пасля гэтага інфармацыя запісваецца ў доўгатэрміновую памяць – тую частку памяці, дзе захоўваецца інфармацыя, якая ўзнаўляецца імгненна і аўтаматычна, – ваша імя, хатні адрас і да т. п.

Эксперыментальная псіхалогія паказвае, што частка завучанага матэрыялу забываецца вельмі хутка, а затым працэс ідзе марудна. Таму паўтараць матэрыял трэба раней, чым пачнецца працэс маруднага забывання.

Рэкамендуецца шматразова паўтараць не ўвесь аб'ём інфармацыі, а толькі найбольш значныя яе моманты. З гэтай мэтай можна выдзеліць ключавыя словы, асноўныя тэзісы, галоўныя думкі і г. д.

Чым большы аб'ём інфармацыі пераглядае, паўтарае мозг, тым лягчэй яму засвоіць новую інфармацыю, паколькі аб'ём апэратыўнай памяці ў такім выпадку будзе ўвесь час павялічвацца.

Лепшаму засваенню матэрыялу садзейнічае чытанне ўслых, у працэсе якога спалучаецца візуальная і акустычная памяць.

2. *Прыём месца*, які прыпісваецца грэку Сіманіду. Сутнасць яго ў тым, што выпрацоўваецца ўстойлівая асацыяцыя паміж пэўным месцам і назвай прадмета. Прыём месца выкарыстоўвалі ў XVI ст. манахі-дамініканцы пры навучанні араатарскаму майстэрству.

Гэты прыём прызначаны для запамінання пэўным чынам пабудаванай паслядоўнасці лагічна не звязаных думак, якія адлюстроўваюць розныя часткі прамовы, ход разважання ў час выступлення.

Каб выкарыстаць гэты прыём, неабходна ўзяць дэтальна вядомы вам шлях і скласці спіс канкрэтных месцаў, найбольш значных пунктаў, размешчаных уздоўж маршруту (напрыклад, лазня (месца № 1), цырульня (месца № 2), атэльє (месца № 3), універмаг (месца № 4), кнігарня (месца № 5), пошта (месца № 6) і г. д.). Затым неабходна скласці спіс ідэй, думак ці ключавых слоў, прадметаў, якія неабходна размясціць, раскласці ў гэтых пунктах (напрыклад, класіфікацыя тыпаў знакаў: месца № 1 – графічныя знакі, № 2 – акустычныя, № 3 – аптычныя, № 4 – рэчыўныя і г. д.).

Пасля гэтага неабходна прайсці ў думках гэты маршрут, спачатку раскладваючы ў вызначаных месцах выдзеленыя словы (прадметы), а пасля збіраючы іх.

Да гэтага прыёму набліжаецца спосаб запамінання зместу прамовы, які выкарыстоўваў Цыцэрон. Ён раскладваў інфармацыю ў розныя куткі свайго пакоя, запамінаў яе, а затым, у час трэніроўкі або выступлення, у думках вяртаўся ў той ці іншы кут і даставаў адтуль інфармацыю.

Некаторыя аўтары раяць раскладваць інфармацыю на прадметы, якія стаяць вакол сцен вашага пакоя і якія вам добра вядомыя, пранумараваць гэтыя прадметы, запомніць іх парадак, а пасля ўзнаўляць звесткі, у думках абходзячы пакой, збіраючы раскладзеныя назвы. Такі прыём дазволіць запомніць паслядоўнасць выкладу ў прамове.

3. *Прыём візуалізацыі*, які заснаваны на візуальнай, зрокавай памяці чалавека. Ён патрабуе ўяўлення фактаў, слоў, лічбаў у нагляднай форме.

Каб запомніць пэўнае слова або лічбу, рэкамендуецца ўявіць іх напісанымі чырвонай фарбай на белым фоне (экране, сцяне, палатне і інш.). Гэты зрокавы вобраз можна замацаваць у памяці з дапамогай вербальных асацыяцый.

Каб запомніць пэўнае абстрактнае паняцце, можна стварыць уяўны вобраз прадмета, які ўвасабляе гэта паняцце, яго сімвал, пэўны малюнак.

Ланцужок такіх малюнкаў у вашай памяці будзе адлюстроўваць паслядоўнасць вашага разважання, змест выступлення.

4. *Прыём асацыяцый* надзвычай пашыраны і распаўсюджаны. Асацыяцыі, як адзначаюць псіхолагі, – гэта свайго роду “масткі памяці”. “Наш розум – гэта своеасаблівая асацыятыўная машына”, – пісаў амерыканскі псіхолаг У. Джэймс.

Асацыяцыі могуць быць як лагічныя, так і нелагічныя.

Напрыклад, каб запомніць уласнае імя (прозвішча, геаграфічную назву і інш.), можна стварыць яго асацыяцыю з агульнай назвай (апелятывам): Сарокін = сарока, Галавін = галава; Дж. Бонд = бонда, Паркер – у парку.

Можна знайсці вобразную асацыяцыю ўласнага імя з прадметам, які мае падобную па гучанні назву: Лагерлёф = лагер львоў, Ліверпуль = лівер з пуль. На першы погляд, такія асацыяцыі здаюцца смешнымі, але яны дапамагаюць запамінаць многія складаныя назвы.

Калі неабходна запомніць складаны тэрмін, можна прыдумаць да яго падказку, узнавіць унутраную форму, этымалагічнае значэнне або супаставіць яго з аднакаранёвымі словамі. Напрыклад, каб запомніць тэрмін “перыдромафілістыка” – калекцыянаванне чыгуначных білетаў, можна ўтварыць ланцужок асацыяцый з яго састаўных тэрмінаэлементаў: *перы* “кола” (параўн.: перыяд, перыметр) + *дрома* “дарога” (аўтадром, мотадром, аэрадром) + *філістыка* “люблю збіраць” (філатэлія, філатэліст, філалогія). Можна нават уявіць сабе малюнак: кола, якое па дарозе коціць філатэліст.

Для запамінання слова можна стварыць падказку – асацыяцыю на аснове сугучных слоў і адпаведных выразаў: *гіпатаксіс* ‘падпарадкаванне’ = “гіпа” + “таксі”. Уявіце сабе бегемота па імені ‘Гіпа’, які раз’язджае на таксі.

Прыём асацыяцый прымяняецца і для запамінання лічбаў. Лічбы, сукупнасць якіх складае нумар тэлефона або пэўную дату, можна супаставіць з вядомымі падзеямі ў гісторыі або правесці асацыяцыю з годам, месяцам, днём вашага нараджэння, нумарам дома або кватэры. Напрыклад, тэлефон 45 – 17 – 61 (45 – канец Вялікай Айчыннай вайны, 17 – год Кастрычніцкай рэвалюцыі, 61 – першы палёт чалавека ў космас). Па такім жа прынцыпе можна запамінаць любую дату.

Для запамінання лічбаў Д. Лап раіць выкарыстоўваць прыём малюнкаў, які таксама заснаваны на вобразных асацыяцыях. Для гэтага за кожнай лічбай замацоўваецца наглядны вобраз, канкрэтны прадмет: 0 – талерка, 1 – кап’ё, 2 – лебедзь, 3 – вілы, 4 – парус, 5 – раскрытая далонь, 6 – змяя, 7 – сякера, 8 – пясочны гадзіннік, 9 – смоўж. Каб запомніць лічбу 680, можна ўявіць змяю, якая абвіла пясочны гадзіннік, што стаіць на талерцы.

На літарных асацыяцыях заснаваны абрэвіатурны спосаб запамінання. Сукупнасць слоў, якія неабходна засвоіць, можна ўявіць у выглядзе абрэвіатуры, складзенай з іх першых літар, і запомніць гэта скарачэнне. Напрыклад, нам неабходна запомніць фразу “Механізм маўленчай дзейнасці чалавека ўключае тры этапы: матыў, думку (унутранае маўленне) і гукавое, знешняе маўленне”. Ключавымі словамі гэтай фразы з’яўляюцца матыў, думка, гукавое маўленне. Ствараем абрэвіатуру МДГ. Можна замацаваць яе вербальнай асацыяцыяй – скажам “Матыў праз думку рэалізуецца ў гуку”.

Для таго, каб лепш засвоіць змест выступлення, у час падрыхтоўкі да яго рэкамендуецца:

- разбіць тэкст на фрагменты, замацаваць іх за пэўнымі малюнкамі, вобразамі, ключавымі словамі;
- рабіць паўзы перад засваеннем найбольш складаных пытанняў;
- задаваць сабе пытанні і адказваць на іх;
- рабіць унутраны каментарый асабліва складаных фрагментаў выступлення;
- абмеркаваць змест выступлення з кім-небудзь, выбраўшы для гэтага найбольш цікавыя пытанні;
- рэгулярна праглядаць і паўтараць падрыхтаваны матэрыял.

Як паказваюць тэсты, праз 24 гадзіны ў памяці чалавека застаецца толькі 20 % інфармацыі. Калі ж прачытаны матэрыял абагульняецца, каменціруецца, абмяркоўваецца, то засвойваецца аб’ём да 80 %.

Для таго, каб лепш запомніць інфармацыю, якая ўспрымаецца на слых, неабходна:

- сканцэнтравацца, засяродзіць сваю ўвагу на словах суб’ядніка;
- знайсці ў іх штосьці цікавае і карыснае для сябе;
- паспрабаваць паўтарыць словы суб’ядніка ў выглядзе пытанняў або каментарыя.

Добра зарэкамендавала сябе наступная тэхніка запамінання:

- запамінаем асноўныя думкі;
- засвойваем план прамовы;
- запамінаем канспект ключавых слоў;
- прагаворваем прамову самому сабе.

Прыёмы развіцця памяці. Памяць мае здольнасць развівацца. Ёсць спецыяльныя прыёмы, якія садзейнічаюць гэтаму.

1. *Прыём Піфагора.* Адзін з самых старажытных прыёмаў удасканалення здольнасці запамінаць інфармацыю звязваюць з іменем Піфагора. Ён раіў штодзённа раніцай і вечарам “пракручваць” у памяці ўсе падзеі мінулага дня, успамінаючы іх падрабязна і дэталёва. Пры гэтым можна даваць ацэнку падзеям, якія прайшлі, і сваім уласным учынкам. Затым можна паступова пагружацца ў мінулае – успомніць тое, што было за дзень, за два, за тры дні да гэтага і г. д.

Такая трэніроўка праз пэўны час дазволіць трымаць увагу пастаянна ўключанай і дасць магчымасць пры неабходнасці імгненна ўзнавіць патрэбную інфармацыю, успомніць падзеі любога перыяду вашага жыцця. Гэта выпрацуе здольнасць лёгка запамінаць вялікія фрагменты тэксту, рады лічбаў, пералік тэрмінаў і г. д.

2. *Прыём трэніроўкі.* Для развіцця памяці вельмі карысная *сістэма трэніровак*. Без трэніроўкі памяці людзі пераўтвараюцца ў інтэлектуальных дыстрофікаў. Даследаванні, якія праводзяцца ў Інстытуце тэарэтычнай і эксперыментальнай біяфізікі РАН пад кіраўніцтвам А. Дзарашвілі, паказваюць, што для паспяховага развіцця памяці чалавек павінен запамінаць пэўную інфармацыю ў аб'ёме, які не выклікае цяжкасцей. Рабіць гэта пажадана ў адзін і той жа час сутак. У чарговы дзень спачатку ўзнаўляецца ў памяці ўсё тое, што было засвоена ў папярэдні дзень, затым завучваецца наступная порцыя, пэўны аб'ём інфармацыі. І так робіцца працяглы час рэгулярна.

Праз пэўны час чалавек усведамляе, што можа запомніць аб'ём інфармацыі, значна большы за той, які ён звычайна засвойваў.

3. *Нейробіка.* Замежныя вучоныя Л. Катц і М. Рубін распрацавалі займальную праграму трэніроўкі мозга, развіцця памяці – нейробіку для мозга. Нейробіка актывізуе розныя ўчасткі галаўнога мозга, каб яны працавалі хутка і зладжана. Вядома, што разумовыя здольнасці пагаршаюцца не толькі праз адміранне нервовых клетак, але і па прычыне расходавання дэндрытаў, праз якія праходзяць імпульсы ад клеткі да клеткі. Калі сувязь паміж клеткамі не ўключаць, дэндрыты атрафіруюцца.

Практыкаванні нейробікі накіраваны на шырокае выкарыстанне ўсіх органаў пачуццяў у нечаканых камбінацыях і пабудаваны на тым, каб стварыць новыя асацыяцыі. Гэта садзейнічае ўстанаўленню мноства новых сувязей паміж клеткамі галаўнога мозга і ўзмацненню памяці.

Нейробіка раіць рабіць нечаканыя дзеянні: паспрабаваць пісаць левай рукой, апранацца або распранацца, прымаць душ з заплюшчанымі вачыма; размаўляць з кім-небудзь дома, заткнуўшы вушы ватай; чытаць услых, спрабаваць разгледзець малюнак дагары нагамі; рабіць перастаноўку на рабочым стане, у сваім пакоі; дабірацца на працу, вучобу новым маршрутам і г. д.

Лічыцца, што такія практыкаванні будуць садзейнічаць развіццю разумовых здольнасцей чалавека, і ў прыватнасці здольнасці запамінаць інфармацыю.

4. *Іншыя прыёмы.* Развіццю памяці, удасканаленню працэсаў запамінання, фарміраванню слоўнікавага запasu дапамагаюць чытанне, праца са слоўнікам, разгадваанне красвордаў, шарад, вывучэнне замежных моў, размовы і кантакты з людзьмі, падарожжы і інш.

[Да зместу](#)

Тэма 14

РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ АГУЧВАННЯ ПРАМОВЫ

Публічнае выступленне грунтуецца на наступных агульна-рытарычных законах: закон дыялагічнага ўзаемадзеяння ўдзельнікаў прамовы; закон руху наперад і арыентацыі адрасата ў прамове; закон эмацыянальнасці прамовы; закон павагі да адрасата, атрымання задавальнення ад зносін.

Закон дыялагічнага ўзаемадзеяння ўдзельнікаў прамовы. Рыторыка сцвярджае: прамова павінна быць “сшыта” па памеры слухача, як сукенка па памеры заказчыка. На думку Арыстоцеля, аратар павінен папярэдне ацаніць публіку (сацыяльны склад слухачоў, асаблівасці паводзін, узрост, кола зацікаўленняў, становішча ў грамадстве, псіхалагічны стан).

Рыторыка, класічная і сучасная, валодае вялікім наборам спецыяльных прыёмаў, якія дапамагаюць уключыць слухача ў працэс публічнай прамовы: рытарычныя прыёмы, зварот да слухача, выдзяленне найважнейшых у сэнсавых адносінах фрагментаў прамовы, адабрэнне слухачоў, шкадаванне з нагоды дапушчаных памылак і інш.

Каб зрабіць слухача актыўным удзельнікам маўленчых зносін, класічная рыторыка выпрацавала прынцыпы маўленчых паводзін аратара: увага да адрасата, блізкасць зместу прамовы інтарэсам і жыццю адрасата, канкрэтнасць.

Вопытныя аратары імкнуцца на працягу ўсёй прамовы звяртацца да слухача, каб той не быў пасіўным. Аднак варта памятаць, што не трэба закранаць тэмы, якія выклічуць у слухача негатыўную рэакцыю, без асаблівай патрэбы выказваць у катэгарычнай форме такую думку, з якой аўдыторыя яўна не будзе згодная.

Закон руху наперад і арыентацыі адрасата ў прамове. Закон патрабуе, каб яшчэ напачатку прамовы слухач ведаў аб мэце прамовы. Спосабамі стварэння руху наперад з’яўляюцца структура прамовы, індывідуальны маўленчы стыль, тэмп маўлення, гучнасць і інш. Рыторыка прапануе аратару вызначыць такую структуру прамовы, каб у слухача склалася ўражанне, што, пераходзячы ад адной сэнсавай часткі да другой, аратар рухаецца наперад, не вяртаецца да ўжо сказанага. Такая структура магчыма пры выкарыстанні перыяду.

Закон эмацыянальнасці прамовы. Ад аратара патрабуецца ўменне прамаўляць выразна, экспрэсіўна. Закон эмацыянальнасці прамовы рэалізуецца з дапамогай метафар, якія павінны быць жывымі, яркімі, творчымі.

Закон павагі да адрасата, атрымання задавальнення ад зносін. Любая публічная прамова павінна прыносіць задавальненне слухачу. Дасягаецца гэта шляхам выкарыстання фігур маўлення, гумару, паэтычных цытат, афарызмаў і інш. Выбар рытарычных сродкаў залежыць

ад асаблівасцей маўленчай сітуацыі, індывідуальных асаблівасцей моўцы, нацыянальных маўленчых і камунікатыўных традыцый.

У прамове важным з’яўляецца ўсё: змест, інтанацыя, манера выкладу, жэсты, міміка. Трэба памятаць, што амаль палова інфармацыі перадаецца праз інтанацыю.

Гаварыць трэба дастаткова гучна, выразна, дакладна і проста, каб забяспечыць даходлівасць, не манатонна.

Для рэгуліроўкі дыхання ў працэсе выступлення варта навучыцца правільна дыхаць. У непадрыхтаванага чалавека можа быць кіслародны голад; у яго раздзімаюцца вены, чырванее твар, выступае пот, частым становіцца дыханне і пульс. Каб гэтага пазбегнуць, неабходна працаваць над пастаноўкай голасу і дыхання, навучыцца незаўважна паміж гукамі рабіць удых.

Асноўныя моманты маўленчай падрыхтоўкі:

- вызначэнне мэты прамовы;
- аналіз аўдыторыі і сітуацыі;
- адбор і абмежаванне прадмета маўлення;
- збор матэрыялу;
- складанне плана прамовы;
- падбор слоў для прамовы;
- практыка прамаўлення.

Каб захапіць і ўтрымліваць увагу слухача, можна карыстацца наступнымі метадамі: зварот, вывад, цытата, ілюстрацыя, пабуджэнне, асабістыя намеры.

А. Манро прыводзіць тыпы аратарыі, чыя маўленчая манера далёкая ад дасканаласці:

- акцёр-гаварун, які гаворыць больш для дэманстрацыі персоны, чым для зносін;
- аракул, які дэманструе, што ведае ўсё і які больш турбуецца аб апладысментах, чым аб разуменні;
- пустэльнік, які ігнаруе аўдыторыю;
- вінаваты аратар, які саромеецца таго, што ён гаворыць;
- балбатун, які прыгнятае аўдыторыю сваім маўленнем.

Не варта завучаць тэкст выступлення, таму што гэта прыводзіць да штучнага выкладу. Аратар схільны тады да паспешлівасці, прамаўляе словы, не абдумваючы іх зместу. Акрамя таго, завучаны тэкст не дае магчымасці ўносіць змены, якія патрабуюцца для адаптацыі прамовы да рэакцыі аўдыторыі.

Метад чытання таксама не гнуткі, бо ён стварае перашкоду паміж моўцам і аўдыторыяй. Паколькі вочы моўцы павінны глядзець на запісы, то ён не бачыць слухачоў, а толькі кідае на іх позірк. Таксама пры недастатковым вопыце чытання не выкарыстоўваецца галасавая гнуткасць, інтанацыйнае багацце, што адрознівае жывое маўленне.

Аднак у некаторых сітуацыях нельга абысціся без чытання, паколькі патрабавецца дакладны падбор слоў (напрыклад, пасланне прэзідэнта народу, навуковы даклад).

Большасць добрых аратараў выкарыстоўваюць метады імправізацыі. Прамова старанна плануецца, але словы не завучваюцца на памяць. Аратар складае план-канспект і практыкуецца ў гучным прамаўленні.

Аратар-навічок інстынктыўна звяртаецца да тэксту, таму што: баіцца сказаць што-небудзь не так; перажывае за свой аўтарытэт; сумняваецца ў сваіх ведах; у слухачах бачыць не саюзніка, а праціўніка; адсутнічае вопыт у падрыхтоўцы да выступлення.

Важна быць упэўненым у сабе, не пачынаць выступленне занадта фармальна і не паказваць, што вельмі пільна яго рыхтавалі. Заканчваючы прамову, можна заклікаць да дзеяння, зрабіць камплімент слухачам, выклікаць смех, працытаваць верш, стварыць кульмінацыю.

Аратарская прамова павінна быць: публічным мысленнем; дыялагічнай; сітуацыйнай; спланаванай і арганізаванай папярэдне, але адкарэктываванай у ходзе прамовы; разгорнутай менш, чым пісьмовая; незваротнай у часе; простае па канструкцыі фраз; пабудаванай па законах вуснага маўлення; даходлівай, вобразнай і эмацыянальнай.

Патрабаванні да публічнай прамовы:

- прамова ад пачатку і да канца павінна быць цікавай і карыснай;
- прамова павінна быць правільна складзена ў кампазіцыйных адносінах і мець уступ, галоўнуюсэнсавую частку і заключэнне;
- прамова павінна быць зарыентавана на слухача ў залежнасці ад таго, для індывідуальнай гутаркі ці выступлення перад вялікай аўдыторыяй яна прызначана;
- прамова павінна быць звернута да разнароднай аўдыторыі;
- прамова павінна дасягнуць мэты пры ўспрыняцці толькі на слых;

Выбар тэмы выступлення, звязанай з асноўнымі інтарэсамі (жыццё, здароўе, бяспека, прэстыж, надзейнасць і гарантаванасць дабрабыту), заўсёды актуальны.

Групавыя інтарэсы таксама могуць быць тэмай для выступлення. Аратар сваёй прамовай яднае калектыв.

Надзённыя інтарэсы, востраактуальныя, таксама робяць выступленне паспяховым. Актualізавацца можа любая тэма.

Канкрэтныя інтарэсы, штодзённыя інтарэсы людзей (жыллё, харчаванне, транспарт, умовы працы) таксама робяць прамову паспяховай.

Сродкамі публічнай прамовы з'яўляюцца лагічныя сродкі, метады доказнасці і аргументацыі, фактычныя сродкі, метады тактыкі, псіхалагічныя прыёмы, структурна-кампазіцыйныя сродкі і спосабы невербальнага ўздзеяння.

Да лагічных сродкаў адносяцца сужэнне, азначэнне, класіфікацыя.

Суджэнне – форма мыслення, якая выражаецца ў маўленні і ўяўляе сабой сцверджанне або адмаўленне чаго-небудзь пра прадмет. Суджэнні могуць быць агульнасцвярджальнымі, частковасцвярджальнымі, агульна-адмоўнымі, частковаадмоўнымі.

Азначэнне выкарыстоўваецца для высвятлення значэння тэрміна, выражэння невядомага праз вядомае.

Класіфікацыя – разнавіднасць азначэння. Гэта лагічная аперацыя размежавання прадметаў, тэрмінаў і аргументаў па класах.

Да фактычных сродкаў публічнай прамовы адносяцца прыклад (прыклад-факт, прыклад-сказ), статыстыка, ілюстрацыя, наглядны дапаможнік.

Пачатак выступлення называецца ў рыторыцы “складаным момантам”, ён можа суправаджацца павышаным хваляваннем, якое прыводзіць да “аратарскага шоку”. Прыкметамі “аратарскага шоку” з’яўляюцца нервовасць у рухах, перасохлыя губы, нервовая бледнасць або залішні румянец і інш. Рыдэрс Дайджэст даў такую фармулёўку: “Мозг – выдатная штука. Ён пачынае працу ў момант твайго нараджэння і не спыняе яе да таго часу, пакуль ты не паднімешся, каб сказаць прамову”. Прычыны “аратарскага шоку”:

- псіхалагічныя – звязаны са спецыфікай сітуацыі публічнага выступлення, з агульным станам чалавека перад масай людзей, з невядомай для яго рэакцыяй на яго самога і на яго дзеянні;

- суб’ектыўныя (асобасныя) – абумоўлены асобаснымі асаблі-васцямі моўцы;

- псіхалінгвістычныя – звязаны з функцыянаваннем маўленчага механізму, з узроўнем логіка-маўленчай падрыхтоўкі аратора;

- прафесійныя – вызначаюцца ступенню гатоўнасці аратора да выказвання.

Варта адрозніваць паняцці “аўдыторны шок” і “творчае хваляванне”. “Аўдыторны шок” з’яўляецца выражэннем адмоўных эмоцый, якія нярэдка прыводзяць да псіхалагічнага зажыму, ці няздольнасці эфектыўна мысліць, што можа сапсаваць нават выдатна падрыхтаванае выступленне, стварыць псіхалагічны бар’ер паміж аратарам і аўдыторыяй.

“Творчае хваляванне” – гэта натуральнае праяўленне эмацыянальнага стану чалавека ў незвычайнай сітуацыі; гэтае хваляванне натхняе, яго прысутнасць ажыўляе выступленне, робіць яго больш эмацыянальным.

Неабходнай умовай пазбаўлення суб’ектыўных прычын “аўдыторнага шоку” з’яўляецца веданне аратарам сваіх адметнасцей (як станоўчых, так і адмоўных) і ўменне пераадолець свае недахопы.

Асобасныя недахопы аратора:

1. Характаралагічныя недахопы: а) празмерная нясмеласць, няўпэўненасць у сабе, павышаная нервознасць; б) празмерная самаўпэўненасць, ганарыстасць.

Найлепшы спосаб пераадолець нерашучасць і страх – бесперапынная практыка публічных выступленняў. Дапамагчы могуць і наступныя парады.

Выступаць падрыхтаваным. Быць гатовым – значыць засвоіць тэму настолькі добра шляхам пісьмовай падрыхтоўкі і вуснай прапрацоўкі, што перад аўдыторыяй ужо не трэба турбавацца за думкі і словы.

Засяродзіцца на адной задачы – як данесці думкі да слухача. Забыць пра асабістыя перажыванні (пра знешні выгляд, пра асаблівасці гучання голасу, пра свае недахопы, пра ўсе нявырашаныя праблемы). Варта думаць аб адным: як уздзеінічаць на аўдыторыю з дапамогай маўлення.

Захоўваць упэўнены выгляд. Упэўненасць у сваіх сілах, якая праяўляецца аратарам, заўсёды перадаецца аўдыторыі. Людзі схільныя давяраць толькі ўпэўненаму ў сабе чалавеку. Упэўненасць вызначаецца ступенню падрыхтоўкі, узроўнем вопыту, прафесіянальным майстэрствам.

Пераадольваць страх дзеяння. Можна зрабіць некалькі глыбокіх удыхаў, пераставіць стул, адчыніць/зачыніць акно, раскласці пэўным чынам наглядны матэрыял.

2. Недахопы, звязаныя са шкоднымі звычкамі: прывычка патузваць плячом, горбіцца, барабаніць пальцамі па сталe, раскачвацца, папраўляць прычоску, гальштук, глядзець у час прамовы ўбок, над галовамі слухачоў, заплюшчваць вочы, хадзіць то ўзад, то ўперад. Жорсткі самакантроль і пастаянная праца над сабой дапамогуць пазбавіцца шкодных звычак.

3. Недахопы тэхнікі маўлення. Няўмелае валоданне голасам, дрэнная дыкцыя, няправільнае вымаўленне, артыкуляцыя. Спосаб пазбавіцца – мэтанакіраваныя практычныя заняткі.

Майстэрства вуснага выступлення прыходзіць з вопытам. Назавём некаторыя прычыны, якія выклікаюць скаванасць аратара:

– Празмернае пагружэнне ва ўласныя перажыванні. Каб пазбегнуць гэтага, трэба сканцэнтраваць сваю ўвагу на змесце выступлення.

– Недаацэнка ўласных магчымасцей. Трэба прымусіць сябе паверыць, што падрыхтоўка да выступлення выдатная, сабраны матэрыял цікавы і павінен уразіць слухачоў.

– Недастатковасць вопыту. Рэкамендуецца выкарыстоўваць любую мажлівасць для развіцця сваёй камунікатыўнай кампетэнцыі.

– Памылковая ацэнка слухачоў. Некаторыя маладыя аратары схільныя бачыць у любых негатыўных паводзінах аўдыторыі прадузятая адносіны да сябе. Аднак у большасці выпадкаў аўдыторыя нейтральная або добрабычліва ставіцца да аратара.

– Успамін пра няўдачу. Пераадольванне наступстваў няўдач з’яўляецца складнікам працэсу станаўлення аратара. Ні адзін з аратараў, як бы ён ні рыхтаваўся, не застрахаваны ад няўдач, аднак вопытнага аратара адрознівае хуткае рэагаванне на розныя непаразumenні ў працэсе маўлення. Напрыклад, калі забыў, што гаварыць далей, варта захоўваць спакой. Сабраўшыся з думкамі, паўтарыць апошнюю выказаную думку,

выкарыстоўваючы мадэль “*Я хачу яшчэ раз падкрэсліць...*”. Калі гэта не дапамагло, то ператварыць думку апошняй фразы ў пачатак новай фразы. Калі і гэта не дапамагае, то зрабіць вывады з апошняй думкі і пракаменціраваць іх.

Калі аратар агаварыўся, то трэба хутка вызначыць, ці мяняе гэта сэнс выказвання. Малазначныя агаворкі выпраўляць не варта, а трэба проста працягваць выступленне. Калі ж праз агаворку мяняецца сэнс выказвання, неабходна адразу ж выправіць памылку.

Калі з залы чуюцца рэплікі, то вопытны аратар хутка адзначыць змены ў маўленчай сітуацыі (ці перашкодзіць рэпліка дасягненню мэты выступлення і ў якой ступені) і ў сувязі з гэтым вырашыць, ці рэагаваць на іх – праігнараваць рэпліку або аргументавана адказаць. Калі ж слухач паўтарае сваю рэпліку яшчэ раз, то можна прапанаваць яму выказаць сваю думку ў выступленні. Калі зразумела, што грубай рэплікай слухач хоча вывесці з раўнавагі аратара, то пажадана адразу ж перайсці ў наступленне і нечаканымі выразамі адказаць на рэплікі з месца.

[Да зместу](#)

Тэма 15 **ТЭХНІКА МАЎЛЕННЯ**

Пры публічным выступленні важнай з’яўляецца тэхніка маўлення – каардынацыя дыхання, голасу, артыкуляцыі пры захаванні норм вымаўлення.

Для аўдыторыі важнае значэнне мае сіла голасу. Раздражненне выклікае як залішне гучны, так і залішне ціхі голас. Манатоннае маўленне хутка стамляе слухачоў, і аратара перастаюць слухаць. Каб пазбегнуць гэтага, падчас выступлення трэба паступова і плаўна то павышаць, то паніжаць голас. Аратар, які хоча пераканаць, гаворыць павольна і нізкай танальнасцю.

Прафесійнымі якасцямі аратарскага голасу з’яўляюцца наступныя: мілагучнасць, якая звязана з адсутнасцю ў голасе гукавых перашкод; звонкасць, чыстае гучанне; рухомасць голасу звязана з уменнем выбіраць патрэбныя характарыстыкі; палётнасць, здольнасць гука распаўсюджвацца на пэўную адлегласць; свабода голасу, адсутнасць напружанасці ў ім; здольнасць з дапамогай голасу ўздзейнічаць на слухача; устойлівасць, вынослівасць, ці здольнасць голасу вытрымліваць фізічныя і псіхалагічныя нагрузкі.

Выразнасць артыкуляцыі ўплывае на разборлівасць маўлення. Для развіцця мышцаў артыкуляцыйных органаў патрэбна пастаянная і мэтанакіраваная трэніроўка. Доказнасцю службыць паняцце “настаўніцкі голас”. Голас настаўніка на ўроку гучыць па-іншаму, чым у штодзённых зносінах. Настаўніцкая звычка выразна прамаўляць словы часта застаецца

на ўсё жыццё, і па тым, як чалавек гаворыць, можна здагадацца, што ён выкладчык. Выразная артыкуляцыя складае ўражанне, што чалавек упэўнены ў сабе, ведае прадмет гутаркі. Таму кожны чалавек павінен імкнуцца выразна вымаўляць словы.

Каб навучыцца выразнай артыкуляцыі, трэба выконваць артыкуляцыйную гімнастыку, завучваць і прамаўляць сорагаворкі, выконваць практыкаванні. Самым эфектыўным і папулярным з'яўляецца практыкаванне “з каменьчыкамі ў роце”: рэкамендуецца пакласці за шчаку невялікія прадметы (арэшкі, цукеркі, каменьчыкі) і спрабаваць гаварыць так, быццам у роце нічога няма.

Манера выгаворваць словы ўключае ў сябе характэрны для кожнага чалавека тэмп маўлення. Выразнасць вуснага слова ў значнай ступені абумоўлена правільнай дыкцыяй.

Недахопамі вуснага маўлення лічацца:

- працяглае вымаўленне галосных у канцы фразы (часцей у злучніках *што, і*, у словах-паразітах *ну, вот*, у прыназоўніках, у слове *гэта*;
- затрымка дыхання на ўдыху;
- шумныя ўдых і выдых;
- празмерна высокая танальнасць;
- праглынанне канцавых складоў;
- гукі разважання: *а-а-э, э-э-э*;
- насавое або картавае гучанне;
- празмерныя воклічы, хмыканне, кашаль.

Для знешняга, гукавога афармлення тэхнічна выразнага, эфектыўнага маўлення ў рыторыцы прапануюцца наступныя парады і рэкамендацыі:

- выразна падзяляць выказванне на фразы і сінтагмы;
- неабходна гаварыць выразна і асэнсавана, вымаўленне не павінна асабліва адрознівацца ад агульнаўжывальнага, голас павінен быць гучным;
- максімальна захоўваць усе галосныя ненаціскных складоў і іх выразную якасць;
- ужываць пабочны націск у шматскладовых словах;
- інтанацыю фразы арыентаваць на акцэнтна выдзеленае слова;
- выразна акрэсліваць канец фразы;
- захоўваць спакойны тон маўлення, без вялікіх рухаў частаты асноўнага тону, вытрымліваць плаўнасць маўлення;
- падтрымліваць сярэдні тэмп маўлення;
- вар'іраваць мелодыку фразы, каб маўленне не было манатонным, выдзяляць голасам асноўную частку фразы;
- рабіць правільную фразіроўку, акцэнтаўку – расстаноўку лагічнага націску, павышаючы тон або ўзмацняючы гук;
- пазбягаць адрывістага маўлення;
- удых рабіць толькі на сэнсавай паўзе.

Выразнасць вуснага маўлення ўзмацняе яго рытмічная арганізацыя, якую стварае *рытм і націск*.

Націск – выдзяленне шляхам узмацнення голасу і павышэння тону аднаго са складоў слова (слоўны націск) або асноўнага слова ў сінтагме (тактавы націск) ці фразе (фразавы націск).

Лагічны націск – выдзяленне ў сказе найбольш важнага ў сэнсавых адносінах слова. Лагічны націск, у адрозненне ад тактавага і фразавога, можа быць на любым слове ў сказе. Калі ў сказе ёсць аднародныя члены, параўнанні, пабочныя словы, словазлучэнні, устаўныя канструкцыі, яны выдзяляюцца лагічным націскам. Дапасаванае азначэнне выдзяляецца лагічным націскам пры інверсіі, пры прамым парадку слоў выдзяляецца азначаемае слова. Недапасаванае і адасобленае азначэнні заўсёды выдзяляюцца лагічным націскам. Лагічна выдзяляюцца супрацьпастаўленне або супастаўленне слоў. У пыталым сказе лагічны націск падае на слова, у якім заключаецца сэнс пытання.

Адзінкай маўленчага ўздзеяння з’яўляецца не слова як асобная намінатыўная адзінка, а частка фразы асаблівай сэнсавай або эмацыянальнай напоўненасці.

Тэхнічную выразнасць маўлення ўзмацняе правільная *інтанацыйная арганізацыя выказвання*.

Інтанацыя (фр. *intonatio* < лац. *intonare* ‘гучна вымаўляць, шумець’) – адзінства ўзаемазвязаных кампанентаў: мелодыкі, інтэнсіўнасці, працягласці, тэмпу маўлення і тэмбру вымаўлення. Інтанацыя характарызуе сэнсавы і эмацыянальна-экспрэсіўны аспекты маўлення і з’яўляецца важным сродкам фарміравання выказвання і выяўлення яго зместу. Разам з націскам інтанацыя ўтварае прасадычную сістэму мовы.

У маўленні інтанацыя выконвае розныя функцыі:

1) лінгвістычную (адрознівае камунікатыўныя тыпы выказвання – пабуджэнне, пытанне, вокліч, апавяданне, імплікацыю; адрознівае часткі выказвання адносна іх сэнсавай важнасці; афармляе выказванне ў адзінае цэлае, расчляняючы яго на рытмічныя групы і сінтагмы);

2) стылістычную (адпаведным чынам афарбоўвае тэксты розных стыляў і жанраў, з’яўляецца адным са сродкаў выяўленчай выразнасці і эмацыянальна-эстэтычнага ўздзеяння на адрасата);

3) псіхалінгвістычную (здольнасць перадаваць рысы індывідуальнасці асобы ў голасе, фізіялагічны стан моўцы, яго пачуцці і настрой).

Недахопамі інтанавання з’яўляецца манатоннасць, празмерна высокі або занадта нізкі тон, аднастайнасць выражэння, адсутнасць выразнасці маўлення.

Тэмбр (фр. *timbre* < грэч. *τυμπανον* ‘барабан’) – афарбоўка голасу, якую надаюць яму абертаны. Тэмбр залежыць ад вышыні голасу, мелодыкі мовы, яе тэмпу, характару інтанацыі, асаблівасцей артыкуляцыі і інш. Спецыяльныя практыкаванні дазваляюць зрабіць тэмбр больш чыстым.

Харошы тэмбр – адкрытае, насычанае, яснае гучанне, якое суправаджаецца чыстай, свабоднай вібрацыяй галасавых звязак. Для такога тэмбру неабходны глыбокае дыханне, свабодная вібрацыя галасавых звязак і правільнае рэзаніраванне. Тэмбр змяняецца не толькі з узростам, але і ў залежнасці ад фізічнага і эмацыянальнага стану. Па голасе можна меркаваць, вясёлы чалавек ці сумны, усхваляваны, хворы, стомлены і інш.

Немеладычнымі параметрамі інтанацыі з’яўляюцца працягласць, часавая структура выказвання. *Працягласць* апісваецца з дапамогай такіх паказчыкаў, як паўза, тэмп.

Тэмп (іт. *tempo* < лац. *tempus* ‘час’) – хуткасць вымаўлення, якая адпавядае зместу выказвання. Тэмп вымаўлення цесна звязаны з асобай аратара і таму з цяжкасцю паддаецца рэгуляванню. Некаторыя людзі гавораць вельмі хутка, іншыя – марудна.

Для павышэння эфектыўнасці выступлення рэкамендуецца змяняць, вар’іраваць тэмп выказвання. Найбольш мэтазгодным для публічнага выступлення лічыцца сярэдні тэмп, не вельмі хуткі і не вельмі марудны. Празмерна павольны тэмп “усыпляе” слухачоў, залішне хуткі – перашкаджае засвоіць змест выступлення. Найбольш важныя думкі неабходна вымаўляць больш марудна і пераканальна. Асноўны тэмп прамовы звязаны са зместам маўлення і сітуацыяй зносін. Урачыстая прамова павінна быць больш марудная і размераная, чым аргументуючая. У вялікім памяшканні трэба замаруджваць тэмп выступлення, гаварыць плаўна, каб гукі маўлення “не заміралі”.

Паўза (лац. *pausa* < грэч. *pausis* ‘спыненне’) – перапынак у маўленні, якому акустычна адпавядае адсутнасць гука, а фізіялагічна – перапынак у рабоце маўленчых органаў. Адрозніваюцца паўзы: *сэнсавыя* (сведчаць аб закончанасці думкі або асобнага сегмента выказвання), *рытмічныя* (служачь для ўтварэння пэўнага рытму маўлення) і паўзы *абдумвання, разважання* (hezітацыі). Паўзу называюць таксама цэзурай.

Тэхнічную выразнасць абумоўлівае і *тон* маўлення.

Тон (грэч. *tonos* ‘напружанне, націск’) – вышыня галосных, санорных і звонкіх гукаў маўлення. Тон фарміруецца пры праходжанні выдыхаемай паветранай плыні праз галасавыя звязкі, глотку, рот і нос і з’яўляецца важным кампанентам інтанацыі. У выніку вагання галасавых звязак узнікае асноўны тон гуку. Ф. дэ Ларошфуко пісаў: “Найчасцей у тоне голасу, у вачах і ва ўсёй атмасферы, якую аратар распаўсюджвае вакол сябе, столькі ж красамоўства, як і ў выбары слова”.

Агульны тон маўлення абумоўлены яго зместам і мэтай. Ён мае наступныя разнавіднасці:

- апавядальны, інфармацыйны тон (лекцыя, даклад, паведамленне);
- разважлівы тон, які запрашае слухачоў да сумеснага роздуму, (дыспуты, размова);

- даверлівы, інтымны тон (гутарка);
- мітынговы тон, заклік (агітацыйная прамова);
- напружаны, стрымана-гнеўны тон (судовая прамова);
- урачысты, пафасны тон (юбілейная прамова);
- мінорны, журботны тон (памінальная прамова);
- лірычны, прыўзняты, узвышаны тон (віншавальная прамова).

Па магчымасці аратар знаёміцца з памяшканнем, дзе будзе выступаць. лепш, калі малое памяшканне поўнасцю запоўнена, чым яно будзе напалову пустым. Вялікая колькасць рассеяных слухачоў не дазваляе стварыць у зале патрэбную атмасферу, таму іх варта пасадзіць кампактна. Ніколі нельга караць тых, хто прыйшоў, за тых, хто не прыйшоў.

Неабходна паклапаціцца, каб памяшканне было прыветрана і мела дастатковае, але не рэзкае асвятленне.

Кантакт з публікай можна ўстанавіць толькі тады, калі слухачы бачаць аратара. Варта звярнуць увагу, каб задняя сцяна, якая падтрымлівае вас акустычна, была не надта далёка: адкрытая сцэна паглынае вельмі многа гуку. Прыпадняя драўляная падлога павялічвае рэзананс. У вялікіх памяшканнях для дакладчыкаў ёсць дзве небяспекі: або паглынне гукаў, або рэха. У першым выпадку паглынаюцца канцавыя, тады варта выразна вымаўляць усе гукі. Калі ёсць рэха, варта запаволіць тэмп. У квадратным памяшканні лепш за ўсё гаворыць з аднаго вугла, так як у гэтым выпадку слухачы знаходзяцца ўнутры гукавога конуса.

Калі вы карыстаецеся мікрафонам, то адлегласць павінна вытрымлівацца пастаянна, прыблізна 20–30 см. Не варта ў мікрафон гаворыць занадта гучна.

Пры выступленні на вуліцы варта ўлічваць накірунак ветру. Звычайна недалёка ад подыума аратара ставяць заднюю сценку або выкарыстоўваюць натуральную, напрыклад лес.

Аратар прамаўляе павольней, чым звычайна гаворыць у зале. Не крычыць, але гаворыць з націскам і рэзанансам.

Прамова пад адкрытым небам павінна быць звернута больш да пачуццяў, чым да розуму.

Меркаванне пра аратара складваецца па знешніх даных падчас выступлення. Слухачы прыглядаюцца да аратара: як ён стаіць, які ў яго выраз твару, паходка, як ён жэстыкулюе.

У адзенні не дапускаецца эксцэнтрычнасць. Адзенне павінна быць чыстым, акуратным, не экстравагантным. Калі маўленне – “адзенне” ўсіх думак, то адзенне аб’ядноўвае і мысленне, і маўленне, і фізічныя даныя аратара. У касцюме аратара не павінна быць нічога мудрагелістага і кідкага. Не варта надзяваць касцюм, які шчыльна аблягае, а таму перашкаджае руху плячэй і рук. Універсальным адзеннем дзелавой жанчыны лічыцца сукенка, касцюм, або спадніца з кофтай. НЕ рэкамендуецца змешваць розныя ўпрыгожванні (напрыклад, ланцужок,

пацеркі і брошку). Дзелавая жанчына павінна выконваць наступныя правілы: ніколі НЕ: надзяваць на адну руку сярэбраныя і залатыя пярсцёнкі; прыходзіць на работу ў нагавіцах і кофточцы (гэта хатняя вопратка); з'яўляцца ў сукенцы з глыбокім выразам; прыходзіць у легінсах або ласінах (гэта адзенне для спорту); трымаць насоўку ў кішэні ці рукаве сукенкі.

Рабочы касцюм для мужчыны – штаны і пінжак, гальштук. Варта памятаць, што малюнак гальштука не павінен паўтараць малюнак пінжака або кашулі. Пад гальштук падбіраюцца шкарпэткі.

Манера аратара трымацца мае большае значэнне, чым яго знешні выгляд. Калі аратар будзе трымацца нерашуча, абыхава, то пачуццё чакання ў слухача зменіцца на расчараванне. Слухачы таксама маюць патрэбу ў інтымнай і цёплай атмасферы прыватнай гутаркі. Ім недаспадобы нацягнутыя, афіцыйныя ўмовы публічнага даклада. Аратар павінен валодаць навыкамі і ўменнямі стварыць сяброўскую і разам з тым дзелавую атмасферу.

Працэс маўленчай дзейнасці чалавека суправаджаецца *невербальнымі сродкамі зносін*, якія дапаўняюць, ілюструюць змест выказанай думкі, ажыўляюць яе. Невербальныя сродкі зносін – жэсты, міміка, пастава, рухі цела чалавека, якія суправаджаюць маўленчую дзейнасць і нясуць дадатковую да асноўнага зместу інфармацыю.

Жэсты – рухі або становішча рук, ног, усяго цела. Паводле паходжання жэсты падзяляюцца на прыроджаныя, генетычныя, набытыя і культурна абумоўленыя. Паводле функцыі вылучаюць наступныя жэсты:

- *рытмічныя* жэсты звязаны з рытмікай маўлення і акцэнтуюць увагу на лагічным націску, паўзах, запаволенні і паскарэнні гаворкі;

- *эмацыйныя* жэсты перадаюць разнастайныя адценні пачуццяў: радасць, захапленне, здзіўленне, хваляванне, засмучэнне, прыкрасць, разгубленасць, збянтэжанасць, нянавісць;

- *указальныя* жэсты дапамагаюць вылучыць які-небудзь прадмет з ліку аднастайных, паказаць на месца;

- *выяўленчыя* жэсты ўжываюцца тады, калі не хапае слоў, каб цалкам перадаць уяўленне (павышаная эмацыйнасць, невалоданне сабой, нервовасць, няўпэўненасць);

- *сімвалічныя* жэсты выражаюць адносіны да каго-небудзь (напрыклад, паклоны артыста, шырокае развядзенне рук у бакі як знак удзячнасці за цёплы прыём);

- *псіхалагічныя* жэсты паказваюць на адносіны да суб'ядзіна – згоду, нязгоду з ім, адмову, выражаюць інтэнсіўнасць, катэгарычнасць дзеяння, супрацьпастаўленне;

- *пэраймальныя* жэсты выкарыстоўваюцца тады, калі мы гаворым пра вядомага чалавека і імкнёмся намаляваць яго.

Жэст аратара натуральна дапаўняе яго думку, пачуццё, перажыванне, ажыўляе маўленне, робіць яго больш псіхалагічным.

Патрабаванні да жэстаў:

- павінны быць стрыманымі, але выразнымі;
- нельга злоўжываць жэстамі, таму што празмерная жэстыкуляцыя адцягвае ўвагу слухачоў, стамляе іх і нават можа выклікаць смех;
- жэсты павінны быць матываванымі, натуральнымі, адпавядаць зместу маўлення і сітуацыі зносін.

Аратар павінен пазбавіцца ад дурных звычак пры жэстыкуляцыі (калі яны ў яго ёсць) – моцна размахваць рукамі, стукаць кулаком па кафедры або сталае, засоўваць рукі ў кішэні, паціскаць плячыма, махаць нагой, ківаць галавой, пагладжваць падбародак, хадзіць перад аўдыторыяй, заклаўшы рукі за спіну, і інш. Калі аўдыторыя невялікая, не рэкамендуецца стаяць за кафедрай, паколькі яна зрокава аддзяляе аратара ад аўдыторыі, можна стаяць спераду або побач. Калі ж аўдыторыя вялікая, то лепш стаяць за кафедрай, каб трымаць у полі зроку ўсіх слухачоў.

Міміка – выраз твару, які выражае пэўныя пачуцці чалавека. Так, паднятыя бровы, шырока расплюшчаныя вочы, апушчаныя ўніз вугалкі вуснаў, прыадкрыты рот сведчаць пра здзіўленне. Міміка, як рэкамендуе рыторыка, павінна быць натуральнай, выражаць сапраўдны душэўны стан прамоўцы, адпавядаць сітуацыі і зместу паведамлення.

Да мімікі, як і да жэстыкуляцыі, падыходзіць старажытнае правіла залатой сярэдзіны, якое дыктуе ўмеранасць і дарэчнасць.

Міміка аратара можа быць сур'ёзнай або вясёлай, але яна заўсёды павінна быць умеранай, натуральнай, дружалюбнай і ніколі не быць празмернай. Навыкі самакантролю за ўласнай мімікай дапамагаюць выпрацаваць рэпетыцыі выступлення перад лютэткам.

Пастава – манера трымацца, становішча фігуры, корпуса, уласцівых каму-небудзь. Добрая пастава аратара вызначаецца стройнасцю, велічнасцю, прыстойнасцю і прыгажосцю ўсіх рухаў цела.

Поза (фр. *pose*) – становішча цела. У аратара павінна быць спакойная, натуральная і эстэтычная поза, якая б адпавядала канкрэтнай сітуацыі зносін, не адцягвала ўвагі слухачоў, не перашкаджала засваенню зместу паведамлення. Змяняць позу лепш за ўсё ў час маўлення, а не ў час паўзы. Перад аўдыторыяй трэба паводзіць сябе спакойна, не мітусіцца. Падрыхтуйцеся загадзя: складзіце ў належным парадку свае запісы, зазірніце ў лютэтка, папраўце прычоску, галыштук, зашпіліце гузікі і толькі пасля заходзьце ў аўдыторыю.

[Да зместу](#)

Тэма 16 ПРЫВАТНАЯ РЫТОРЫКА

Лінгвапрагматыка (лац. *lingua* ‘мова’ + грэч. родны склон *pragmatos* ‘дзеянне’) – навука, якая даследуе працэс маўленчага ўзаемадзеяння паміж людзьмі – маўленчы акт.

Маўленчы акт – асноўная адзінка маўленчых паводзін чалавека, якая рэалізуе пэўную мэту моўцы. Маўленчы акт прадугледжвае наяўнасць адрасанта (моўцы) і адрасата (слухача) і ўзаемадзеянне паміж імі. У залежнасці ад мэты выдзяляюцца розныя віды маўленчага акта: 1) паведамленне інфармацыі; 2) перакананне (аргументацыя); 3) пабуджэнне (агітацыя); 4) асэнсаванне (пошукі ісціны); 5) ацэнка (пахвала або асуджэнне); 6) гульня слоў; 7) выражэнне і абуджэнне эмоцый (А. Міхальская).

Лінгвапрагматыка вывучае змест маўленчай падзеі, структуру маўленчай сітуацыі, тыпы маўленчых паводзін, адносіны моўнага знака да чалавека.

Маўленчая падзея – асноўная адзінка маўленчай камунікацыі, якая ўключае дыскурс і маўленчую сітуацыю. *Дыскурс* (лац. *discursus* ‘беганне туды-сюды, беганіна, кругазварот’) – асноўны кампанент маўленчай падзеі, гукавое слова, якое суправаджаецца жэстава-мімічнымі і прасторавымі паводзінамі моўцы. *Маўленчая сітуацыя* – абставіны, у якіх адбываюцца маўленчыя зносіны, удзельнікі гэтых зносін, адносіны паміж імі.

Маўленчыя паводзіны – дзеянні ўдзельнікаў маўлення ў працэсе камунікацыі. Маўленчыя дзеянні ўключаюць:

- 1) *вербальныя паводзіны* (слоўнае афармленне маўлення);
- 2) *акустычныя паводзіны* (гукавое афармленне маўлення);
- 3) *жэстава-мімічныя паводзіны* (міміка, жэсты, поза, якімі суправаджаецца маўленне);
- 4) *прасторавыя паводзіны* (рухі і перамяшчэнне ў прасторы).

Лінгвапрагматыка, такім чынам, вывучае прагматычную функцыю мовы – функцыю ўздзеяння мовы на людзей у працэсе зносін.

Маналагічнае маўленне. Вуснае маналагічнае маўленне ляжыць у аснове старажытнай навукі – рыторыкі.

Маналагічнае маўленне ёсць працэс мэтанакіраванага паведамлення, свядомага ўздзеяння на людзей з дапамогай мовы. Аратар звяртаецца да слухачоў са сваімі меркаваннямі па пэўнай тэме, з дапамогай пэўных моўных формул, з пэўнай мэтай, з пэўнай нагоды і пры пэўных абставінах.

Мэта маналагічнага выказвання – інфармаванне слухачоў, пабуджэнне да пэўных дзеянняў, абуджэнне пэўных пачуццяў і эмоцый.

Прамова ўздзейнічае на слухача праз структуру і спосаб прамаўлення. Ф. Ніцшэ казаў: “Найбольш зразумелым у прамове з’яўляецца не само слова, а тон, сіла гучання, інтанацыя, тэмп, з якім

выконваецца прамова, карацей, музыка імпэту, якая стаіць за імі: усё тое, што магчыма апісаць”. Ф. дэ Ларошфуко гаварыў: “Часта ў тоне голасу, у вачах і ва ўсёй атмасферы, якую аратар распаўсюджвае вакол сябе, гэтаксама многа красамоўства, як і ў выбары слова”. Г. Ліхтэнберг выражае важнасць добрай прамовы наступным чынам: “Шмат чаго ў свеце залежыць ад манеры выканання прамовы, гэта як каву піць са шклянкі для віна, дык гэта вельмі дрэннае пітво; мяса за сталом рэзаць нажніцамі або ўвогуле, як я бачыў аднойчы, намазваць бутэрброд скарыстаным нажом, як быццам бы ён быў вельмі чыстым, – каму гэта спадабаецца?”

У залежнасці ад маўленчага намеру вызначаюцца розныя тыпы дыскурсу. У адпаведнасці з тыпамі дыскурсу вызначаюцца наступныя віды прамой: інфармацыйная, пераконваючая, заклікаючая да дзеяння, натхняльная, забаўляльная, давяральная (П. Сапер). Вылучаюць таксама прамову па спецыяльным выпадку. Гэтыя прамовы больш звернуты да пачуццяў, чым да розуму. Да іх адносяцца чатыры асноўныя формы: пратакольная (рамачная) прамова (прывітальнае слова, падзяка і інш.), жалобная прамова, урачыстая прамова і прамова сярод сяброў.

Кожны, хто кіруе людзьмі, размаўляе з вучнямі або супрацоўнікамі, павінен пераканаўча гаварыць з рознай нагоды: даць указанні, трымаць сваіх супрацоўнікаў у курсе падзей і планаў, пабуджаць да дзеяння, хваліць, пытацца іх меркавання, крытыкаваць.

Для прамой з пэўнай нагоды прапануюцца зборнікі думак і цытат. Цытату лепш выкарыстоўваць простую, але з глыбокім сэнсам. Напрыклад, прамову з нагоды засялення дома можна закончыць выразам Манфрэда Хаўсмана “У свеце дом, у доме свет, і свет, і дом у добрых руках”. Жалобную цырымонію заканчваюць, напрыклад, наступным вершам Маціяса Клаўдзіуса: “Чалавек жыве і існуе толькі кароткі час, і з ім памірае ўвесь свет з усёй яго пышнасцю. Толькі адзін вечны і ўсяісны, і мы ў яго руках”.

Рамачная прамова выконваецца з нагоды адкрыцця чаго-небудзь, гэта прамова падзякі і прывітальная.

Пры прывітальнай прамове выкарыстоўваецца зварот, у якім коратка прадстаўляецца асноўны дакладчык, без перабольшанай пахвалы ў яго адрас. Памылку дапусціў начальнік аднаго паўднёванямецкага акружнага ўпраўлення, вітаючы Людвіга Эрхарда: “Дык выкажыце, глыбокапаважаны гаспадзін Федэральны канцлер, нам павагу – прамойце сабе словы”.

Затым трэба пачаць сход і прывітаць слухачоў. Варта пазбягаць у прамове стэрэатыпных зваротаў тыпу “*мне выпаў асаблівы гонар...*” і г. д.

Для завяршэння сходу зноў-такі трэба абдумаць тры пункты: словы падзякі аратару, коратка абгрунтаваць падзяку, развітацца са слухачамі.

У жалобнай прамове адказваюць на пытанні: кім быў нам чалавек? Што значыць ён для нас сёння? Лепш за ўсё гучаць простыя словы пра добрыя якасці памерлага.

Прамова сярод сяброў можа быць як застольная, з нагоды шлюбу, у гонар дам, так і прамова кіраўніка падчас урачыстага мерапрыемства. Варта звярнуць увагу на наступнае: прывітанне і ўказанне на сэнс мерапрыемства; рэтраспектыўны агляд зробленага; выказванне надзеі на супрацоўніцтва; агучванне праграмы і пажаданне хорошага адпачынку. Ніколі не варта гаварыць занадта доўга, нават калі весела выказваецца ў кампаніі. У нейкім афрыканскім парламенце захоўваўся звычай, згодна з якім аратару дазвалялася гаварыць так доўга, колькі ён мог стаяць на адной назе. У прамове па спецыяльнай нагодзе можна гаварыць нават пра тое, чаго слухачы не адчуваюць, толькі варта гэта зрабіць арыгінальна. Напрыклад, госці не збіраліся разыходзіцца, хаця і было ўжо позна. Тады гаспадар дома, падняўшы келіх, сказаў: “Цяпер я папрашу маіх дарагіх гасцей за маё здароўе пакінуць кватэру...”

Інфармацыйная прамова. Тэрмін “інфармацыя” лацінскі, першапачаткова абазначаў звесткі, якія перадаюцца людзьмі вусным, пісьмовым або іншым спосабам (у выглядзе сігналаў, знакаў, тэхнічных сродкаў). У наш час гэта абмен звесткамі як паміж людзьмі, так і паміж чалавекам і аўтаматам, абмен сігналамі паміж жывёламі і раслінамі. Рыторыка вывучае, якім чынам у працэсе зносін трэба арганізаваць тэкст, як падаць яго слухачам, каб абмен звесткамі паміж людзьмі праходзіў без цяжкасцяў і інфармацыя была ўспрынята найбольш поўна. Задача рытара – дапамагчы даведацца і засвоіць новае, даць уяўленне пра прадмет. У ёй можа дамінаваць апавяданне, апісанне, тлумачэнне, разважанне.

Апавяданне. Прадмет апісваецца, паказваюцца яго істотныя ўласцівасці, будова, састаўныя часткі і дэталі, характарызуецца працэс або стан, функцыянальная роля прадмета ці аб’екта, прадмет паказваецца ў развіцці, руху, змене розных яго станаў.

Апісанне. Звесткі падаюцца статычна: прадмет маўлення як бы слоўна фатаграфуецца. Звесткі змяшчаюць інфармацыю пра знешні воблік, унутраны змест прадмета прамовы.

Тлумачэнне. Звесткі даюць мажлівасць уявіць, з чаго складаецца прадмет прамовы, як ён дзейнічае.

Разважанне. Думка пацвярджаецца сукупнасцю аргументаў. Абгрунтоўваецца пэўнае дзеянне ці стан, даецца ацэнка аб’екта маўлення, выяўляюцца прычынныя сувязі прадметаў ці з’яў.

Названыя формы існуюць не ізалявана адна ад адной. Аднак адзін з элементаў будзе дамінуючым.

Інфармацыйнай прамове ўласцівы наступныя характарыстыкі: актуальнасць паведамлення, адсутнасць спрэчных момантаў, наяўнасць элементаў, якія абуджаюць цікавасць, задавальненне інфармацыйна-інтэлектуальных чаканняў слухачоў. Мэта інфармацыйнай прамовы –

пазнанне. Штуршком да пазнання з'яўляецца цікавасць і народжаная цікавасцю дапытлівасць.

Інфармацыйная прамова з першага да апошняга слова – прадуманая прамова.

Выступленні дадзенага функцыянальнага профілю з'яўляюцца запатрабаванымі ва ўмовах імклівай інтэнсіфікацыі інфармацыйных запатрабаванняў сучаснага грамадства. Вядучыя краіны свету ператварыліся ў інфармацыйныя таварыствы, ці таварыствы, заснаваныя на ведах. Каля 90 % усіх навуковых адкрыццяў і вынаходніцтваў, якія калі-небудзь былі зроблены чалавекам, прыпадаюць на XX ст. Веды вельмі хутка старэюць. Таму сёння галоўны акцэнт у адукацыйным працэсе ставіцца на ўменні працаваць з інфармацыяй. Даследаванне становіцца аператыўным інструментам засваення рэчаіснасці. Спецыялісту-прафесіяналу, які хоча быць канкурэнтаздольным у сучасным свеце, належыць асвоіць сферу навуковай камунікацыі.

Да жанраў інфармацыйнай прамовы адносяцца хранікальнае і навуковае паведамленні, справаздачны і даследчыя даклады, акадэмічная і навукова-папулярная лекцыі, палітычны агляд.

Хранікальнае паведамленне змяшчае інфармацыю пра развіццё чаго-небудзь за пэўны перыяд, аб працэсе вытворчасці, гісторыі чаго-небудзь, біяграфічныя звесткі.

Навуковыя паведамленні-абагульненні – гэта выдзяленне якіх-небудзь агульных прыкмет, якія належаць групе разглядаемых з'яў.

Даклад – складаны жанр вуснай маналагічнай мовы, прыбліжаны да пісьмовага тэксту, разгорнутае публічнае паведамленне на пэўную тэму.

Справаздачны даклад – прамова, у якой афіцыйная асоба робіць справаздачу перад сходам аб зробленай рабоце, аналізуюцца і ацэньваюцца вынікі працы. У дакладзе фармулююцца новыя задачы.

Навуковы даклад можа быць прысвечаны асобнаму пытанню, зрэдку можа быць навуковым адкрыццём.

Лекцыя – навукова абгрунтаваны вусны выклад вучэбнага матэрыялу, сістэмны, доказы і шырока аргументаваны, з выразна вызначанай мэтай. Лекцыі падзяляюцца на акадэмічныя і навукова-папулярныя.

Навуковы агляд і палітычны агляд па сваёй форме адрозненняў не маюць, адрозніваюцца стыль выкладу і прадмет прамовы. У аглядзе выразна праяўляецца пазіцыя аўтара. Рабіць агляд – значыць назіраць і абдумваць заўважанае, аналізаваць, групаваць, класіфікаваць.

Пераконваючая прамова. Жыццё чалавека і грамадства заўсёды суправаджаецца неабходнасцю прымаць рашэнні па розных спрэчных пытаннях. Напрыклад, ці можна дзецям падпрацоўваць у вольны ад заняткаў час? Калі так, то дзе і з якога ўзросту? На што лепш патраціць грошы са школьнага бюджэту: на адкрыццё гуртка класічнага

ці сучаснага бальнага танца? Ці можа быць поўнае раўнапраўе паміж мужчынам і жанчынай пры выбары прафесіі? Ці патрэбны дзяржаўны кантроль за цэнамі на тавары для моладзі?

У працэсе абмеркавання спрэчных пытанняў аратар выкарыстоўвае розныя лагічныя і псіхалагічныя спосабы, каб пераканаць слухачоў прыняць яго пункт погляду (ён уздзеінічае на погляды людзей).

Пераканаць – значыць лагічнымі довадамі даказаць або абвергнуць якое-небудзь палажэнне. Пераконваючая прамова звязана з грамадскай дзейнасцю, сацыяльнымі праблемамі. У якасці доказаў выкарыстоўваюцца факты, статыстычныя даныя, меркаванні аўтарытэтных людзей, аналагічныя прыклады, якія былі раней, і таму вядомыя іх наступствы. Асноўнае патрабаванне да лагічнага доказу: сярод асобных фактаў не павінна быць выпадковых, усе факты, адабраныя аратарам, павінны быць тыповымі, характэрнымі для той з’явы, якой прысвечана прамова. Напрыклад, у школе ідзе абмеркаванне кандыдатуры на пост кіраўніка летняй экспедыцыі па абследаванні вадаёмаў. Аратар прыводзіць наступныя аргументы: а) дысцыплінаваны, б) добра вучыцца, в) захапляецца праблемамі экалогіі, г) добры і спагадлівы.

На падставе такіх фактаў нельга зрабіць вывад, што іменна гэты кандыдат дастойны быць кіраўніком, таму аратару не ўдаецца пераканаць слухачоў. Прычына ў тым, што сярод прыведзеных аргументаў толькі адзін (захапляецца праблемамі экалогіі) адпавядае патрабаванням да кіраўніка. Усе астатнія характарызуюць кандыдата як хорошага і сімпатычнага чалавека. Аратар павінен быў прывесці доказы таго, што кандыдат добры арганізатар, адданы ідэі захавання навакольнага асяроддзя, мае байцоўскі характар, не адступіцца перад цяжкасцямі, вопытны турыст і плывец і заўсёды гатовы дапамагчы іншым набыць гэтыя неабходныя ў экспедыцыі ўменні, умее лічыцца з думкай іншых і здольны яе ўлічваць пры прыняцці рашэнняў.

Аратара падпільноўвае небяспека маніпуліравання фактамі – упамінання станоўчых і замоўчвання негатыўных. Гэта можа рабіцца як свядома, так і несвядома. Напрыклад, пераконваючы слухачоў у перавазе дэмакратычнай формы кіравання, аратар замоўчвае тое, што дэмакратыю (як і любую іншую форму ўлады) таксама можа падпільноўваць небяспека перараджэння, калі яна пачынае прадстаўляць інтарэсы не большасці насельніцтва, а ўлічваць толькі інтарэсы бедных. Аднак яшчэ Арыстоцель казаў, што дзяржава моцная толькі тады, калі большасць у ёй складае сярэдні па дабрабыце слой насельніцтва. Гэтую думку пацвярджае сучасны вопыт высокаразвітых краін Захаду.

Асноўныя жанры пераконваючай прамовы – парламенцкае выступленне, палітычныя і эканамічныя праграмы, абвінаваўчая, абарончая, самаабарончая прамова і інш. Такія прамовы лічацца агітацыйнымі, хаця яны не маюць непасрэднага закліку да дзеяння.

Асноўнае адрозненне пераконваючай прамовы ад інфармацыйнай у тым, што ў ёй спалучаецца функцыя паведамлення з функцыяй уздзеяння. Паколькі асноўная мэта такой прамовы – пераканаць, у ёй вялікая ўвага надаецца аргументацыі, логіка-моўнаму доказу.

Палітычная прамова выконваецца, як правіла, кіраўніком, лідарам. Прамова зачытваецца, з’яўляецца праграмным дакументам, таму не дапускаецца двухсэнсоўнасць.

Судовае красамоўства – адно са старажытных віндаў аратарскага майстэрства. Як пракурорская, так і адвакацкая прамовы сваім аб’ектам маюць пэўную асобу або групу людзей, а дакладней, тое здзейсненае імі дзеянне, за якое яны прыцягнены да судовай адказнасці.

Як мага большая аб’ектыўнасць, аргументацыя і доказнасць у дэталях – неабходная ўмова поспеху такіх публічных выступленняў. У судзе адвакат і пракурор супрацьстаяць адзін аднаму, таму іх прамова носіць спаборніцкі характар. Прамова ў судзе звернута не толькі да суддзяў, але і да сумлення і свядомасці грамадскасці.

У выступленні абвінавачцы павінна быць доказнасць, пры гэтым не трэба прыніжаць падсуднага. Пракурорская прамова не можа быць пазбаўлена пачуцця такту і аб’ектыўнасці. Ад пракурора патрабуецца выкананне трох умоў: дэталёвае вывучэнне матэрыялаў справы, лагічная пабудова прамовы, прастата моўнага афармлення. Абвінавачная прамова складаецца з наступных элементаў: 1) уступная частка; 2) асноўная частка – выклад фактычных абставін злачынства; аналіз і ацэнка сабраных па справе доказаў; абгрунтаванне кваліфікацыі злачынства; характарыстыка асобы вінаватага і пацярпелага; прапанова аб меры пакарання; разгляд пытанняў, звязаных з пакрыццём нанесенай шкоды; аналіз прычын і ўмоў, якія садзейнічалі здзяйсненню злачынства; 3) заключная частка.

Адвакацкая прамова: абаронца абавязаны шукаць факты, якія даюць падставы прасіць аб паблагчы пры вынясенні прыговору. Аднак такая просьба павінна быць аргументавана.

Адвакат вызначае галоўны тэзіс абароны: 1) аспрэчвае абвінавачванне ў цэлым, даказвае невінаватасць; 2) аспрэчвае абвінавачванне ў адносінах асобных яго частак; 3) аспрэчвае правільнасць кваліфікацыі, даказваючы неабходнасць змены абвінавачвання; 4) абгрунтоўвае меншую ступень віны і адказнасці.

Прамова – заклік да дзеяння. Кожны чалавек і грамадства ўзаемна зацікаўлены ў тым, каб іх жыццё было арганізавана разумна і прыводзіла да дабрабыту. У прыняцці пэўных рашэнняў людзі могуць быць свабоднымі. Задача аратора – схіліць слухачоў да сваёй думкі, прызваць іх зрабіць іменна тое, пра што просяць, да чаго заклікаюць.

Мэта публічнага выступлення – пераканаць слухачоў, схіліць на свой бок, актывізаваць іх і заклікаць да дзеяння.

Галоўныя жанры такой прамовы – агітацыйнае выступленне на мітынг, сацыяльна-палітычныя і ўласныя заклікі, адозвы, лозунгі, камерцыйныя паведамленні, рэклама. Асабліваць зместу гэтай прамовы заключаецца ў наяўнасці неабходных фактычных даных, іх пераканальнасці і доказнасці. Аратару патрэбна ўменне пераканаць слухачоў у неабходнасці выконваць пэўнае дзеянне.

На сёння найбольш частымі ў грамадстве становяцца заклікі, якія гучаць з вуснаў камерсантаў. Асноўная мэта камерцыйных заклікаў – рэклама, задача якой – выклікаць у чалавека патрэбу купіць іменна ў гэтай фірмы тую ці іншую рэч, прадукт, укладзі грошы ў дадзены банк, скарыстацца паслугамі іменна гэтай турыстычнай фірмы. З рэкламнымі прамовамі-заклікамі камерсантаў выступаюць па тэлебачанні, у прэсе, па радыё. Гэтыя прамовы, як правіла, невялікія па аб’ёме. Заклік у іх выражаецца часцей за ўсё не прама (купіце, набудзьце і інш.), а праз кідкую характарыстыку тавару і сваіх паслуг, паказ іх у лепшым выглядзе, падкрэсліванне надзейнасці: *Аўтобус, які адчувае сябе выдатна і на гарадскіх магістралях, і ў сельскай мясцовасці! Выгоды: рухавік на дызельным паліве; мадыфікацыя – па вашым заказе; цэны завода-вытворцы, але ў Паўлаўск ехаць не трэба! Аўтобусы ўжо ў Мінску! Надзейнасць: афіцыйны дылер на тэрыторыі Беларусі ПКП “ІВК” гарантуе сэрвіснае абслугоўванне і пастаўку запчастак, якія, аднак, могуць зусім не спатрэбіцца!*

Заклікі сацыяльныя маюць самыя разнастайныя мэты, накіраваныя на паляпшэнне жыцця грамадства, просьбу прыняць удзел у зборы сродкаў для лячэння цяжкахворых, у добраўпарадкаванні роднага горада, падтрымаць патрабаванні аб бясплатных школьных сняданках, аб рэформе вучэбнага працэсу. Напрыклад, “Дапамажыце дзяўчынцы!”: *Прычына звароту: 52 дні не прыходзіць да свядомасці ў аддзяленні рэанімацыі Мінскай абласной інфекцыйнай бальніцы 4-гадовая Вераніка з дыягназам менінгаэнцэфаліт. Сутнасць звароту: надзея толькі на імпартныя лекі “Фартум” і “Інсэнон”. Адлік жыцця дзіцяці ідзе літаральна на хвіліны. Просьба да ўсіх, хто можа дапамагчы хутка адшукаць дэфіцытныя лекі, званиць у бальніцу...*

Сацыяльныя заклікі-прамовы звернуты да высякародных пачуццяў людзей, разлічаны на паразуменне і спачуванне. Таму ў іх галоўнае не кідкія, яркія фразы, а выразнасць у выкладзе прычыны і сутнасці звароту.

Палітычныя заклікі актывізуюцца ў перыяд выбараў у мясцовыя, вышэйшыя органы ўлады, у час падрыхтоўкі да палітычных мерапрыемстваў (рэферэндум, мітынг, акцыя пратэсту), пры наступленні крызісу ў эканоміцы і палітыцы, калі патрабуецца хуткае рашэнне набалелых грамадскіх праблем. Асноўныя патрабаванні да палітычнага закліку: прычыны звароту павінны быць дастаткова аргументаваны, а сам тэкст лаканічны і даступны для разумення грамадствам.

Заклік да дзеяння можа быць прамым, выказаным літаральна, або ўскосным, які падразумяваецца, але заўсёды накіраваны да прысутных, не разлічаны на тых, хто адсутнічае.

Тым, хто выступае на мітынгах, трэба памятаць, што прамова павінна быць лаканічнай; у прамове павінен быць толькі адзін тэзіс; не варта паўтараць ужо вядомыя аргументы; дазваляецца крытыкаваць ідэю папярэдняга выступоўцы, але не самога выступоўцу; выступаць даступна, эмацыянальна і дынамічна, без паперы. Мітынгавая прамова звычайна хвалюючая і натхняльная.

Заклік – зварот да групы людзей з заклікам да пэўнага дзеяння. Адрозніваюць камерцыйны, сацыяльны, палітычны заклік. Сёння найбольш частымі з’яўляюцца камерцыйныя заклікі, якія запрашаюць да куплі, прапаноўваюць разнастайныя паслугі.

Натхняльная прамова звернута да пачуццяў, жаданняў людзей, заклікана абуджаць найлепшыя душэўныя памкненні, схіліць слухачоў да ўсведамлення першаснасці абавязку перад уласнай выгадай. Мэта – натхніць на пэўнае дзеянне, узняць настрой, павіншаваць з пэўнай падзеяй або ўшанаваць памяць, уздзейнічаць у першую чаргу на пачуцці.

Напрыклад, выступаючы перад шляхтай на сойме Рэчы Паспалітай, канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега прысвячае сваю прамову выданню зводу законаў – Статута. Ён не паведамляе новых звестак з галіны права, грамадзянскіх або палітычных свабод, яго мэта іншая – падкрэсліць значэнне дадзенага прававога акта для суграмадзян, натхніць іх ідэяй свабоды, замацаванай законам, паказаць, чым нацыя можа па праву ганарыцца, і нагадаць, што варта прадпрымаць для захавання гэтага становішча: *“Прыкмячалі тое ва ўсе часы людзі мудрыя, што ў кожнай рэспубліцы чалавеку ганароваму няма нічога даражэйшага за вольнасць...*

І справядліва за праўду ўшаноўваем (за што Госпаду Богу трэба дзякаваць), што пад уладай каралёў, іх міласці, і вялікіх князёў, гаспод нашых, гэтую ўладу і вольнасць у сваіх руках маем, а права самі сабе ствараючы, як толькі можам, свабоду сваю ва ўсім аберагаем; бо не толькі сусед, сумесны з намі жыхар айчыны, але і сам гаспадар, уладыка наш, на сваю карысць карыстацца не можа, а толькі ў тых межах, у якіх яму права дазваляе.

...Маючы вольнасці свае правам істотна абмежаваныя, аб тым трэба турбавацца, каб вы ў суды і трыбуналы не толькі людзей харошых, але і тых, хто гэтыя правы нашы добра ведае, выбіралі, хто ў той жа час баіцца Госпада Бога і святых, якія б не для дабрабыту свайго і не на шкоду бліжняму, на спажыву сваю і для падарункаў, права выкарыстоўвалі, а, ідучы прамую дарогай, святую праўду і справядлівасць аберагалі, а тую вольнасць, якой радуемся, нязменнай нам захавалі”.

Асноўныя жанры натхняльнай прамовы – ваенна-патрыятычныя выступленні, віншавальныя і прывітальныя прамовы, хрысціянская пропаведзь.

Натхняльная прамова вызначаецца выразным выхаваўчым характарам і маральна-этычнай накіраванасцю.

Ваенна-патрыятычная прамова – кароткая, патрыятычнага характару, патрабуе асабістага подзвігу, праяўлення мужнасці, не падлягае асуджэнню.

Урачыстая (віншавальная) прамова – эмацыянальнае выказванне з урачыстай нагоды. Яе прызначэнне – стварыць святочны настрой. Урачыстая прамова выглядае пераканаўча, калі ў ёй гучаць словы паэзіі. Для юбілейнай прамовы план выступлення можа быць наступны: прывітальнае слова; нагода для прамовы; характэрныя кропкі жыццёвага шляху юбіляра; каротка ахарактарызаваць істотныя рысы яго характару; падкрэсліць добрыя рысы; прывесці прыклады; калі магчыма, сказаць пра падзеі, звязаныя з юбілярам, з асабістым удзелам выступоўцы; адзначыць значнасць юбіляра для арганізацыі; выказаць падзяку; выказаць добрыя пажаданні на будучыню. Аднак пры серыі віншаванняў варта карыстацца кароткімі выказваннямі.

Пропаведзь – маральна-этычнае настаўленне. Пропаведзь напоўнена міласэрнасцю, любоўю і дабрынёй да людзей.

Асноўная ўмова поспеху натхняльнай прамовы – строгі адбор эпітэтаў, метафар. Кожнае яркае слова павінна быць не проста яркім, кідкім убраннем, а выражэннем сутнасці. Аўтар прамовы, прысвечанай 100-годдзю Максіма Гарэцкага, не прыбавіў да гэтага прозвішча ні аднаго эпітэта, правільна палічыўшы, што саманазва Максім Беларус не патрабуе дапаўненняў: *“Сённяшні дзень дазваляе нам аб’ектыўна ацаніць жыццё і творчасць Максіма Беларуса, як называў сам сябе даволі часта М. Гарэцкі. І мне здаецца, што гэтымі словамі сказана ўсё”* (ЛіМ. 1993. № 4). Галоўнае заключана ў саманазве Беларус: гэта беларускасць, нацыянальны дух, нацыянальная свядомасць у творчасці і светапоглядзе Максіма Гарэцкага.

Забаўляльная прамова выконваецца ў сяброўскіх абставінах. Асноўная мэта забаўляльнай прамовы – забаўляць, весяліць прысутных; вучыць чалавека пры дапамозе ўсмешкі і смеху змагацца са сваімі недахопамі. Гэта можа быць звязнае апавяданне з адзіным сюжэтам развіцця або серыя невялікіх гісторый ці анекдотаў. У такой прамове – і жарт, і сур’ёзныя думкі, і праўда, і вымысел. Галоўныя жанры забаўляльнай прамовы – застольная прамова (тост), вуснае апавяданне, анекдот.

Як правіла, у аснову забаўляльнай прамовы кладзецца жыццёвая сітуацыя, рэальная або выдуманая аратарам, у якой выяўляюцца парадоксы і кур’ёзы з нашага жыцця. Аратар падае сітуацыю такім чынам, каб выклікаць гумарыстычныя адносіны да яе. Асабліваецца забаўляльная прамова ў тым, што яна разлічана на вуснае ўспрыняцце. Нездарма такую

прамову мы ўзнаўляем у сваёй памяці з інтанацыяй, мімікай, асаблівасцямі прамаўлення яе апавядальнікам (на пісьме, на жаль, усё гэта перадаць немагчыма).

У забаўляльнай прамове апавядальнік можа выкарыстоўваць як уласны вопыт, так і назіранні за незнаёмымі яму людзьмі; змест можа быць блізкім да рэальнасці або выдуманым.

У забаўляльнай прамове актыўна выкарыстоўваюцца прыёмы стварэння гумарыстычнага і камічнага эфектаў. Забаўляльная прамова можа быць цалкам гумарыстычнай, і тады ў ёй прысутнічаюць гумар, іронія, жарт. Калі забаўляльная прамова не гумарыстычная, то займаецца ў ёй ствараецца дзякуючы драматычнаму сюжэту, навізне, апісанню канфліктнай сітуацыі, напружанаму дзеянню, канкрэтныму выкладу. Асноўныя прыёмы стварэння гумару – перабольшанне прадмета прамовы (шарж), фантастычнае спалучэнне паняццяў (гратэск), збліжэнне далёкіх або несумяшчальных паняццяў (аксюмаран).

Давяральная прамова. Гэты від прамовы не прызначаны для шырокай публікі. З такой прамовай звяртаюцца да блізкіх людзей. Патрэба ў такой прамове ўзнікае падчас душэўных узрушэнняў, перажыванняў.

Да жанраў давяральной прамовы адносяцца споведзь, прызнанне ў каханні, асабісты ліст, дзённіковы запіс. Большасць такіх прамоў вымаўляецца без папярэдняй падрыхтоўкі, мае эмацыянальна афарбаваную форму выражэння. У давяральной прамове вузкая сфера выкарыстання і абмежаваная аўдыторыя.

Паколькі ўсе разгледжаныя вышэй тыпы дыскурсу адносяцца да маналагічнага маўлення, вялікая ўвага ў іх павінна надавацца прыёмам актывізацыі ўвагі слухачоў, стварэння займальнасці выкладу і эмацыянальнай танальнасці. Большасць давяральных прамоў прамаўляецца без папярэдняй падрыхтоўкі.

[Да зместу](#)

Тэма 17

ДЫЯЛАГІЧНАЕ МАЎЛЕННЕ

Кожны чалавек павінен валодаць майстэрствам зносін, уменнем праводзіць гутаркі і спрэчкі. Асабліва важна гэтае ўменне для тых, чыя прафесійная дзейнасць звязана са словам, – для педагогаў, псіхолагаў, журналістаў, палітыкаў, юрыстаў.

Міжасобныя адносіны могуць ажыццяўляцца ў розных формах, асноўныя з якіх – дыялог, маналог і палілог. У жывой маўленчай практыцы іх немажліва выдзеліць у чыстым выглядзе.

Дыялог – від камунікатыўнай дзейнасці, на працягу якой сумесная мэта партнёраў дасягаецца з дапамогай тых або іншых выказванняў аднаго

партнёра і асэнсавання гэтых выказванняў другім. Для дыялогу характэрна тое, што субяседнікі мяняюцца ролямі моўцы і слухача.

Палілог – размова паміж некалькімі людзьмі. Часткова супадае па змесце з тэрмінам “дыялог”. Сэнсавая і фармальная сувязь рэплік мае большую колькасць удзельнікаў.

Этапы развіцця дыялогу як формы зносін. Дыялог як самастойны літаратурна-філасофскі жанр з’явіўся толькі ў Старажытнай Грэцыі ў перыяд абвастрэння ідэалагічнай барацьбы, з развіццём антычнай дэмакратыі, так як грамадскае жыццё было істотным кампанентам жыцця грэка і лічылася паспяховым пры ўмове валодання ім уменнямі публічнага маўлення і публічнай спрэчкі.

У індыйскай традыцыі, дзе барацьба рэлігій паміж сабой выражалася ў адкрытых спрэчках, перавага аддавалася публічным дыскусіям, якія праводзіліся пампезна, зрэдку нават тэатралізавана.

Антычны дыялог стаў найважнейшым складнікам старажытнагрэчаскай культуры, сапраўдным узорам класічнага ідэалу, у аснове якога ляжыць прызнанне і дапушчэнне плюралізму думак, раўнапраўе індывідуальных пазіцый і пунктаў погляду, прызнанне агульначалавечых прынцыпаў свабоды і абсалютнай вартасці асобы ў грамадстве.

Спрэчка стала прадметам спецыяльнага даследавання толькі ў сафістаў, якія прапаноўвалі паслугі ў якасці настаўнікаў спрачальніка і бралі за гэта грошы. Сафісты стварылі спецыяльную тэорыю дыялогу – беспрадметную, пустаслоўную “спрэчку ні пра што”.

Сакрат, імкнучыся ліквідаваць недахопы сафісцкай філасофіі і эрыстыкі, ператварае публічную спрэчку ў гутарку з вока на вока двух раўнапраўных партнёраў, якія сумесна шукаюць ісціну (эўрыстычны дыялог). Гэта жанр высокамастацка аформленай філасофскай гутаркі.

Асноўная мэта гутаркі – нараджэнне ісціны на вачах субяседніка – вызначае гатоўнасць Сакрата адмовіцца ад свайго пункту погляду, калі апанент прадаставіць дастаткова важкія аргументы супраць. Методыка пошуку ісціны – маеўтыка (метада павівальнай бабулі) – размяркоўвае функцыянальна ролі субяседнікаў як вядучага і вядомага, ці які задае пэўныя пытанні, з аднаго боку, і які шукае адказы на іх і прыходзіць да пэўных вынікаў – з іншага.

Дыялагічная форма выкладу атрымлівае метадычную распрацоўку толькі ў Платона. Платон ставіць мэту – знаходжанне ведаў, якія маюць усеагульны сэнс, насупраць суб’ектыўнай ісціне сафістаў. Яго дыялог не толькі выключае якую-небудзь грубасць паміж субяседнікамі і асабістыя непаразуменні, але і завяршаецца, як правіла, паспяховым вынікам, сумесным знаходжаннем ісціны, мае на мэце маральную адказнасць гаворачага за злоўжыванне ім фармальнымі магчымасцямі рыторыкі.

Асновы тэорыі маўленчага ўзаемадзеяння былі закладзены М. М. Бахціным.

Лагічная арганізацыя тэкстаў-дыялогаў заключаецца ў вызначэнні элементаў аргументаванага тэксту. Аргументы – сцверджанні, з дапамогай якіх даказваецца ісціннасць тэзіса. На аснове ступені ўздзеяння на розум і пачуцці людзей выдзяляюць моцныя, слабыя і неабгрунтаваныя аргументы.

Моцныя аргументы – аргументы, якія не паддаюцца абвяржэнню: суджэнні з дакладна ўстаноўленых фактаў; палажэнні законаў, уставаў, дакументаў; вывады эксперыментаў і заключэнні экспертаў; прыклады і меркаванні прызнаных аўтарытэтаў; паказанні сведак і ўдзельнікаў падзей.

Слабыя аргументы – аргументы, якія паддаюцца крытыцы: вывады з недастатковых статыстычных даных; сафісцкія хітрыкі і суджэнні, пабудаваныя на алагізмах; спасылкі на аўтарытэты, малавядомыя слухачам; аналогіі; граматычна падабраныя адступленні, афарызмы, выказванні; верагодныя вынікі, версіі, абагульненні.

Неабгрунтаваныя аргументы – поўнаасцю выкрывальныя аргументы: суджэнні на аснове падстаўных фактаў; спасылкі на двухсэнсоўныя, сумнеўныя, неправераныя крыніцы; дагадкі, меркаванні; абяцанні.

Спосаб аргументацыі – гэта спосаб сувязі паміж сабой тэзіса і аргументаў. Зыходным пунктам аргументаванага дыялогу з’яўляецца тэзіс: просты – у элементарным дэдуктыўным разважанні, складаны – у дыскусійным разважанні. Мінімум патрабаванняў, якім павінны адпавядаць аргументы, – іх ісціннасць і рэальная значнасць для слухача. У рыторыцы і тэорыі аргументацыі адрозніваюць цесна звязаныя паняцці: доказ, аргументацыя і перакананне. Пад доказам разумеюць абгрунтаванне ісціннасці якога-небудзь тэзіса аргументамі, верагоднасць якіх не выклікае сумненняў. Аргументацыя ўяўляе сабой працэс прывядзення крыніц, аргументаў у сістэму для абгрунтавання якой-небудзь думкі. Па структуры доказ і аргументацыя не адрозніваюцца. Доказ прыводзіць да ісціны, аргументацыя – да пераканання, якое можа быць і памылковым. Аднак у рэальных маўленчых сітуацыях іменна доказ не ўспрымаецца праз тое, што любая асоба заўсёды супраціўляецца ўсяму, што навязваецца.

Правілы вядзення канструктыўнага дыялогу. У зносінах, як і ў любой іншай чалавечай дзейнасці, у пэўнай ступені суадносяцца канструктыўныя і дэструктыўныя кампаненты.

Пад канструктыўнымі кампанентамі ў псіхалогіі разумеюць “творчы пачатак, які праяўляецца ва ўзнікненні чаго-небудзь новага, што валодае прыкметай або групай прыкмет, дзеля якіх ён быў створаны”, пад дэструктыўным – “разбурэнне, парушэнне нармальнай структуры чаго-небудзь”.

Рыторыка выпрацавала *агульныя патрабаванні* да вядзення дыялогу.

1. Дыялог немагчымы без агульнай мовы. Пры гэтым важная не столькі агульная знакавая форма, колькі яе семантыка. Адступленне ад гэтай умовы прыводзіць да блытаніны, удзельнікі дыялогу перастаюць разумець адзін аднаго, і дыялог ператвараецца ў спрэчку, пры якой тыя, хто спрачаецца, не згаджаюцца толькі таму, што зыходныя выразы маюць розны сэнс, хоць тоесныя з сінтаксічнага боку.

2. Дыялог магчымы толькі пры наяўнасці агульнага прадмета абмеркавання. Ён падразумявае наступнае: аб'яднанне ўдзельнікаў агульнымі ведамі, давер і ўзаемапаразуменне ў ацэнцы нейкай справы і ў той жа час наяўнасць рознагалосся ў пунктах гледжання па гэтых ведах і ва ўзаемапаразуменні, розных суджэнняў адносна той самай сітуацыі.

3. Неабходнай умовай дыялогу з'яўляецца існаванне жадання і патрэбы ў зносінах паміж удзельнікамі. Устанаўленню кантакту могуць перашкаджаць асабістыя якасці партнёраў.

4. Дыялог – гэта не бітва, а супрацоўніцтва. Супрацоўніцтва ў дыялогу, апрача імкнення да ісціны, мае на мэце ўменне слухаць і чуць іншага. Адсутнасць такіх якасцей разбурае дыялог, пераўтварае яго ў маналог, пагражае ўзаемапаразуменню і ўзаемапавазе паміж суразмоўцамі.

5. Разам з тым супрацоўніцтва ў дыялогу выключае канфармізм. Выкананне гэтага патрабавання важнае ў навуковай, выхаваўчай, заканадаўчай дзейнасці. У навуцы выяўляецца недасканаласць і недастатковасць агульнапрынятых ісцін, развіваецца светаўспрыманне і маральныя ўстаноўкі людзей, што прыводзіць да крытычнага стаўлення да выказванняў і поглядаў партнёраў.

6. Свабода – найважнейшая ўмова прадуктыўнага дыялогу. Удзельнікі дыялогу маюць права свабодна і ўсебакова аналізаваць розныя пазіцыі, прымаць або не прымаць іх у адпаведнасці з аб'ектыўнымі крытэрыямі. Выключаецца магчымасць фізічнага або сацыяльнага ціску, у прыватнасці загады, пагрозы, прыніжэнні, абраза.

Дзелавая гутарка мае наступныя характэрныя асаблівасці: дыферэнцыраваны падыход да прадмета абмеркавання з улікам камунікацыйнай мэты; хуткасць рэагавання на выказванні партнёраў; крытычная ацэнка меркаванняў, прапаноў; аналітычны падыход да ўліку і ацэнкі суб'ектыўных і аб'ектыўных фактараў праблемы ў комплексе; адчуванне ўласнай значнасці і павышэнне кампетэнтнасці партнёраў.

Дзелавая рыторыка выпрацавала шэраг рэкамендацый па правядзенні дзелавых гутарак: папярэдне напісаць план гутаркі, адпрацаваць найбольш важныя фармулёўкі; пастаянна памятаць пра рухаючыя матывы суразмоўцы (спадзяванні і перавагі, якіх ён дамагаецца з дапамогай гутаркі; яго пазіцыі, жаданне самасцвердзіцца, самалюбства); пазбягаць прысутнасці незацікаўленых асоб; праяўляць пачуццё такту; пазбягаць пытанняў, на якія суразмоўца можа адказаць “не”; даваць фундаментальныя

тлумачэнні сваёй пазіцыі ў кожным выпадку, калі суб'яднік з ёю не згаджаецца; праяўляць добразычлівасць да суразмоўцы; пазбягаць беззмястоўных размоў; адмаўляцца ад правядзення шаблонных гутарак; выказвацца пераканаўча і аптымістычна.

Пры складанні плана гутаркі мэтазгодна прадумаць наступныя пытанні: нагода гутаркі, яе тэма і асноўная мэта; канкрэтныя задачы, якія адносяцца да прадмета абмеркавання; прафесійны ўзровень і псіхалагічны асаблівасці суразмоўцы; з якімі аргументамі, пярэчаннямі давядзецца сутыкнуцца; розныя варыянты рашэння праблемы ў залежнасці ад чакаемай рэакцыі суб'ядніка (згода, адмаўленне, прадумязнасць).

Узгадненне думак і эмоцый дапамагае захоўваць некаторыя маўленчыя правілы каардынацыі паводзін суразмоўцаў:

– *не навязвайся*. Чым больш катэгарычна моўца фармулюе сваю думку, тым менш слухач схільны з ім пагадзіцца; для пазбаўлення залішняй катэгарычнасці выкарыстоўваецца спецыяльная сістэма рытарычных сродкаў: пытанне ў ролі сцверджання, пабочныя канструкцыі;

– *выслухай суб'ядніка*. Любыя зносіны магчымы толькі тады, калі моўца і слухач маюць агульны інфармацыйны запас, для вызначэння якога трэба навучыцца арганізаваць зваротную сувязь паміж моўцам і слухачом;

– *будзь дружалюбным*. Прыхільнасць слухача хутчэй заваёўваецца актыўнай дэманстрацыяй шчырых адносін да яго.

Правілы фармулявання аргументаў:

– *з пункту погляду логікі*: 1) змест аргумента павінен адпавядаць рэчаіснасці; 2) тэзіс павінен лагічна выцякаць з аргумента;

– *з пункту погляду псіхалогіі*: 1) пажадана шукаць і паказваць асабістую цікавасць рэцыпіента ў прыняцці гэтага тэзіса; 2) у аргументе павінны ўлічвацца індывідуальныя асаблівасці сістэмы каштоўнасцей рэцыпіента.

Перамовы – форма калектыўных дзелавых зносін. Перамовы ўяўляюць сабою працэс мэтанакіраваных і арыентаваных на дасягненне пэўных вынікаў дзелавых зносін у форме калектыўнага абмену меркаваннямі.

Структуру перамоў можна звесці да наступнай абагульненай схемы: уводзіны ў праблематыку; характарыстыка праблемы і прапановы аб ходзе перамоў; выклад пазіцыі; вядзенне дыялогу; рашэнне праблемы; завяршэнне.

Дзелавая рыторыка выдзяляе наступныя недахопы ў стратэгіі правядзення перамоў.

“Халодны запуск”. Партнёр пачынае перамовы, не падумаўшы пра іх неабходнасць і пра мэту, а таксама пра магчымыя складанасці і іх наступствы. У такім выпадку ён будзе рэагаваць, а не дзейнічаць, не ад яго будзе сыходзіць ініцыятыва.

“Адсутнасць праграмы”. У партнёра няма выразнага плана дзеянняў у межах максімальных і мінімальных патрабаванняў. Больш разумна весці перамовы, маючы ў галаве або на паперы разнастайныя варыянты дзеянняў.

“Галоўнае, каб мяне гэта задавальняла!” Партнёр настолькі захоплены сваімі інтарэсамі, што прадстаўнікі іншага боку не бачаць для сябе ніякіх пераваг.

“Пускаць усё на самацёк”. Партнёр не мае выразнага ўяўлення пра асабістыя канкрэтныя прапановы і аргументы, пра дэталёвыя патрабаванні і крытэрыі ацэнкі прадмета перамоў, магчымую рэакцыю іншага боку.

“Камунікатыўныя заморкі”. Удзельнік перамоў не слухае або не ўмее выслухаць партнёра, пастаянна спрабуе ад дыялогу перайсці да маналогу; паводзіць сябе не па-дзелаваму, а залішне эмацыянальна.

Тактыка і тэхніка нейтралізацыі заўваг суб'ядседнікаў. Выдзяляюць наступныя разнавіднасці заўваг і рэкамендацыі па іх нейтралізацыі:

– *нявыказаныя заўвагі* – гэта такія заўвагі, якія суразмоўца не паспявае, не хоча або не можа выказаць, таму іх трэба выявіць самастойна. Сітуацыя: суразмоўца не вымавіў ні слова, але заўважна, што ён выражае сумненне і незадавальненне. Прычына: маўклівасць або недавер да вас. Паводзіны: спыніць сваю гаварлівасць і перайсці да дыялогу з дапамогай адкрытых пытанняў, напрыклад: “*Што вы думаеце пра гэта?*”, “*Які падыход, на вашу думку, лепшы?*”;

– *адгаворкі* па сваёй сутнасці не з’яўляюцца сапраўднымі заўвагамі. Сітуацыя: выказанае па сэнсе не адпавядае папярэдняй аргументацыі. Гэта можа быць манеўрам або нежаданнем працягваць гутарку і з’яўляцца сігналам, што вы не дасягнулі кантакту з суразмоўцам. Прычына: вельмі хуткі пераход да аргументаў або нерашучасць суразмоўцы. Паводзіны: прыняць заўвагу да ведама;

– *прадузятасць* адносіцца да прычын, якія выклікаюць непрыемныя заўвагі, асабліва ў тым выпадку, калі пункт погляду суразмоўцы памылковы. Сітуацыя: суразмоўца карыстаецца агрэсіўнай аргументацыяй, прапануе асаблівыя патрабаванні або бачыць толькі адмоўныя бакі прадмета гутаркі. Прычына: няправільны падыход з вашага боку, антыпатыя да вас, памылкова складзеная аргументацыя. Паводзіны: размежаванне прадузятасці і суб’ектыўных заўваг, высвятленне матываў і пункту погляду суразмоўцы;

– *іранічныя заўвагі* з’яўляюцца вынікам дрэннага настрою суб’ядседніка, а зрэдку і яго жадання праверыць вашу вытрымку і цярпенне. Сітуацыя: нетрывалая сувязь з папярэднім ходам гутаркі. Заўвагіносяць крыўдны характар. Прычына: незадаволенасць вашымі паводзінамі, дрэнны настрой. Паводзіны: праверыць, ці зроблена заўвага ўсур’ёз. На заўвагу можна не звяртаць увагі;

– *імкненне да атрымання інфармацыі.* Заўвага, якая на гэта ўказвае, з’яўляецца доказам зацікаўленасці вашага суразмоўцы і наяўнасці недахопаў у перадачы інфармацыі. Сітуацыя: суразмоўца хоча атрымаць дадатковую інфармацыю. Прычына: невыразнасць вашай аргументацыі. Паводзіны: даць спакойны і ўпэўнены адказ;

– *жаданне паказаць сябе.* Некаторыя заўвагі можна патлумачыць імкненнем суразмоўцы выказаць уласную думку. Ён хоча паказаць, што не падпаў пад ваш уплыў. Сітуацыя: суразмоўца выступае з недзелавымі заўвагамі, яго мэта – толькі выказаць уласную думку. Прычына: заўвагі суразмоўцы выкліканы занадта моцнымі аргументамі з вашага боку. Магчыма, вінаваты ваш самаўпэўнены тон. Паводзіны: не ствараць уражання, што ўсе вывады зыходзяць ад вас і вы трымаеце ўсё ў сваіх руках;

– *заўвагі суб’ектыўнага характару.* У любым асяродку ёсць людзі, якія ўпэўнены, што іх праблемы ўнікальныя і што іх справы нельга параўноўваць са справамі іншых, бо яны займаюцца нечым выключным. Сітуацыя: тыповая фармулёўка вашага суразмоўцы ў дадзеным выпадку – “*Усё гэта цудоўна, але мне гэта не падыходзіць*”. Прычына: інфармацыя малапераканаўчая. Асобе суразмоўцы надаецца недастаткова ўвагі. Ён не давярае вашым крыніцам інфармацыі, а таму не цэніць і тыя факты, якія вы прыводзіце. Паводзіны: пастарайцеся зразумець суразмоўцу, прыняць пад увагу яго праблемы;

– *аб’ектыўныя заўвагі* – гэта заўвагі, якія суразмоўца выказвае для таго, каб развеяць свае сумненні, ці заўвагі, на якія ён хоча атрымаць адказ, каб выпрацаваць уласную думку. Сітуацыя: суразмоўца не згодны з прапанаваным рашэннем. Прычына: у суразмоўцы іншы падыход да вырашэння праблемы, і ён не згодны з вамі. Паводзіны: не пярэчыць суразмоўцу ў адкрытую, давесці да ведама, што вы ўлічваеце яго погляды, а потым патлумачыць, якія перавагі дае яму ваша рашэнне.

У дзелавой рыторыцы існуе апрабаваная тэхніка нейтралізацыі заўваг суб’яседніка. Выкарыстанне некаторых прыёмаў істотна зніжае негатыўнае ўздзеянне заўваг:

– *спасылкі на аўтарытэты.* Ацэнка, якой суразмоўца давярае больш за ўсё, – гэта яго ўласная ацэнка. Той, каму ён давярае менш за ўсё, гэта вы самі. Таму адзін з лепшых метадаў нейтралізацыі заўвагі – гэта спасылка на чужы вопыт і выказванні;

– *“сцісканне” некалькіх заўваг.* Уздзеянне некалькіх заўваг і пярэчанняў істотна зніжаецца, калі на іх адказваць адным махам – адной фразай;

– *адабрэнне + знішчэнне.* Гэты метады прымяняецца супраць аб’ектыўных і карэктных заўваг, якія вы спачатку прымаеце, а потым нейтралізуеце, патлумачыўшы суразмоўцу значэнне, перавагі і асаблівасці прапанаванага вамі рашэння (напрыклад, “*Вы абсалютна правы. Гэта*

мае шэраг недахопаў, але, з другога боку, тут ёсць і свае перавагі, а іменна...”);

– *перафразаванне*. Спачатку вы згаджаецеся з суразмоўцам, а потым паступова пераманьваеце яго на свой бок;

– *“эластычная абарона”* прымяняецца ў тых выпадках, калі ваш суразмоўца засыпае вас заўвагамі і прэрэчаннямі ў незадаволеным тоне. У такой сітуацыі лепш не адказваць на заўвагі, а сачыць за тым, каб не спынілася гутарка. Калі пазней суразмоўца вернецца да сваіх заўваг, то яны ўжо страцяць сваю актуальнасць;

– *прыняцце заўваг*. Гэта адносіцца да суб’ектыўных заўваг, на якія вельмі складана адказваць. Лепш не адказваць суразмоўцу;

– *параўнанне*. Часта бывае, што заўвагі лягчэй за ўсё нейтралізаваць з дапамогай параўнанняў, замест таго, каб прама адказваць на заўвагу;

– *метад апытвання*. Вы не адказваеце на заўвагі суразмоўцы, а самі пытаецеся, прычым будаваць пытанні трэба так, каб суразмоўца сам адказаў на свае заўвагі;

– *метад “так – але”* заключаецца ў тым, што вы да пэўнага моманту згаджаецеся з суразмоўцам для таго, каб у яго прапала жаданне прэрэчыць вам (напрыклад, *“Вы абсалютна правы. Аднак ці ўлічваеце вы, што...”*);

– *напярэджанне*. Непрыемную заўвагу, якую можна чакаць ад суразмоўцы, можна нейтралізаваць, калі вы ўключыце яе ў сваё выступленне;

– *адтэрміноўка*. Практыка паказвае, што заўвага траціць сваё значэнне па меры таго, як гутарка аддаляецца ад таго моманту, калі яна была сказана.

Рыторыка выпрацавала рэкамендацыі наконт таго, як лепш за ўсё выказаць свае заўвагі суразмоўцу і калі адказваць на яго заўвагі:

– *лакалізацыя*. Тон адказу заўсёды павінен быць спакойным і сяброўскім, нават калі заўвага мае з’едлівы або іранічны характар;

– *грубае прэрэчанне*. Ніколі не варта прэрэчыць адкрыта і груба, нават калі суразмоўца паводзіць сябе некарэктна. Не варта выкарыстоўваць выразы *“У гэтым выпадку вы абсалютна не правы”*, *“Усё якраз наадварот!”*;

– *павага*. Да пазіцыі і меркавання суразмоўцы трэба ставіцца з павагай, нават калі яны памылковыя;

– *прызнанне праваты*. Калі заўвагі і прэрэчанні суразмоўцы з’яўляюцца імкненнем падкрэсліць свой прэстыж, то выгадна прызнаць правату суразмоўцы (напрыклад, *“Гэта цікавы падыход да праблемы, які я, шчыра кажучы, выпусціў з-пад увагі”*);

– *стрыманасць у асабістых ацэнках*. Варта пазбягаць асабістых ацэнак (напрыклад, *“Калі б я быў на вашым месцы...”*);

– *лаканічнасць адказу*. Чым больш лаканічна вы адказваеце на заўвагу, тым гэта будзе больш пераканальна;

– *кантраляванне рэакцый*. Пры нейтралізацыі заўваг варта праверыць рэакцыю суразмоўцы.

Для нейтралізацыі заўваг і пярэчанняў рыторыка прапануе найбольш прымальныя варыянты.

Першы варыянт – “так”. Калі вядома, што суразмоўца рана ці позна зробіць вам заўвагу, то лепш самому звярнуць на яе ўвагу і адказаць.

Другі варыянт – “адразу”. Найбольш удалы варыянт, і яго трэба выкарыстоўваць ва ўсіх нармальных сітуацыях.

Трэці варыянт – “пасля”. Калі няма жадання пярэчыць суразмоўцу, то адказ на яго заўвагу лепш адкласці да больш зручнага моманту з тактычнага і псіхалагічнага пункту погляду. За кошт адтэрміноўкі неабходнасць у адказе можа знікнуць.

Чацвёрты варыянт – “ніколі”. Варожую заўвагу варта па магчымасці поўнаасцю ігнараваць.

Зрэдку на дзелавых гутарках трапляюцца некарэктныя суразмоўцы і партнёры. Трэба ўмець ветліва і не закранаючы гонару такіх людзей паставіць іх на месца. Рыторыка прапануе наступныя парады:

– *прыём дылетанта*. Суразмоўца іграе ролю недаверлівага чалавека. Нас лёгка збіць з толку, калі апанент некалькі разоў заяўляе: “*Я гэтага не разумею, ці не маглі б вы мне яшчэ раз патлумачыць?*” Зрабіце спасылку на наступныя выказванні;

– *навуковая тактыка*. Суразмоўца выказвае думкі вучоных, цытуе іх. Небяспека падпільнаўвае тады, калі ён мэтанакіравана цытуе няправільна і чакае, ці заўважыце гэта вы. Цытуйце ў адказ;

– *тактыка перарывання*. Ваш праціўнік пастаянна перапыняе рэплікамі тыпу “*Вы паўтараецеся*”, “*І дзе вы гэта чулі?*”. Зрабіце паўзу і запытайце дазволу гаварыць далей;

– *тактыка захавання дакладнасці*. Калі вы не звяртаеце ўвагі на дробязі і дэталі, а гаворыце толькі пра агульную тэндэнцыю, то праціўнік задасць пытанне іменна па дробязях. Скажыце, што вы вывучылі ўсе дэталі, але зараз хочаце выказаць толькі галоўнае;

– *скрытыя нападкі на асобу*. Партнёр пачынае ўспамінаць вашы папярэднія выступленні, шукае супярэчнасці. Трэба адкрыта заявіць аб беспадстаўнасці яго абвінавачванняў і адхіліць іх;

– *тактыка далучэння*. Праціўнік далучае вас да пэўнай групы: “*Ва ўсіх кіраўнікоў толькі адна мэта...*” Задайце яму пытанне, ці да месца такія абагульненні: “*Хіба ўсе немцы, як прынята лічыць, працавітыя, шчырыя і ядуць квашаную капусту?*”;

– *тактыка замежных слоў*. Праціўнік выкарыстоўвае тэрміны, якія вам не знаёмы. Карэктна папрасіце, каб ён пераклаў названыя замежныя словы;

– *тактыка замоўчвання*. Суразмоўца ўважліва выслухоўвае і ўхіляецца ад любых выказванняў або раптам пачынае гучна пярэчыць,

затым зноў замаўкае. Выкажыце здзіўленне наконт занадта тэмпераментнага выказвання або, наадварот, маўклівага субсяседніка. Маўклівага можна разгаварыць пры дапамозе ўдалых пытанняў, а з шумным не трэба згаджацца.

Адмоўныя эмоцыі, асабліва такія, як гнеў, агрэсія і раздражненне, забіраюць шмат сіл, таму пажадана як мага радзей быць у такім стане. Метады і прыёмы іх прыпынення наступныя:

1. Заўсёды трэба раздзяляць праблему і чалавека. Сканцэнтруйцеся на праблеме, гэта перавядзе з эмацыянальнага ўзроўню на рацыянальны.

2. Уявіце на сваім месцы іншага чалавека. Як бы ён паводзіў сябе ў гэтай сітуацыі?

3. Шкляная сцяна. Уявіце яе паміж сабою і суразмоўцам. Вы бачыце жэсты, але не чуеце, што ён кажа. Патрэба адказваць знікне.

4. Вы разгневаліся, гатовы нагаварыць партнёру дрэнных слоў, аднак перасільце сябе і спакойна (вы ўпэўненыя, валодаеце сабою) усміхніцеся.

Дыялагічнае маўленне мае дзве асноўныя разнавіднасці – дыскусійна-палемічнае маўленне (*спрэчка, дыспут, дыскусія, палеміка, дэбаты*) і бытавое дыялагічнае маўленне (*гутарка, размова, расказ*).

Дыялагічнае маўленне можа адлюстроўвацца і ў пісьмовай форме (*перапіска, палеміка ў друку і інш.*).

Спрэчка – публічнае абмеркаванне актуальнай, найбольш цікавай праблемы, у час якой сутыкаюцца розныя пункты гледжання. Мэта спрэчкі – глыбока і грунтоўна разабрацца ў абмяркоўваемых пытаннях.

Неабходным і асноўным лагічным элементам структуры спрэчкі з’яўляецца тэзіс, які даказваецца ўдзельнікамі спрэчкі. У ходзе спрэчкі апанент знаходзіць пункты разыходжання, указвае на слабае месца тэзіса і прапануе свой антытэзіс, які падмацоўвае аргументацыяй, даказваючы гэтым самым сваю ідэю.

Барацьба паміж рознымі думкамі і складае сутнасць спрэчкі. Даказваемая ідэя павінна быць сфармулявана проста і сцісла, а тэзіс – выражаць толькі адну думку.

Спрэчка можа прывесці да абвастрэння адносін яе ўдзельнікаў, таму вельмі важна праводзіць яе правільна і карэктна, аргументавана выкладаць свой пункт гледжання, умець выслухаць і ацаніць апанента і сумеснымі намаганнямі вырашыць сутнасць праблемы.

Дыспут (лац. *disputare* ‘разважаць, спрачацца’) – публічная спрэчка па якім-небудзь пытанні. Выкарыстоўваецца для абазначэння працэсу абмену супрацьлеглымі поглядамі па пытаннях маральнасці, грамадскай практыкі, пошукаў сэнсу жыцця пераважна ў моладзевым асяродку. Мэта дыспуту – выявіць слабыя і моцныя бакі розных пунктаў погляду, вызначыць, у якім стане знаходзіцца рашэнне праблемнага пытання. Само ж рашэнне на дыспуте не прымаецца. У дыспуте ўдзельнічае ад двух да дзесяці чалавек, якія спрачаюцца перад слухачамі. Кожны з удзельнікаў

дыспуту выказвае сваю думку, сваю правату. Адсюль на дыспут выносяцца толькі тыя пытанні, па якіх маюцца адрозныя, нярэдка супрацьлеглыя думкі. Часам і сама тэма дыспуту афармляецца як пытанне: “Кумір у тваім жыцці: добра гэта ці дрэнна?”; “Школьная форма: насіць ці не?”. Пытанне, якое выносіцца на абмеркаванне, павінна мець грамадскае значэнне, быць цікавым публіцы. Пытанне павінна быць пра тое, што з’яўляецца ісцінай, ці тое, што правільна (праўда), а што няправільна (няпраўда). Пытанне “Куды пайсці вучыцца?” цікавіць многіх, значыць яно публічнае, аднак пры яго рашэнні ісціны не знойдзеш (кожны аратар будзе хваліць сваю ўстанову адукацыі; што навучанне неабходнае, ніхто аспрэчваць не будзе).

Ініцыятарамі дыспуту часцей за ўсё выступаюць рэдакцыі журналаў, газет, тэле- і радыёперадач, аб’яднанні.

Правілы правядзення арганізаванага дыспуту. Выбіраецца вядучы, які рыхтуе дыспут. Папярэдне дасканала вывучае пункты погляду на праблему ўдзельнікаў дыспуту, каб прадумаць магчымы ход дыспуту. Складае канспект магчымага ходу дыспуту, у якім прагназуе, калі можа спатрэбіцца дапамога вядучага: дадатковае пытанне, каб выступоўца больш дакладна выказаў сваю думку; тактоўная заўвага, каб аратар не выходзіў за межы пытання, не гаварыў больш за адведзены час. Аднак самому ўступаць у спрэчку, даваць ацэнку выступленняў ён не павінен.

Вядучы пачынае дыспут. Называе тэму, акрэслівае сутнасць праблемы, каратка характарызуе ўдзельнікаў дыспуту і адрознасць іх падыходаў у разуменні праблемы. Затым задае пытанне аднаму з удзельнікаў, з якога і пачынаецца дыспут. У заключэнні дыспуту вядучы каратка падводзіць вынікі, дзякуе аратарам і слухачам за ўдзел у дыспуце.

У дыспуце аратары звычайна выкарыстоўваюць пераконваючую прамову. Доказнасць праводзіцца спосабам дэдукцыі (ад агульнага да прыватных вывадаў). Пры гэтым у дыспуце ў працэсе доказнасці адначасова і сцвярджаецца, і абвяргаецца ісціна: адзін аратар сцвярджае, другі адмаўляе. Доказнасць спосабам дэдукцыі патрабуе захавання лагічных законаў, ці законаў пабудовы сілагізмаў: *Людзі павінны быць міласэрнымі. Я – чалавек. Значыць, я павінен быць міласэрным.*

Палеміка (фр. *polemique* < грэч. *polemikos* ‘ваяўнічы, варожы’) вызначаецца як вострая форма дыялогу з мэтай публічна абараняць свой пункт погляду і абвергнуць думку апанента; мае на мэце абавязковую канфрантацыю, барацьбу супрацьлеглых думак па тым ці іншым пытанні. Навукоўцы прапануюць наступнае размежаванне паміж дыскусіяй і палемікай. У дыскусіі ажыццяўляецца шматбаковае крытычна-творчае абмеркаванне праблем, звязаных з новай ідэяй, у палеміцы галоўным становіцца імкненне бакоў адстаяць свой пункт погляду і даказаць няправільнасць пункту погляду апанента.

Дэбаты – публічная спрэчка, якая ўзнікае пры абмеркаванні даклада, паведамлення, выступлення на сходах, пасяджэннях, канферэнцыях. Тут спалучаюцца абмен думкамі (дыскусія) і публічная спрэчка (дыспут). Пры публічнай спрэчцы абмяркоўваюцца шляхі найбольш мэтазгоднага рашэння праблемы. Пры дэбатах часцей за ўсё карыстаюцца інфармацыйнай і пераконваючай прамовамі, аднак у залежнасці ад сітуацыі могуць выкарыстоўвацца і іншыя віды прамовы.

Дыскусія (лац. *discussion* ‘разгляд, даследаванне’) – публічнае абмеркаванне якога-небудзь пытання; састаўны тэкст, складзены з некалькіх частак, часта самастойных; такая публічная спрэчка, мэтай якой з’яўляецца высвятленне і супастаўленне розных пунктаў погляду, пошук, выяўленне ісцінай думкі, знаходжанне правільнага рашэння спрэчнага пытання. Калі пры дыспуте спрачаюцца перад слухачамі і колькасць удзельнікаў абмежаваная, то ў дыскусіі прымаюць удзел усе прысутныя і колькасць удзельнікаў можа быць любая.

Мэта дыскусіі – абмеркаванне якой-небудзь праблемы, абмен думкамі; перакананне суб’яседніка ў праваце абгрунтаванага пункту погляду. Вынік дыскусіі – не проста арыфметычная сума ўсіх уяўленняў, не чыясыці прыватная думка, а штосьці больш аб’ектыўнае, што падтрымліваецца абсалютна ўсімі ўдзельнікамі абмеркавання.

Ход дыскусіі залежыць ад таго, якую стратэгію мяркуюць выкарыстоўваць яе ўдзельнікі:

- прыхільнікаў пэўнага спосабу вырашэння праблем;
- апанентаў, якія маюць на мэце іншы спосаб рашэння;
- удзельнікаў, якія не занялі пэўнай пазіцыі (іх можна схіліць у любы бок).

Стратэгія дыскусіі. Магчымы пяць варыянтаў паводзін.

1. Стратэгія спаборніцтва вядзе да такога заканчэння канфлікту, якое мае на мэце перамогу аднаго з бакоў і паражэнне другога боку.

2. Пазбяганне прымае разнастайныя формы: нейтральнасць, ізаляцыя.

3. Прыстасаванне звязана з арыентацыяй на інтарэсы апанента. Гэта адбываецца ў сітуацыі, калі неабходна ахвяраваць некаторымі сваімі інтарэсамі дзеля падтрымкі добрых адносін.

4. Кампраміс. Дадзеная стратэгія выбіраецца ў выпадку, калі бакі, якія канфлітуюць, не бачаць магчымасці ўзаемапрымальнага рашэння канфлікту; бакі недастаткова давяраюць адзін аднаму, каб сумесна працаваць над задавальняючым рашэннем.

5. Цэнтрыраванне інтарэсаў прыводзіць да задавальнення імкненняў усіх удзельнікаў канфлікту і магчыма пры наяўнасці ў канфлітуючых бакоў зацікаўленасці ва ўзаемапрымальным рашэнні.

Ва ўсякай дыскусіі можна выдзеліць два аспекты:

- 1) змястоўны, звязаны з абмяркоўваемай тэмай;
- 2) пазіцыйны, звязаны з міжасобасным узаемадзеяннем удзельнікаў.

Асноўныя віды тактыкі паводзін у канфлікце:

- рацыянальнае перакананне;
- ціск (патрабаванне, загады, пагрозы);
- апеляцыя да ўлады;
- сяброўскія зносіны;
- заключэнне пагаднення;
- увядзенне апанента ў стан разгубленасці, хвалявання;
- кіраванне яго ўвагай;
- стварэнне эфекту нечаканасці.

Прыёмы змястоўнага ўздзеяння на суразмоўцу:

1. *Праблема, якая абмяркоўваецца*. Выказванне, якое адносіцца да гісторыі ўзнікнення праблемы, выклад яе зместу, ацэнкі з боку складанасці, значнасці.

Павышэнне значнасці праблемы, якая абмяркоўваецца (*“Гэтае пытанне важнае і патрабуе неадкладнага вырашэння”*).

Зніжэнне значнасці (*“Пытанне не актуальнае”*).

Абмеркаванне фармальных аспектаў праблемы (*“Раней было прынята іншае рашэнне”*).

2. *Пункт погляду выступоўцы*. Упамінанне пра пазіцыю выступоўцы ў адносінах да шляхоў рашэння праблемы.

Фармуляванне і абгрунтаванне агульнага падыходу да разгляду праблемы.

Паведамленне сваёй пазіцыі і яе абгрунтаванне з дапамогай аргументаў па сутнасці, аргументаў ад аўтарытэту, аргументаў ад большасці, падсвядомага абстрагавання.

3. *Пункт погляду апанента*. Фармуляванне пазіцыі апанента і яе крытыка.

Аспрэчванне агульнага падыходу да праблемы.

Абвяржэнне пазіцыі апанента.

Важным элементам дыскусіі з’яўляецца сіла і паслядоўнасць доказаў. Аратар павінен абгрунтаваць сваё сцвярджэнне, выказаць свае доказы, паказаць прычынна-выніковыя сувязі, падагульніць вывады. Рыторыка вучыць надаваць падабраным аргументам найбольш прымальную для слухачоў форму.

Эфектыўнасць публічнай спрэчкі пэўным чынам залежыць ад здольнасці выступоўцаў правільна фармуляваць пытанні і ўмела адказваць на іх. Пытанне ўяўляе сабой адну з лагічных форм, якая змяшчае зыходную інфармацыю, а таксама ўказвае на яе недастатковасць і неабходнасць дапаўнення і пашырэння ведаў. Каб задаць пытанне, неабходна мець уяўленне пра прадмет абмеркавання. Каб адказаць на пытанне, патрэбны веды, здольнасць правільна ацэньваць змест і характар пытання.

У вучэбна-метадычнай літаратуры існуюць разнастайныя класіфікацыі пытанняў і адказаў.

Віды пытанняў:

1. Простыя і складаныя пытанні. Простыя пытанні нельга разбіваць. Складаныя пытанні можна разбіць на два простыя.

2. Адкрытыя і закрытыя пытанні. Адказ на адкрытае пытанне не рэгламентуецца і ўяўляе сабой сукупнасць нявызначанай колькасці выказванняў, тэматычна звязаных паміж сабой. Пытанні могуць выражацца як пыталым сказам (*“Што вам вядома пра культуру эпохі Адраджэння?”*), так і пабуджальным (*“Падзяліцеся ўражаннямі пра свой летні адпачынак”*). Закрытае пытанне абмяжоўвае таго, хто адказвае, напрыклад: *“Як фармулюецца асноўны закон рыторыкі?”*, *“Якія віды спрэчак існуюць?”*.

3. Удакладняльныя і дапаўняльныя пытанні. Удакладняльныя пытанні, як правіла, патрабуюць адказу, які абмяжоўваецца словамі “не” або “так”. Дапаўняльныя пытанні будуцца з дапамогай пыталых слоў: *хто, што, дзе, куды, як, чаму, навошта* і інш.

4. Вузлавое і навадное пытанні. Вузлавым называецца пытанне, правільны адказ на якое служыць дасягненню мэты.

5. Карэктныя і некарэктныя пытанні. Перадумовай карэктных пытанняў з’яўляюцца ісцінныя сужэнні. Некарэктныя пытанні будуцца на лжывых сужэннях, напрыклад: *“Чаму людзі не хочуць лётаць, як птушкі?”*, *“Калі наступіць канец свету?”*.

6. Добразычлівыя і нядобразычлівыя пытанні. Па характары пытанні бываюць нейтральныя, добразычлівыя, варожыя, правакацыйныя.

Правілы пастаноўкі пытанняў:

1. Перадумовы пытання павінны быць ісціннымі выказваннямі. Ад гэтага залежыць карэктнасць пытання.

2. У фармулёўцы пытання павінна быць як можна дакладней акрэслена галіна яго невядомай. Напрыклад, пытанне *“Якія гарады размешчаны на Дняпры?”* сфармулявана невыразна, таму адказам можа быць: *“Прыгожыя гарады”, “Буйныя гарады”, “Гарады рэспубліканскага і абласнога значэння”, “Віцебск, Магілёў, Кіеў”*.

3. Пытанне павінна фармулявацца дакладна і адназначна.

Адказ – гэта новае выказванне, якое ўдакладняе або дапаўняе зыходныя веды ў адпаведнасці з пастаўленым пытаннем. Асноўнае прызначэнне адказу – зменшыць няпэўнасць, якая выражана ў пытанні.

Віды адказаў:

1. Прамыя (будуцца ў адпаведнасці з лагічнай структурай пытання) і ўскосныя (толькі з дапамогай вывадаў можна атрымаць патрэбную інфармацыю).

2. Поўныя і прыватныя.

3. Правільныя і няправільныя.

4. Па сутнасці (лагічна звязаныя з пытаннем) і не па сутнасці (лагічна не звязаныя з пытаннем).

5. Пазітыўныя (утрымліваюць імкненне разабрацца ў пастаўленых пытаннях) і негатыўныя (выражаюць адмову адказваць на тое ці іншае пытанне).

Правілы фармулёўкі адказаў:

1. Адказ павінен быць выразным, адназначным і кароткім. Напрыклад, на пытанне “*Спажывец зацікаўлены ў выпуску тавараў якасных ці дарагіх?*” не павінна быць адказу “так” або “не”.

2. Адказ павінен зменшыць няпэўнасць пытання, быць інфармацыйным.

3. Пры некарэктнай пастаноўцы пытання адказ павінен змяшчаць указанне на гэтую некарэктнасць.

Гутарка як узаемная размова, слоўныя зносіны паміж людзьмі, абмен думкамі з’яўляецца адным з самых неабходных элементаў грамадскага жыцця. Яшчэ з часоў Антычнасці ўменню сацыяльнай камунікацыі, маўленчых зносін у грамадстве надавалася вялікая ўвага. У наш час гэтай праблемай займаецца камунікатыўная лінгвістыка, лінгвапрагматыка, неарыторыка, якая вывучае маўленчую дзейнасць чалавека.

Спрэчка з’яўляецца жаданым спосабам зносін, калі яна носіць канструктыўны, творчы характар, вядзе да знаходжання ісціны і не наносіць эмацыянальных траўм яе ўдзельнікам. Эфектыўнасць спрэчкі магчыма толькі ў выпадку захавання яе культуры – пэўных прынцыпаў і правіл вядзення спрэчкі.

1. Пачынаючы спрэчку, важна цвёрда ведаць яе мэту: даказаць свае думкі, абвергнуць думку суразмоўцы.

2. Усякая спрэчка павінна мець сваю тэму, свой прадмет, каб кожны з удзельнікаў дыялогу мог вызначыць свае адносіны да пытання.

3. Прадмет спрэчкі павінен быць зразумелым для яго ўдзельнікаў.

4. Тэма спрэчкі не павінна мяняцца на працягу ўсяго абмеркавання.

5. Спрэчка мае сэнс толькі пры наяўнасці несумяшчальных пазіцый бакоў.

6. Спрэчка прадугледжвае наяўнасць агульнага фундамента для пазіцыі бакоў.

7. У спрэчцы ўдзельнікі павінны прытрымлівацца правіл фармальнай логікі: правіл азначэння і дзялення паняццяў; правіл пабудовы пытанняў і адказаў на іх; правіл і патрабаванняў, якія прад’яўляюцца логікай да аргументацыі.

Карэктныя прыёмы пераканання садзейнічаюць выйгрышу ў спрэчцы, не закранаючы годнасці праціўніка:

– *Адцягванне прэрэчання* з мэтай выйграць час на абдумванне адказу шляхам паўтарэння пытання або аргументаў або шляхам непрамога адказу.

– *Утойванне тэзіса* – тэзіс не фармулюецца, а праціўнік сам павінен прыйсці да тэзіса з аналізу аргументаў.

– *Правакацыя праціўніка на прэрэчанне* – вопытны праціўнік перакладзе ролю прыводзіць доказы на праціўніка.

– *Выступленне апошнім* – стварэнне палемістам такой сітуацыі, пры якой ён узяў бы слова апошнім: гэта пазбаўляе праціўнікаў магчымасці запярэчыць.

– *Фундаментальны метада* – у аснову доказу бяруцца лічбавыя і статыстычныя даныя.

– *Метада споду* (“так, але...”) прымяняецца, каб выявіць слабыя месцы довадаў праціўніка.

– *Метада бумеранга* – гэта тэхніка вяртання нападак да нападаючага.

Некарэктныя прыёмы выкарыстоўваюцца, каб прымусіць праціўніка памыляцца, нанесці маральную шкоду:

– *Довада да чалавека* – прыём, калі абгрунтаванне некаторага сцвярджэння падмяняецца абмеркаваннем асобы праціўніка.

– *Довада да публікі* – прыём, калі замест абгрунтавання нейкага сцвярджэння пачынаюць уздзеінічаць на слухачоў, спрабуючы выклікаць у іх спачуванне.

– *Довада да сілы* – сутнасць прыёму заключаецца ў маральным або фізічным шантажы праціўніка для таго, каб той адмовіўся ад сваіх поглядаў.

– *Довада да розуму* выкарыстоўваецца ў выглядзе апеляцыі да ўласнага вопыту слухачоў.

– *Довада да невуцтва* заключаецца ў тым, што пры абгрунтаванні тэзіса прыводзяцца факты, якія пацвярджаюць яго, і свядома замоўчваюцца факты, якія абвяргаюць гэты тэзіс, з надзеяй, што апошнія слухачам невядомыя.

– *Довада да глупства* – калі замест прывядзення аргументаў гавораць “І дурню зразумела, што...”, “Усім зразумела, што...”.

– *Навешванне ярлыкоў* – выкарыстанне выразаў “экстрэмісты”, “нацыяналісты”, “зdraднікі”.

Праблема майстэрства гутаркі заўсёды цікавіла рыторыку. У наш час гэта праблема асабліва актуальная, паколькі ў сучасным грамадстве збядняецца, спрашчаецца працэс маўленчых зносін, губляецца маўленчы этыкет, страчваюцца і не развіваюцца здольнасці да цікавай і канструктыўнай размовы, яе месца ўпэўнена займае маналог, які паступова манапалізаваў сферу зносін і падмяніў дыялог. У сувязі з гэтым у працэсе навучання асаблівую ўвагу неабходна звяртаць на развіццё ў маладога пакалення здольнасці да канструктыўных маўленчых зносін, на фарміраванне ўмення правільна, дакладна і карэктна выказаць свае погляды, меркаванні, абменьвацца думкамі, умець не толькі гаварыць, але і слухаць субяседніка.

Самае галоўнае ў канструктыўнай размове – умець пераносіць увагу з сябе і сваіх інтарэсаў на тэму размовы і свайго субяседніка. Як адзначаў Ф. дэ Ларошфуко, “каб спадабацца іншым, неабходна гаварыць з імі пра тое, што прыемна ім і што займае іх, ухіляцца ад спрэчак аб прадметах малаважных, рэдка задаваць пытанні і ні ў якім выпадку не даць ім запоздзіць, што можна быць разумнейшым, чым яны”. У залежнасці ад таго, наколькі чалавек умее слухаць у размове субяседніка, пераключацца на яго інтарэсы, выдзяляюцца два тыпы субяседнікаў: “адкрыты” і “закрыты”.

“Адкрыты” тып субяседніка праяўляе цікавасць і ўвагу да партнёра, ставіцца са шчырай павагай да яго, не перабівае гаворачага, умее слухаць і імкнецца зразумець субяседніка, уступае яму ініцыятыву ў размове, неабякава да тэмы гутаркі.

“Закрыты” тып субяседніка імкнецца захапіць у размове ініцыятыву, у першую чаргу выказацца самому, паказаць сябе, перабівае партнёра, абрывае яго на паўслове; задаўшы пытанне, не чакае і не слухае адказу на яго.

У адпаведнасці з гэтымі тыпамі субяседніка вызначаюцца “адкрытая” і “закрытая” стратэгіі маўленчых паводзін, якія маюць розныя мэты. У аснове “адкрытай” стратэгіі маўленчых паводзін ляжыць “вы-падыход” да субяседніка. Яна вызначаецца ўменнем выслухаць субяседніка, уважліва паставіцца да яго, даведацца яго імя, хто ён па прафесіі, зразумець, чым ён цікавіцца, што для яго важна, знайсці тэму, блізкую яго інтарэсам, не перапыняць самому размову, не перабіваць, не імкнуцца захапіць ініцыятыву, выказваць адабрэнне яго словам, паўтараць іх, тактоўна задаваць пытанні, не быць катэгарычным у сваіх выказваннях, не паказваць сваю перавагу ў чымсьці. Такая стратэгія маўленчых паводзін з’яўляецца прадуктыўнай, яна спрыяе канструктыўным адносінам з субяседнікам.

“Закрытая” стратэгія маўленчых паводзін засноўваецца на “я-падыходзе” да субяседніка і праяўляецца ў імкненні больш гаварыць, чым слухаць, паўтараць свае словы (“як я сказаў”), праяўляць абякавасць да меркаванняў, інтарэсаў і імкненняў субяседніка, быць катэгарычным і безапеляцыйным у сваіх выказваннях, заўважаць і адзначаць промахі субяседніка і не бачыць яго станоўчых якасцей, выбіраць тэму размовы толькі паводле сваіх інтарэсаў. Гэта неканструктыўная, непрадуктыўная стратэгія маўленчых паводзін. Слушна пра такі тып размовы ў свой час напісаў Л. М. Талстой: “Не от недостатка ума нет разговора, а от эгоизма. Всякий хочет говорить о себе или о том, что его занимает; ежели один говорит, другой слушает, то это не разговор, а преподавание”.

Сучасная рыторыка, разглядаючы асновы майстэрства размовы, выдзяляе розныя тыпы гутаркі ў сувязі з сітуацыяй зносін, удзельнікамі размовы і яе зместам:

1) вольная гутарка з блізкімі або добра знаёмымі людзьмі, якая не мае дакладнай тэмы і адбываецца ў непасрэдных, сяброўскіх зносінах.

Мэта такой гутаркі – абмяняцца думкамі, уражаннямі, пачуццямі або проста правесці вольны час;

2) першая гутарка з незнаёмым чалавекам. Тэма такой размовы можа быць адвольнай, а мэта – знаёмства з пэўнай асобай, назіранне за новым чалавекам, вывучэнне яго;

3) дзелавая гутарка ў афіцыйных абставінах з вызначанай тэмай і ходам размовы. Яе мэта – вырашыць прафесійныя або дзелавыя пытанні; задаволіць свае інтарэсы ў сферы афіцыйных зносін;

4) застольная гутарка, прымеркаваная да якой-небудзь знамянальнай падзеі або асобы, мэта якой – пазабавіць прысутных, весела і цікава правесці вольны час.

Сяброўская размова – вольная, непасрэдная размова, у працэсе якой удзельнікі атрымліваюць задавальненне ад зносін, – гэта дыялог асоб, якія шчыра цікавяцца адна адной, маюць агульныя інтарэсы, захапленні, радуюцца поспехам іншых, адчуваюць гармонію і згоду галасоў у дыялогу. Размова можа быць сяброўскай, толькі калі ў ёй прымаюць удзел субсяседнікі “адкрытага” тыпу, якія ажыццяўляюць “адкрытую” стратэгію маўленчых паводзін.

Другі тып – *першая гутарка з незнаёмым чалавекам* – размова па неабходнасці, для знаёмства, з ветлівасці, таму што так патрабуе этыкет. Такую размову называюць свецкай, падкрэсліваючы яе этыкетны, ветлівы характар. Структура такой размовы трохкампанентная: пачатак, сярэдзіна, канец.

Пачатак размовы ўключае знаёмства, пытанні асабістага характару, каб даведацца пра імя, прафесію, род заняткаў, інтарэсы і захапленні субсяседніка і ў працэсе гэтага знайсці агульныя інтарэсы, пункты сутыкнення. Пры першай размове з незнаёмым чалавекам рэкамендуецца ўважліва прыгледзецца да яго, знайсці што-небудзь пазітыўнае і сказаць камплімент, выказаць пахвалу, адабрэнне, захоўваць уважлівы, зацікаўлены позірк, добразначлівую ўсмішку, прапанаваць яму пэўную паслугу або папрасіць аб невялікай дапамозе. Гэта садзейнічае фарміраванню прыемнага ўражання ад знаёмства.

Сярэдзіна размовы, яе працяг грунтуецца на прыёмах разгаварыць субсяседніка. Рэкамендуецца задаваць пытанні асабістага або фактычнага характару, якія павінны вызначыць тэму або прадмет размовы, цікавы для абодвух. Гэтыя пытанні дапамогуць выклікаць субсяседніка на размову пра сябе, сваю працу, вольны час. Пытанні неабходна суправаджаць выказваннем уласных думак і ўражанняў, актыўным слуханнем субсяседніка, адабрэннем яго выказванняў.

Канец размовы мае важнае значэнне для яе прадуктыўнасці. Неабходна тактоўна выйсці з размовы. Калі субсяседнік старэйшы па ўзросце або статусе, трэба ўважліва сачыць за яго паводзінамі, зрабіць паўзу, каб ён сам мог закругліць размову. У іншых выпадках можна

самому праявіць ініцыятыву завяршэння дыялогу. У канцы размовы рэкамендуецца падзякаваць субяседніку і выказаць надзею на наступныя сустрэчы. Калі размову патрабуецца тэрмінова перапыніць, варта папрасіць прабачэння, падзякаваць субяседніку і прапанаваць сустрэцца ў будучым для працягу размовы. Фінал размовы павінен мець канструктыўны, кампліментарны і аптымістычны характар.

Дзелавая размова – трэці тып – адбываецца ў афіцыйных абставінах, у сітуацыі дзелавых зносін, таму мае некаторыя асаблівасці. Яна накіравана на вырашэнне канкрэтнага пытання. Як адзначаецца ў літаратуры, “найважнейшая асаблівасць дзелавых зносін заключаецца ў тым, што неабходна ўмець ладзіць адносіны з рознымі людзьмі, дабіваючыся максімальнай эфектыўнасці дзелавых кантактаў”.

Калі дзелавая размова плануецца загадзя, неабходна рыхтавацца да яе. У працэсе папярэдняй падрыхтоўкі вызначаецца тэма, мэта, задачы размовы, абдумваецца стратэгія і тактыка яе правядзення, асэнсоўваецца структура і змест асноўных частак – пачатку, сярэдзіны і фіналу. Галоўная мэта дзелавой размовы – атрымаць станоўчы адказ на сваю просьбу або прапанову.

Пасля традыцыйнага прадстаўлення ў пачатку размовы праводзіцца фаза апытвання, мэта якой – вызначыць пазіцыю, інтарэсы, магчымасці субяседніка, выказаць свой намер і жаданне. Вельмі важная ў дзелавой размове тэхніка пастаноўкі пытанняў, якая накіравана на тое, каб перахапіць і ўтрымаць у размове ініцыятыву, дыялагізаваць зносіны, актывізаваць субяседніка і атрымаць ад яго неабходную інфармацыю. Ініцыятыва самому задаваць пытанні дасць магчымасць пазбегнуць залішняй катэгарычнасці, надасць размове характар непасрэднасці і жывасці, выкліча давер субяседніка.

Асноўная частка размовы прысвечана збору інфармацыі ў адпаведнасці з мэтай сустрэчы. Гэта больш поўнае і падрабязнае знаёмства з магчымасцямі партнёра, яго пазіцыяй у адносінах да разглядаемай праблемы. Адзначаная мэта дасягаецца пры дапамозе пытанняў рознага тыпу: адкрытых пытанняў, якія патрабуюць ад субяседніка даць поўны канкрэтны адказ; рытарычных пытанняў, якія не патрабуюць адказу, а прымушаюць субяседніка ўнутрана пагадзіцца з вашай пазіцыяй; пытанняў для абдумвання, вынікам якіх з’яўляецца разважанне партнёра над праблемай, і закрытых пытанняў, адказ на якія павінен быць адназначным – так або не.

У канцы размовы неабходна зрабіць рэзюмэ, выказаць асноўную думку ў выразнай форме. Прымаць рашэнне неабходна на этапе згоды і эмацыянальнага ўздыму зносін, а не ў момант іх спаду і супярэчнасці. Пры станоўчым рашэнні неабходна падзякаваць партнёру, пры адмоўным – выказаць надзею на магчымасць пазітыўнага рашэння і супрацоўніцтва ў будучым. Калі ж ваш субяседнік вагаецца і не прымае

рашэння, трэба яго падштурхнуць, задаўшы закрытае пытанне, якое патрабуе адказу “так” або “не”.

Апошні тып размовы – *застольная гутарка* – звязаны з пэўнай знамянальнай датай у жыцці якой-небудзь асобы або ўстановы, важнай падзеяй у жыцці грамадства. Важным элементам такой гутаркі з’яўляецца тост. Асноўныя асаблівасці тосту як жанру эпідэйктычнай прамовы – лаканічнасць, афарыстычнасць, гумарыстычнасць, эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць. Прадметам разважання ў тостах з’яўляюцца маральныя каштоўнасці: каханне, сяброўства, вернасць, шчасце, прыгажосць і г. д. Паколькі тост павінен забаўляць прысутных, весяліць іх, ён звязаны з загадкай, намёкам. Слухачы могуць адразу і не здагадацца, якой жа будзе разгадка тосту. Тост мае трохкампанентную структуру: экспазіцыя (завязка), развіццё (асноўная частка) і развязка.

Дыялагічнае маўленне, дыялог (грэч. *dialogos* ‘размова, гутарка’) – маўленне, якое адбываецца ў форме дыялогу, размовы дзвюх і больш асоб, вуснае міжасобаснае вербальнае ўзаемадзеянне.

Бытавое дыялагічнае маўленне таксама з’яўляецца адной з форм вуснага маўлення і ўключае размову, гутарку, палілог.

Размова – мэтанакіраваны абмен думкамі паміж удзельнікамі зносін.

Асноўныя віды размовы:

1) інфармацыйная, прадпісальная (просьбы, загады, парады, патрабаванні);

2) размова, накіраваная на высвятленне адносін паміж асобамі (канфлікты, спрэчкі, абвінавачванні).

Гутарка – абмен думкамі дзвюх або больш асоб па пэўных пытаннях, пры абмеркаванні навін або для вызначэння тыпу міжасобасных адносін.

Ёсць розныя віды гутаркі:

1) абмеркаванне пэўнага пытання, па якім удзельнікі гутаркі выказваюць свой пункт гледжання;

2) абмен звесткамі пра ўласныя інтарэсы ўдзельнікаў для вызначэння тыпу адносін паміж імі;

3) гутарка без пэўнай мэты для таго, каб зняць эмацыянальнае напружанне.

Дыялог часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры для абмалёўкі і індывідуалізацыі вобразаў персанажаў, раскрыцця іх характару, паказу ўнутранага стану, адлюстравання іх стаўлення да іншых асоб.

Асаблівасці педагагічных зносін. Педагагічная рыторыка разглядае спецыфіку маўлення як сродак перадачы вучэбнай інфармацыі, камунікатыўную кампетэнтнасць настаўніка ў адпаведнасці з задачамі канкрэтнай сітуацыі зносін.

Асноўная функцыя педагагічнай прамовы – яе інфармацыйнасць, а задача – не толькі абудзіць цікаўнасць, але і даць новае ўяўленне пра

прадмет. Яна можа быць апавяданнем, апісаннем, тлумачэннем. Адчуванне руху, якое выклікаецца апавяданнем, канкрэтнасць, характэрная для апісання, і заканамерны парадак, які ўласцівы тлумачэнню, – найбольш важныя рысы, якія маюць пазнавальнае значэнне.

Інфармацыйная прамова павінна адпавядаць наступным патрабаванням: а) у ёй не павінна быць нічога спрэчнага; б) яна павінна выклікаць цікавасць; в) яна павінна задавальняць запатрабаванні слухачоў; г) паведамленне павінна быць актуальным.

Асаблівасць педагогічнай прамовы заключаецца ў неабходнасці падтрымання зацікаўлення да свайго прадмета або дысцыпліны, таму паўстае неабходнасць унясення ў педагогічную прамову элементаў агітацыйнай, пераконваючай прамовы.

Пераканаць – значыць лагічнымі довадамі даказаць або аспрэчыць якое-небудзь палажэнне. Хаця такая прамова імкнецца вызначыць вобраз мыслення і паводзін, яна не прызывае да дзеяння. Выхаваўчы складнік прамовы патрабуе пераканаць вучня ў неабходнасці вывучэння якога-небудзь прадмета. Матываючы пазнавальнай дзейнасці ўзрастае ва ўмовах разумення навучэнцам высокай значнасці набытых ведаў.

Агітацыйнай прамове ўласцівы рысы іншых прамоў: яна павінна змяшчаць неабходныя фактычныя даныя, абуджаць псіхічнае ўспрыняццё, прыводзіць да згоды. Звыш таго, яна павінна прымусіць слухача адчуць патрэбу зрабіць тое, пра што просіць аратар. Заклік да дзеяння можа быць прамым або ўскосным, дзеянне можа наступаць калі-небудзь або зараз. Напрыклад, *“Адгарніце кнігу!”* – прыклад прамого закліку, што патрабуе неадкладнага дзеяння. *“Вывучэнне сацыяльнай філасофіі – спосаб фарміравання грамадзянскага светапогляду”* – ускосны заклік.

Любая прамова павінна быць цікавай. У адрозненне ад палітычнай ці дзелавой рыторыкі, дзе пастаянна ўзнікае неабходнасць доказнасці тэзіса, вучэбная рыторыка дае магчымасць перадачы вядомых і правяраных на практыцы ісцін. Праблему веры ў неабходнасць ведаў забяспечвае маральны прыклад педагога.

Людзі хочуць, каб іх забаўлялі і пазнаёмілі з прадметамі, якія цікавыя самі па сабе. У педагогіцы адсутнічае магчымасць выбару цікавай праблемы або змястоўнай тэмы. Тэма вызначаецца вучэбным планам, а змест – праграмай.

[Да зместу](#)

МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Практычныя заняткі 1 “РЫТОРЫКА” АРЫСТОЦЕЛЯ

Пытанні для абмеркавання

1. Арыстоцель – старажытнагрэчаскі філосаф, энцыклапедыст.
2. Уклад Арыстоцеля ў развіццё рыторыкі як навукі.
3. Трактат “Рыторыка”: агульныя парады і рэкамендацыі, звязаныя са складаннем прамовы.
4. Структурныя часткі прамовы паводле Арыстоцеля.
5. Роля метафары ў змесце прамовы.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прааналізуйце сродкі выразнасці, выкарыстаныя Янкам Купалам у прамове “Ці маем мы права выракацца роднай мовы” (1910).

Самы важнейшы і непраломны закон жыцця – гэта людская мова, праз каторую чалавек стаў найвышэй ад усякага стварэння пад сонцам... Сягоння налічваецца больш тысячы ўсякіх народнасцей; кожная з гэтых народнасцей жыве сваімі асобнымі нацыянальнымі праявамі. І адлічваем мы кожны такі адзін народ ад другога ўсё той жа яго адвечнай уласнай мовай, той мовай, якую вякі ўсвятлілі і ўкаранілі ў ім, на якой ён і яго продкі, з самага пачатку свайго паяўлення на зямлі, узраслі і ўзгадаліся.

...Мова людзей ёсць як бы цэнтрам гэтага жыцця, яго душой, яго ўнутранай аздобай.

Для мовы, для гэтай выразіцелькі душы і думак чалавека, не патрэбна ні скіпетраў, ні каронаў, як не патрэбна для сонца якога-небудзь яшчэ пазалочанага абручча, рамак. Сонца само па сабе адна аздобнасць – і золата, і брыльянт. Таксама і мова якога-небудзь народа ёсць для яго і скіпетрам, і каронай, яго нічым не апаганенай аздобнасцяй.

Ёсць яшчэ народы, у каторых і з роду, ці была свая бацькаўшчына, як, напрыклад, цыганы, але мову сваю мелі, маюць, і згіне яна ў іх толькі тады, як звяліся бы яны самі на свеце, а зводзіцца ж толькі завод якой-небудзь скаціны.

Сам народ можа падпасці пад чужое сільнейшае ўладарства і часам цэлыя вякі насіць на сабе пакуты няволі, але ніколі ў заваяваным ці забраным народзе няможна выдзерці яго душы, яго роднага слова. Гэта апошняе яму матка, кормлючы дзіцянё сваёй грудзёй, перадае як найсвяцейшы скарб разам са сваім пракляццем таму дзіцяці, каторае, вырашы, захацела б вырачыся роднага слова, бо гэтым самым выраклася б і роднай маткі... Нам кажуць, і мы самі часта гэтаму патураем, што мова беларуская простая. А па-мойму: ну і дзякаваць богу, абы

не крывая. Але разбяромся ў гэтым лепей. Яшчэ за часу, некалькі соцен лет таму назад, калі Беларусь жыла сваім незалежным жыццём, мела сваіх князёў, сваё веча, ці маглі тады беларусы іначай гаварыць, як не па-беларуску? Ці маглі беларускія земляробы, сабраўшыся на веча ці на вайну проці чужынцаў, ламаць сабе язык чужой, незразумелай для іх гутаркай? Адказ на гэта хіба кожнаму прадыктуе свой розум. ...А мова наша была і тады не інакшая, – была таксама простая, але простая ў значэнні – не крывая, дарэчная, не заменная для агулу, для свайго народа.

Заданне 2. Прачытайце ўрывак з прамовы Р. Барадуліна. Выпішыце паэтычную, узнёслую лексіку. Знайдзіце рытарычныя фігуры і вызначыце іх тыпы. Назавіце віды тропаў, выкарыстаныя Р. Барадуліным.

Маці! Мама! Матуля! Мамачка! Слова гэтае амаль на ўсіх мовах свету гучыць падобна, бо цэлы сусвет змяшчае, бо своеасаблівым паролем з’яўляецца – немаўлятка становіцца чалавекам.

І калі б была воля мая на тое – пачаў бы я азбуку менавіта з літары М: як і ўсё на зямлі, усё ў нас пачынаецца з Маці. Усе ад маці, усе з-пад матчынага сэрца. І пакуль б’ецца сэрца гэтае, жыве яно толькі клопатам і страхам за дзяцей: як яны, што з імі, ці добра ім, ці светла ім? І заўсёды самым першым здаецца маці, быццам з дзецьмі без яе нешта здарыцца можа. У гэтым ёсць штосьці ад паганскай хітрасці ашукаць злыя сілы, не даць ім благое зрабіць.

“Матка-вар’ятка” – часта паўтарала некалі мая мама. Прайшлі гады, не стала самага роднага мне чалавека, і тады толькі дайшоў да мяне сэнс гэтага народнага лаканічна-дакладнага афарызма. Толькі маці можа прыдумаць неверагодныя жахі і пакуты, думаючы пра дзяцей сваіх, каб адагнаць ад іх насланне, зло, ліха.

Пакуль жыве маці, датуль мы ў любым узросце сябе дзецьмі адчуваем – ёсць каму жаліцца, ёсць перад кім кволіцца. Памірае маці – адны застаёмся, старэем адразу, балючэй успрымаем крыўду ад сваіх дзяцей, тыя крыўды, якія мы матулям чынілі і не заўважалі гэтага з прычыны эгаізму сыноўняга.

Маці адна, маці незаменная. Другая ўжо – мачыха. Зірніце на краску маці-і-мачыха – і заўважце, што розныя пялёсткі не толькі па колеру, – па цеплыні, па шчырасці. Маці адна, як і Радзіма. Радзіма таксама жаночага роду. І таксама, калі б волю меў, увёў бы ў абавязковае правіла граматык усяго свету пісаць гэтыя два словы толькі з вялікай, з прапісной літары і толькі ў пачатку сказа.

“Няма тых крамак, дзе прадаюць мамак”, – на жаль, і гэты выраз прыходзіць у свядомасць жорстка тады, калі няма ўжо каму вымавіць кароткае і вечнае слова. Пакуль жыве маці, вечнай яна здаецца. Як першы раз, калі хадзіць навучыўся, вырваўся малы з матчыных рук, адбегся

ад маці, так і да апошняга развітання ўсё адыходзіць, ад'язджае, адлятае з родных мясцін, ад турбот, ад парад, ад заўваг маці сын. У яго справы, у яго клопат. Маці ж нікуды не ўцячэ, думаецца.

І праз гады будзе вяртаць цябе на родныя мясціны, на матчыны сцежкі смутак, з табою будзе віна, што не пачуў апошняга слова, што позна прыспеў. А мог пачуць, а мог паспець! Мітусня будзённасці засталася, не стала галоўнага ў жыцці тваім – маці.

Калі б ты ні пытаў, у маці заўсёды ўсё было, ёй не патрэбныя былі ні грошы, ні падарункі твае, похапкам па дарозе набытыя ў халоднай краме, дзе можна ўсё купіць, апрача ласкі матчынай, апрача журботнай усмешкі яе. Да цябе не даходзіла, што лішняя хвіліна, якую ты пабыў дома, для маці даражэй за ўсе дарункі-перадарункі. Гэтыя хвіліны пазней, значна пазней стануць для цябе скарбам, над якім будзеш скнарай трэсціся, успамінаць, прыгадваць усё да драбніцы.

Маці цёпла было і ў слаба напаленай хаце, бо не дровы ў печцы грэлі яе, а словы твае, увага твая. Пасля – ды позна! – будзеш сам сябе дакараць.

З першых свядомых хвілін жыцця маці самая прыгожая. Паспрабуйце малому сказаць што-небудзь благое на маму ягоную! Нездарма ёсць ушацкая прытча пра савянятка, што выпала з гнязда. Якіх толькі прыгожых птушак яму не паказвалі, а ён паўтараў толькі адно: “Мая мама прыгажэйшая!” І супакоіўся, калі ўрэшце прыляцела самая прыгожая для яго птушка – сава.

Свет матулі. Ён бясконцы, ён таямнічы сваёй прадоннай неабдымнасцю, ён з намі да апошняга ўздыху, наша свядомасць, наша радасць і туга, наша спадчына. Ты вырас, ты самастойны, як здаецца табе. Колькі ўрачоў ні будуць абслугоўваць цябе, а ніхто з іх, ніводзін з іх з такой дакладнасцю не вызначыць ні тэмпературы тваёй, ні пульсу твайго, ні біцця сэрца, што ўпершыню ўзварухнецца пад матчыным сэрцам, як маці твая зробіць гэта ў імгненне, толькі прыклаўшы руку сваю да твайго лба, толькі вуха прытуліўшы да грудзей тваіх.

Універсітэты і акадэмікі будуць вучыць цябе роднай мове, але калі не ўспрыняў мову гэтую з матчыных вуснаў, з першакрыніцы, ніколі ты адчуваць не будзеш слова, дзе гук кожны ад матулі. Мова родная таму і завецца матчынай.

Матчынымі вачамі глядзім мы, матчынымі вачамі бачым і добрае, і ліхое. А матуля заўсёды хоча, каб ні парушынкі чэрствасці і грубасці, абразы і знявагі не запала ў сынава вока – у вочы яе, якімі маці яшчэ доўга глядзіць на іншых.

Сынава сэрца добра пачувае сябе ў матрыярхаце пяшчоты, турбот і клопатаў той Адзінай, каму ўсе людзі на зямлі жыццём абавязаны.

З сівых часін маці была ашчаджальніцай агню. Агню, які абаграваў і карміў. Агню, які шчырасцю сагравае ўсе вякі.

Колькі памятаю сябе, маму з агнём бачыў.

Цяпло матчынай адданасці, цяпло матчынай самаахвярнасці. Пакуль грэе яно сэрца дзяцей, датуль чалавек чалавекам будзе! (Р. Барадулін “І шчырасць іхняя, і ласка”).

Заданне 3. Прачытайце ўрыўкі з прамоў і вызначыце асноўныя стылёвыя рысы кожнага з тэксту. Прааналізуйце моўна-выяўленчыя сродкі, якія выкарыстоўваюцца ў прамовах.

1. Кірыла Тураўскі (“Слово Кирила недостойнаго мниха по пасце, похваление въскресения, и о арьтусе, и о фомине испытаныи ребр господних”)

Ныня древа леторасли испущают, и цветы благоухания процвитают, и се уже ограды сладку подавают vonю, и делатели с надежею тружашеся плододавца Христа призывают. Бехом бо преже аки древа дубравая не имущи плода, ныня же присадися Христова вера в нашем неверьи, и уже держащеся корене Иосеова, яко цветы добродетели пушающе, райского паки жития о Христе ожидают, да и святители о церкви тружашеся от Христа мзды ожидают. Ныня ратаи слова словесныя уныца к духовному ярму приводяще, и крестное рало в мысленых браздах погружающе, и бразду покаяния прочертающе, семя духовное всыпающе надежами будущих благ веселяться.

Днесь ветхая конець прияша, и се быша вся нова въскресения ради. Ныня реки апостолския наводняются, и язычныя рыбы плод пушают, и рыбаи глубину божия въчеловечения испытавше, полную церковную мрежу ловитвы обретают. “Реками бо, – рече пророк, – расядеться земля, узрят и разболаться нечестивии людье”. Ныне мнишьскаго образа трудолюбивая бчела свою мудрость показавши вся удивляет; яко же бо они в пустынях самокормиемъ живуще ангелы и человеки удивляют, и си на цветы възлетаючи медвены сты стваряют, да человеком сладость и церкви потребная подасть. Ныня вся доброгласныя птица церковных ликов гнездящеся веселяться. “И птица бо, – рече пророк, – обрете гнездо себе олтаря твоя – и свою каяждо поющи песнь, славят Бога гласы немолчными”.

2. Францыск Скарына (“Предъсловие доктора Франъциска Скорины с Полоцька во всю Бивлию”)

И тако младенцем и людем простым ест наука, учителем же и людем мудрым подивление. Яко река дивная мелка, по ней же агнецъ брести можетъ, а глубока – слон убо пливати мусить.

В сей книзе всее прироженое мудрости зачало и конецъ, Бог вседержитель познаван бывает. В сей книзе вси законы и права, ими же люде на земли справоватися имають, пописаны суть. В сей книзе вси лекарства душевные и телесные зуполне найдете. Ту навчение филозофии

добронравное, яко любити Бога для самого себе и ближнего для Бога, имамы. Ту справа всякого собрания людского и всякого града, еже верою, соединением ласки и згодою посполитое доброе помножено бывает. Ту научение седми наук вызволенных достаточное.

Хощеши ли умети граматику, или, по рускы гаворячи, грамоту, еже добре чести и мовити учить, знайдеш в зуполной Бивлии, Псалтыру, чти ее. Пакли ти ся любить разумети логику, она же учить з доводом розознати правду и кривду, чти книгу светого Иова или послание светого апостола Павла. Аще ли же помыслиши умети риторику, еже ест красномовность, чти книги Саломоновы. А то суть три науки словесные.

Восхощеш ли пак учитися музыки, то ест певници, премножество стихов и песней светых по всей книзе сей знайдеш. Любо ли ти ест умети аритметику, еже вократце а неомылне считати учить, четвертыи книги Моисеевы часто чти. Пакли же имаша пред очима науку геометрию, еже по руски сказуется землемерение, чти книги Исуса Наувина. Естли астрономии или звездочети, найдеш на початку книги сее о сотворении солнца и месеца и звезд, найдеш во Исусе Наувине, яко стоялло солнце на едином месте за целый день, знайдеш во книгах Царств, иже солнце воспать поступило неколико ступнев, знайдеш во светом Еувангелии о новосотвореной звезде часу нарожения нашего спасителя Исуса Христа. Более воистину чудитися превеликой божией моци мусити, нижли учитися. А то суть седм наук вызволенных.

3. Леў Сапега (“Прамова Л. Сапегі на Варшаўскім сейме 1588 г.”)

...И слушне за правду маем, за што пану Богу дяковати, же под панованьем королей их милости и великих князей, панов наших, тую влазду и волность у руках своих маем, а права сами себе творачы, яко наибольшей можем, волности свое во всем постерегаем, бо не толко сусед а сполны наш обыватель в отчизне, але и сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно толко колько ему право допускает. Просто маючи таковой скарб в руках наших, который жадною сумою преплачон бытии не может, пристойт каждому почтивому человеку, абы о нем ведал, а будучи добре ведомый, абы яко сам себе и попудливости свои гамовал и водлуг права писаного справовалсе, а никого не кривдил, так естли бы од кого был укривжон, абы ведал, где обороны и лекарства в кривде своей искати маеть. Бо яко один сенатор римский другого штрафовал, же права отчизны свое не умел, так каждый обыватель годен есть ганенья, который вольностью се фалить и прав своих умети и розумети не хочет, которым правом усю вольность свою обварованую маеть. А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списанные маем и каждого часу чого нам потреба ку отпору всякое кривды ведати можем.

А иж тая трудность перед тым не помалу да того заважала, же не кождый статут мог мети для трудного и долгого переписованья, тогды и в том той потребе каждого обывателя фолькгуочы и пожитку речы посполитое служечы, важыломсе того, тую працу на себе поднятии а кошту и накладу своего не жалуючы, абых то в друк подал а дорогу лацнейшую и снаднейшую каждому ку ведомости права показал, кгда ж вжо в руках своих кождый, коли похочет, мети может.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Кузнецов, И. Н. Риторика, или Ораторское искусство : учеб. пособие для студентов вузов / И. Н. Кузнецов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 431 с.
2. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.
3. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, Т. В. Мальцевич [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Мн. : БГУ, 2002. – 175 с.
4. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.
5. Станкевіч, А. А. Рыторыка : вучэб. дапам. / А. А. Станкевіч. – Мн. : РІВШ, 2010. – 316 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 2 **КРАСАМОЎСТВА Ў СТАРАЖЫТНЫМ РЫМЕ.** **ЦЫЦЭРОН: ЖЫЦЦЁВЫ І ТВОРЧЫ ШЛЯХ**

Пытанні для абмеркавання

1. Умовы станаўлення рыторыкі ў Старажытным Рыме.
2. Асаблівасці красамоўства Старажытнага Рыма. Росквіт палітычнага красамоўства.
3. Марк Тулій Цыцэрон.
4. Этапы падрыхтоўкі да прамовы і яе структура паводле Цыцэрона.
5. Рытарычны ідэал Цыцэрона: прыглушанасць страсцей, ігнараванне брыдкага, агіднага і ўслаўленне прыгажосці, рытмічная плаўнасць маўлення.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце пра рытарычны ідэал Сакрата (Платона) і этычны ідэал (Лісія). Чым гэтыя ідэалы звязаны паміж сабой і на якіх маральных якасцях акцэнтуюцца ўвага?

Рытарычны ідэал Сакрата (Платона):

– дыялагічны: кожны з удзельнікаў камунікатыўных зносін выступае як актыўны суб’ект свайго маўлення і сваёй думкі; не маніпуляванне адрасатам, а абуджэнне яго думак – вось мэта камунікатыўных зносін і дзейнасці таго, хто гаворыць;

– гарманічны: галоўная мэта размовы, спрэчкі, маналога – не перамога і нават не барацьба, а аб’яднанне намаганняў удзельнікаў камунікатыўных зносін дзеля дасягнення агульнай мэты, пэўнай згоды адносна сэнсу, мэты і вынікаў зносін;

– сэнсавы: мэта маўлення – пошукі сэнсу, ісціны, якая не з’яўляецца нейкім фантомам, прывідам, ілюзіяй, а заключаная ў прадмеце размовы і можа быць выяўленая.

Этычны ідэал Лісія:

– грамадзянін павінен выконваць... усе абавязкі, ускладзеныя на яго полісам, з максімальнай аддачай і бескарыслівацю;

– грамадзянін павінен быць самаадданым воінам, заўсёды гатовым абараніць радзіму на сушы і на моры;

– ён абавязаны выконваць усе законы і пастановы Народнага сходу, усе патрабаванні ўрада;

– у выпадку прызначэння яго на грамадскую пасадку, ён павінен не толькі сумленна выконваць свае абавязкі, але і рабіць пасля службы справаздачу пра зробленую ў перыяд сваёй дзейнасці працу;

– ён абавязаны быць добрым сем’янінам, клапаціцца пра бацькоў, правільна выходзіць дзяцей, выдаваць сяцёр замуж за добрых людзей.

Заданне 2. Вызначыце, у чым, паводле Арыстоцеля, заключаецца задача рыторыкі як навукі. Назавіце “тэхнічныя” і “нетэхнічныя” спосабы пераканання і вызначыце іх сутнасць.

Вызначым рыторыку як здольнасць знаходзіць магчымыя спосабы пераканання адносна кожнага дадзенага прадмета. Гэта задача не паўстае ні перад якімі іншымі навукамі, паколькі яны разглядаюць толькі тое, што належыць да іх галіны, як, напрыклад, лекарскае мастацтва – адносна таго, што садзейнічае здароўю або прыводзіць да хваробы, геаметрыя – адносна магчымых зменаў паміж велічынямі, арыфметыка – адносна лічбаў; аналагічна астатнія мастацтвы і навукі; рыторыка ж, відаць, здольная знаходзіць спосабы пераканання адносна кожнага дадзенага прадмета, таму мы і гаворым, што яна не мае дачынення да нейкага прыватнага, пэўнага класа прадметаў.

Спосабы пераканання бываюць “нетэхнічныя” і “тэхнічныя”. “Нетэхнічныя” я называю тыя з іх, якія не намі вынайздзеныя, але існавалі раней незалежна ад нас; сюды адносяцца: сведкі, паказанні, дадзеныя

пад уздзеяннем катавання, пісьмовыя дагаворы і інш.; “тэхнічныя” ж тыя, якія могуць быць створаны намі з дапамогай уласных метадаў і ўласных сродкаў. Такім чынам, першыя з доказаў патрабуюць толькі ўмення карыстацца імі, а другія неабходна яшчэ папярэдне вынайсці.

Што да спосабаў пераканання, якія ажыццяўляюцца з дапамогай прамовы, то яны падзяляюцца на тры віды: адны з іх залежаць ад характару чалавека, другія – ад пэўнага настрою слухача, трэція – ад самога маўлення.

Доказ дасягаецца з дапамогай маральных якасцяў характару таго, хто гаворыць, калі прамова выклікае давер да аратара, таму што мы наогул часцей і хутчэй верым людзям добрым, асабліва ў тых выпадках, дзе няма нічога якаснага і дзе ёсць месца ваганню; і гэта павінна быць не вынікам раней узніклага пераканання ў высокіх маральных якасцях прамойцы, але вынікам самой прамовы, бо няправільна думаць (як гэта робяць некаторыя людзі, якія займаюцца гэтым), што ў мастацтве заключаецца і сумленнасць аратара, нібыта яна ўяўляе сабою, так бы мовіць, самыя важныя доказы.

Доказ залежыць ад слухачоў, якія знаходзяцца пад уздзеяннем прамовы, што выклікала пачуццё задавальнення ці незадавальнення, любові і нянавісці.

Нарэшце, сама прамова пераконвае нас тады, калі аратар выводзіць сапраўдную ці ўяўную ісціну на падставе высноваў кожнага дадзенага пытання.

Заданне 3. Прачытайце тэкст і сфармулюйце рэкамендацыі, якія скіраваны на авалоданне навыкамі выразнага, правільнага, эфектыўнага маўлення.

Такім чынам, пакінем убаку правільнасць лацінскага маўлення: яна набываецца з дзяцінства, развіваецца паглыбленым і ўсвядомленым вывучэннем мовы і практыкай жывога абмену думкамі ў грамадстве, сям’і, а замацоўваецца ў працы з кнігамі і чытаннем старажытных аратараў і паэтаў. Не будзем спыняцца і на другім пытанні: як дамагачыся лёгкага ўспрымання нашай мовы. Вядома, што для гэтага трэба гаварыць чыста па-лацінску, карыстацца частаўжывальнымі і дакладнымі словамі для перадачы назваў і рэаліяў без двухсэнсоўнасцяў, ...без занадта доўгіх перыядаў, не вельмі затрымліваючыся на параўнаннях вобразаў, запазычаных з іншай галіны, не разрываючы думкі ўстаўкамі, не перастаўляючы падзеяў, не блытаючы асобаў, не парушаючы паслядоўнасці выкладу. Навошта марнаваць на гэта многа слоў? Усё гэта так проста, што мяне вельмі здзіўляюць прамовы, якія бывае зразумець цяжэй, чым калі б падсудны сам выкладаў справу. Сапраўды, людзі, якія даручаюць нам весці сваю справу, часта афармляюць свае думкі так,

што большай яснасці і жадаць нельга. А вось як толькі па тых жа справах пачынае выступаць Фуфій ці ваш равеснік Пампоній, я ніяк не магу зразумець, пра што яны гавораць, калі толькі не засяроджу ўсю сваю ўвагу; прамова іх настолькі заблытаная, што не разбярэш, дзе пачатак і канец, а нагрувашчаныя словы такія дзікія, што прамова, якая павінна праясніць справу, толькі яе затуманьвае і зацямняе да такой ступені, што, відавочна, і сам той, хто гаворыць, заходзіць у тупік (Цыцэрон “Пра арацара”).

Заданне 4. Прачытайце фрагменты прамой Дэмасфена і вызначыце сродкі, якія ўзмацняюць эмацыянальнасць маўлення і дапамагаюць актывізаваць увагу слухачоў.

Сапраўды, о зямля і богі, жахліва, нават больш, чым жахліва, што Фаміён з пагардай ставіцца да нас, тых, хто зрабіў яго элінам з варвара і паважаным чалавекам з прадажнага раба. Пагарджае тымі, хто дапамог яму дасягнуць усяго гэтага, многіх выгод, і якія самі ў той час, як ён валодае вялікай маёмасцю, жывуць у нястачы. Ён дайшоў да такой бессмяротнасці, што не лічыць патрэбным аддаць нам нават частку таго багацця, якое ад нас жа і атрымаў (“Першая прамова супраць Стэфана”).

Той жа зямельны ўчастак... мой бацька абгарадзіў сцяной незадоўга да майго нараджэння... За ўсе гэтыя гады ніхто і ніколі не прыходзіў да нас ні з прэтэнзіямі, ні са скаргамі (хоць зразумела, што навадненні і тады былі частыя), ды і з самага пачатку ніхто не быў супраць, а гэта магло здарыцца, калі б мой бацька, абгарадзіўшы сцяной наш участак, зрабіў каму-небудзь шкоду: але не было ні прэрэчанняў, ні пратэстаў... Я, грамадзяне афінскія, прыводжу як самае важнае сведчанне супраць гэтых людзей іх асабістыя дзеянні. Сапраўды, чаму раней ніхто з іх не пратэставаў, не падаваў скаргі і нават ніколі не сварыўся: чаму яны дапускалі тое, што прыносіла ім шкоду? (“Супраць Калікса аб шкодзе”).

Заданне 5. Падрыхтуйце публічнае выступленне на адну з тэм:

- “Азіяцкі і новаатэчны стылі красамоўства”;
- “Старэйшыя і малодшыя лагографы”;
- “Слава і трагедыя Дэмасфена”.

Заданне 6. Прачытайце тэкст. Вызначыце від красамоўства. Якія арацарскія прыёмы дапамагаюць пераканаць слухачоў у невінаватасці?

Члены Рады! Калі б я не ведаў, што мае абвінаваўцы імкнуцца ўсялякімі спосабамі мне нашкодзіць, я быў бы вельмі ўдзячны ім за гэта абвінавачванне: чалавеку, пра якога несправядліва распускаюцца розныя плёткі, я думаю, аказвае вялікую паслугу той, хто прымушае яго рабіць

справаздачу за ўсё сваё жыццё. Я ўпэўнены ў сабе і таму спадзяюся, што нават варожы да мяне чалавек зменіць свае думкі, паслухаўшы расповед пра маю мінулую дзейнасць, і ў будучыні будзе намнога лепшай думкі пра мяне. Аднак, члены Рады, калі я даяду вам толькі сваю вернасць існуючаму дзяржаўнаму ладу, у выніку якой я мушу падзяляць з вамі агульную небяспеку, я прашу вас не разглядаць гэта як маю асабістую заслугу; але калі не будзе ніякага сумнення ў тым, што мой лад жыцця і ва ўсіх іншых адносінах заслугоўвае пахвалы і абсалютна супрацьлеглы таму, што гавораць пра мяне ворагі, то прашу вас падтрымаць мяне пры гэтым выпрабаванні, а іх лічыць людзьмі нядобрасумленнымі. Перш за ўсё я дакажу, што не служыў у кавалерыі пры ўладзе Трыццаці і не ўдзельнічаў у дзяржаўным кіраўніцтве таго часу (Лісіі “Прамова ў абарону Мантыфея”).

Заданне 7. Прачытайце правілы пераканання субяседніка, якія распрацавалі старажытныя вучоныя. Якое правіла Вы лічыце больш удалым? Абгрунтуйце свой выбар.

1. Правило Гомера гласит, что убедительность ваших доводов напрямую зависит от их очередности. Наилучшим для убеждения будет следующий порядок подачи аргументов: сильные – средние – один самый сильный. Не используйте слабые аргументы, с их помощью вы не убедите собеседника, а нанесете лишь вред всей вашей аргументации. Помните, что сила/слабость доводов определяется не лицом их приводящим, а тем, кто принимает решение. То есть аргументы, которые кажутся сильными вам, совсем не обязательно покажутся таковыми вашему оппоненту, поэтому будьте максимально объективны при выборе доказательств.

2. Правило Сократа состоит в том, что, если вы желаете получить положительный ответ по важному для вас вопросу, поставьте его третьим в очередности, предварив двумя простыми для понимания собеседника и короткими вопросами, на которые он без труда даст вам положительный ответ. Таким образом, вы подготавливаете почву, настраивая вашего собеседника на положительный лад, и в момент, когда вы задаете третий важный для вас вопрос, он психологически настроен ответить вам «да».

3. Правило Паскаля призывает нас не добивать противника, загоняя его в угол своими аргументами. Предоставьте ему шанс сохранить лицо и сберечь чувство собственного достоинства. Поверьте, предоставленная вами собеседнику возможность «капитулировать достойно» обезоружит его.

Невербальные сигналы как средство убедить собеседника в своей правоте. Невербальные сигналы являются вспомогательным средством, помогающим повысить эффективность общения и уровень понимания

собеседниками друг друга. Если вы хотите научиться убеждать собеседника, то вам совершенно необходимо изучить язык тела для понимания позиции собеседника, его степени вовлеченности в дискуссию, его отношения к вашим аргументам, а также своевременно выявить непонимание и уметь обойти острые углы. Ниже мы приведем вам ряд признаков и отличительных особенностей языка жестов, которые позволят вам «читать» собеседника и использовать эту информацию для того, чтобы убедить собеседника в своей правоте:

1. Интерес, вовлеченность собеседника. Основной признак интереса и вовлеченности партнера в разговоре проявляется в развороте его тела в вашу сторону, наклонении головы и туловища по направлению к вам. Чем больше он развернут в вашу сторону и наклонен, тем выше его интерес к разговору, и, соответственно, наоборот.

– Усиление внимания к собеседнику: наклонение головы и верхней части тела к собеседнику, обращенное к собеседнику лицо и прямой взгляд при выпрямленной голове, повышающаяся скорость движений, оживленная посадка на краю стула/дивана, неожиданное прекращение ритмичных движений рук, ступней или ног, активная и открытая жестикуляция рук и кистей рук, убыстряющаяся речь.

– Солидарность с собеседником, доверие, уважение, отсутствие критики: голова расслаблена, может быть слегка откинута назад или наклонена вбок, широкая ненапряженная поза, посадка нога на ногу, спокойный и открытый взгляд прямо в глаза собеседнику, едва заметные кивки головой, спокойная свободная улыбка, на долю секунды закрываемые глаза.

– «Боевая» готовность к работе и активной деятельности: тело становится напряженным, происходит резкое вскидывание головы, верхняя часть туловища принимает свободную, прямую посадку.

2. Убывающий интерес. Движения кистей рук или ступней ног, замедляющаяся жестикуляция и скорость речи.

3. Недоверие, неуверенность, сомнение и внутреннее беспокойство: непрекращающиеся движения кистей рук, пальцев ног или ступней с небольшой амплитудой трактуются как негативное нервное напряжение; повторяющиеся движения с нарушенным ритмом, такие как неравномерное постукивание пальцем, ёрзанье туда-сюда на стуле и др.

4. Глубокая задумчивость, размышления характеризуются расслабленным взглядом, устремленным вдаль, заложенными за спину руками, потиранием лба медленными стирающими движениями, касанием рта пальцами при взгляде, смотрящем как бы сквозь пространство, глазами, закрываемыми на несколько секунд, активной, но в то же время малоподвижной мимикой лица.

5. Отвращение, активная и (или) пассивная защита, усиливающееся отвлечение: отклонение всего тела назад с вытянутыми вперед ладонями,

отворачивание лица от собеседника. При гневе, возбуждении, нежелании и удивлении характерно сильное напряжение, появление вертикальных складок на лбу, стискивание зубов или, наоборот, их обнажение, усиление громкости голоса, покраснение лица, сильные нецелесообразные движения, хлопанье ладонью или костяшками пальцев по столу.

Умение убеждать собеседника развивается и оттачивается годами практики. У кого-то научиться убеждать собеседника получается быстрее, у кого-то медленнее. Но, зная определенные принципы и законы воздействия на собеседника, умея классифицировать аргументы по степени их силы и влияния, читая невербальные сигналы и применяя иные советы, данные в этой статье, вы гарантированно сможете убедить собеседника в вашей точке зрения.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Центр, 2004. – 510 с.
2. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.
3. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, Т. В. Мальцевич [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Мн. : БГУ, 2002. – 175 с.
4. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 3

РАЗВІЦЦЁ РЫТОРЫКІ Ў ЭПОХУ СЯРЭДНЯВЕЧЧА

Пытанні для абмеркавання

1. Характарыстыка эпохі Сярэднявечча. Асаблівасці яе рыторыкі.
2. IV ст. – залаты век духоўнага красамоўства.
3. Гамілетыка і рыторыка. Аўгустын Аўрэлій: рытарычныя аспекты яго трактатаў.
4. Адметнасць прамой Іаана Златавуста.
5. Сувязь рыторыкі з мастацкай літаратурай. Далейшая распрацоўка пытанняў, звязаных з рытарычнымі тропамі і фігурамі.
6. Умовы станаўлення рыторыкі і красамоўства ў Беларусі. Адметнасць красамоўства ў Беларусі.
7. Кірыла Тураўскі – царкоўны дзеяч, пісьменнік, прапаведнік. Словы-казанні К. Тураўскага. Краса, урачыстасць царкоўных казанняў К. Тураўскага.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце ўрывак з працы “Краткое руководство к красноречию” (1748). Вызначыце, як разумеў красамоўства М. В. Ламаносаў і якія асноўныя патрабаванні ставіліся ім да навучэнцаў.

Красноречие есть искусство о всякой данной материи красно говорить и тем преклонять других к своему об оной мнению.

К приобретению оного требуются пять следующих средств: первое – природные дарования, второе – наука, третье – подражание авторов, четвертое – упражнение в сочинении, пятое – знание других наук.

Душевные дарования, а особливо <ум, память> остроумие и память <рассуждение, которое> к получению сего искусства толь необходимо нужны, как добрая земля к посеянию чистого семени, ибо как семя на неплодной земли, так и учение в худой голове тщетно есть и бесполезно.

И для того Аполлоний Алабенденский, славный в древних временах красноречия учитель, по свидетельству Цицеронову, тех, которые от родителей своих к нему в училище присылались, в самом начале учения природную остроту прилежно рассматривал и которых приметил к тому быть неспособных немедленно назад отсылал, чтобы они напрасными трудами себя не изнуряли.

Заданне 2. Прааналізуйце ўрыўкі з трактата І. Галятоўскага “Месіа правдивий” (1669). Вызначыце рытарычныя прыёмы аўтара.

Маємо подобенство и прикла(д) в(ъ) Зверца(д)лѣ шкляно(м), которое вѣдѣчи цѣлы(м), показѣт(ъ) в(ъ) собѣ члѣѣка цѣлого который гладитъ в(ъ) него, гды тежъ вѣдет(ъ) Зверца(д)ло ро(з)битое такъ, же многоса частей знего станет(ъ), натои ча(с) кож(д)аа ча(ст) зверцадла найме(н)шаа, показѣт(ъ) цѣлого чѣка, которій гладит(ъ) на зверца(д)ло тоє, такъ и Хс цѣлый є(ст) по(д) шовою Хлѣба в(ъ) цѣлой Гостѣи, цѣлый и в(ъ) ко(ж)дой наме(н)шой части Гостѣи, та(к)же цѣлый єє(ст) в цѣло(м) Винѣ, и в найме(н)шой кроплѣ Вина.

Другій прикла(д) и подобенство то(й), маєм(ъ) в(ъ) фѣгѣрѣ крѣгло(й) поча(т)кѣ и ко(н)ца немаючо(г), котораа значи(т) Бѣга непостыжима(г), початкѣ и конца немаючо(г), єднакѣ фѣгѣра крѣглаа на мѣсцѣ ровно(м) поставленаа, дотыкает(ъ)са того мѣсца ровного аковы в(ъ) пѣнкѣ своем(ъ). та(к) и Бтво єє(ст) непостижимое, в(ъ) то(й) єднакѣ Таєм(ъ)ниці Воплощенїа Бѣна Бѣжого, зєєдночилоса аковы в(ъ) пѣнкѣ своемъ, з(ъ) натѣрою члѣвою.

Але *униѡ*, *зєєдночєн(ь)є*, можетъ быти дво(х) *натѡръ* бє(з) жаднои *Композицїи*, *складана*, и бєз(ъ) постановлена третєго, ако маємо *зєдночє(н)є* *натѡры* члѡи з(ъ) *натѡрою* Бѣскою, которїи *натѡры* *шбѣдѣѡ* сѡт(ъ) *истно(ст)и* *досконалыи*, и *неназывает(ъ)сѧ* *єєдна матерїѧ*, а *дрѡгаа форма*, *акаѧ* *єє(ст) ча(ст)*, *истно(ст)* *недосконалаѧ*, *зачи(м)* гдѣ мовимо: *межи* Бѣкою и члѡчею *натѡрою* *єє(ст)* *зєєдночєн(ь)є*, не идєт(ъ) *заты(м)*, абы было *складан(ь)є*, а *затым(ъ)* в(ъ) *натѡръѡ* Бѣко(ѡ), жаднаѧ *ш(т)* *мѡна* и *недосконало(ст)* *ненастѡпѡєє(т)*.

Заданне 3. Прачытайце звесткі пра Слуцкі кампендыум і абгрунтуйце лагічнасць/нелагічнасць назваў раздзелаў.

У 1617 г. Януш VI Радзівіл выдаў грамату аб заснаванні ў горадзе Слуцку рэфарматарскага храма і вучылішча пры ім. Ён завяшчаў свайму брату Хрыстафору на аснове вучылішча адкрыць гімназію, што і было зроблена ім. За кароткі час гімназія стала вядомай навучальнай установай: гімназію сталі называць “Слуцкімі Афінамі”, “узорнай Слуцкай гімназіяй”. Аўтары Статута гімназіі А. Дабранскі, Р. Адам і А. Музоніус адзначалі, што “ў нашай установы задача: не ўладарыць над свядомасцю, а выходзіць норава і прыцягваць моладзь да навукі”. Гімназія становіцца цэнтрам гуманістычнай думкі еўрапейскага значэння. У Слуцкай гімназіі выкладаліся Закон Божы, польская, лацінская, грэчаская, нямецкая мовы, этыка, рыторыка, гісторыя, матэматыка, заканадаўства. У Слуцкай гімназіі прымянялася класна-ўрочная форма навучання. Выкладчыкі вучылі гімназістаў стройнасці думак, доказаў, выказванню па сутнасці, разуменню навуковых прац, тлумачэнню навуковых з’яў, красамоўству. Адным з рэктараў гімназіі Рэйнгальдам Адамі была напісана першая праца па красамоўству ва Усходняй Еўропе “Кароткі дапаможнік па красамоўству... для карыстання ў Слуцкай школе”, які быў выдадзены ў Любчы ў 1629–1631 гг. Кніга напісана на лацінскай мове і названа “Compendium rhetoricum... in usum scholae Slucensis”. Слуцкі “Кампендыум...” уключаў тры часткі: I. “Метад, пытанні, каноны”. II. “Вызначэнне ўсяго мастацтва красамоўства”. III. “Спецыяльнае красамоўства”. Як заўважае Я. Гарэцкі ў артыкуле “Слуцкі кампендыум па рыторыцы”, для слускага “Кампендыума” характэрны нагляднасць, свежасць і даходлівасць прыкладаў, рэалістычнасць трактоўкі моўнага матэрыялу і тое, што гэты дапаможнік з’яўляецца першым помнікам прац па красамоўству ва Усходняй Еўропе.

Заданне 4. Прачытайце пра патрабаванні да працы над складаннем прамовы, якія падаюцца ў працы М. В. Ламаносава “Краткое руководство к красноречию” (1748), пацвердзіце актуальнасць гэтых патрабаванняў.

Чтобы в собирании первых, вторичных и третичных идей <правильно> не по одной соображения силе поступать, для того должно наблюдать следующие правила: 1) все термины, которые тема в себе имеет, написать особливо; 2) к каждому термину приискать первые идеи из мест риторических и приписывать к ним особливо одну от другой в нарочитом расстоянии, чтобы вторичным и третичным места осталось; 3) к первым идеям приискивать и приписывать вторичные, к вторичным, ежели надобно, третичные из тех же мест; 4) ежели которое место в рассуждении какого термина неплодно, то можно миновать, как в неусыпности материальные свойства и знаменование имени; 5) должно смотреть, чтобы приисканные идеи приличны были к самой теме, однако не надлежит всегда тех отбрасывать, которые кажутся от темы далековаты, ибо оне иногда, будучи сопряжены по правилам следующия главы, могут составить изрядные и к теме приличные сложенные идеи.

Для лучшего изъяснения <истолкования> понятия сих правил предлагаем в пример вышепомянутую тему: неусыпный труд препятства преодолевает <превосходит> с изысканием и присовокуплением к каждому термину идей первых и вторичных из мест риторических.

К первому термину – неусыпность – первые идеи присовокупаются: 1) от жизненных свойств – надежда о воздаянии, послушание к начальникам, подражание товарищам, богатство, которого неусыпный желает, или честь, которая его побуждает, 2) от времени – утро, вечер, день, ночь, 3) от подобия – течение реки, которому неусыпность подобна, 4) от противного – лень, 5) от несходственного – гульба.

К третьему термину – препятства: 1) от жизненных свойств – страх, 2) от времени – зима, война, 3) от места – горы, пустыни, моря.

К четвертому термину – преодоление: 1) от жизненных свойств – радость, 2) от предыдущих <от последующих>.

К сим первым идеям присовокупаются вторичные – к надежде: 1) от рода и вида другие страсти, как любовь, желание; 2) от действия – ободрение; 3) от последующего – исполнение; 4) от противных – отчаяние; 5) от подобия – сон.

К богатству: 1) от частей – золото, камни дорогие, дома, сады, слуги и прочая, 2) от знаменования имени – что от слова бог происходит, 3) от действия – что друзей много достает, 4) от происхождения – что от своих трудов происходит, 5) от противных – убожество.

К чести: 1) от действия – свободный доступ к знатным, 2) от жизненных свойств <от признаков> – ордены.

К утру: 1) от действия – возбуждение людей, скрывание звезд, 2) от частей – заря, восхождение солнца, 3) от обстоятельств – пение птиц.

К вечеру: 1) от свойств материальных – темнота, холод, 2) от обстоятельств – роса, звери, из нор выходящие.

К ночи: 1) от жизненных свойств – дремота, 2) от обстоятельств – молчание, луна, звезды.

К течению реки: 1) от свойств материальных – быстрина, жидкость, прозрачность, 2) от содержимого <от содержащего> – берега, от содержащего <от содержимого> – суда, рыбы, 3) от действия – омытие, напоение.

К гульбе: 1) от жизненных свойств – веселие, 2) от времени – весна, ясные дни, 3) от места – сады, луга, 4) от обстоятельств – игры, свидание с приятельми (7, 113).

К силе: от уравниения – Сампсон, Геркулес. <к устали 1) от следующих – частое дыхание, 2) от подобия>.

К пчелам: от действия – летание по цветам, собирание меду.

К страху: 1) от материальных свойств – бледность, трясение членов, 2) от подобия – трепещущиеся листья в осень от бури.

К зиме: 1) от свойств материальных – снег, мороз, град, 2) от действия – деревья, лишённые листов и плодов, 3) от происхождения – отдаление солнца.

К войне: 1) от свойств жизненных – лютость неприятелей, 2) от действия – инструменты, мечи, копья, огонь, разорения, 3) от следующих – слезы разоренных.

К горам: 1) от свойств материальных – вышина, крутизна, расселины, пещеры, 2) от обстоятельств <трясение земли, которое в гористых> – ядовитые гады, животные, которые в горах бывают.

К пустыням: 1) от частей – леса, болота, пески, 2) от жизненных свойств – скука, 3) от обстоятельств – разбойники, звери.

К морям: 1) от действия – непостоянство, волнение, <от обстоятельств – места, камни>, 2) от места содержащего – камни, пучины <жерла>.

К радости: 1) от действия <смех> – восклицания, плескания, 2) от подобия – прохлаждение после зноя.

К воспоминанию: от обстоятельств – извещение приятелям и увеселение оных, печаль недругов и зависть.

В сем примере хотя только первые и вторичные идеи и те из немногих мест риторических к терминам приложены, однако ясно видеть можно, что чрез сии правила соображение человеческое иметь может великое вспоможение и от одного термина произвести многие идеи.

Мы учим здесь собирать слова, которые не без разбору принимаются, но от идей, подлинныя вещи или действия изображающих, происходят и как к предложенной теме, так и к самим себе некоторую взаимную принадлежность имеют, что окажется чрез приличное оных сопряжение в следующей главе.

Заданне 5. Знайдзіце моўныя сродкі ўзмацнення выразнасці, якія выкарыстоўвае І. Пацей у сваіх прадмовах. Назавіце іншасказанні і алегорыі ў прадмове І. Пацея, вызначыце іх стылістычную ролю.

Многіе найдуюцца такыя, чытацелю хрысціянскай, якія, не ведаючы кгрунту истности самое, звыкли под час и добрыя речы ганити, яко напрыклад, ото згода и единость светая, которую мы прыняли есмо с паны рымляны, братьею нашою, знаючысе быти детьми единое матери наше светое католическое церкви, поневаж з единого насеня Духа Светого породилися есмо. И дають некоторые причину, ото тую, иж рымляне, яко в артыкулах веры светое, так и в церымоніях церковных далеко суть розни от светое восточное церкви. А наконец смеют некоторые и то мовити, иж зборы евангелицкіе бліжшыя суть вере и церымоней церкви восточное с церымоніями своими, анижли рымляне. Што если же ест правда, пуцаю то уваженью каждого человека хрысціянского, который какое ж кольвек баченье мает: а иж то не суть речы так скрытыя и вельце трудныя, которых бы и найпростшый порозумети не мог.

Жалем такового заслепенья некоторых будучы порушоный, не сегаючы глубоких речей, бо бы не малыя книги о том быти мусели, где бых все по достатку мел выписовати, – ото иле накоротшей быти могло, собралем некоторые челнейшыя артыкулы веры, сакраментов и церемоний обое церкви, так греческое, яко и рымское, на которых кгрунт и самая истность належит...

Наша Русь тот собор светый листрыкійским называють, и якуюсь баламутню и небылицу о том соборе недавно в друку выдали. На то вже достаточный отказ мають, там и руками правды дощупатися могут.

Не вем же, откуль новый теолог а старый баламут Стефанко Зизаній тое выдрал, и написал в своих книжках, иж Христос тепер, седечы на правицы Бога отца своего, вже не ходотайствует о нас, против ясному писму апостольскому и против всим светым богоносным отцем церкви восточное и латинское. И так тою проклетою ересю своею, еще неслыханою, Русь поблазнил, же его книжкам баламутным лепей, ниж Евангеліи верят... (І. Пацей “Гармонія, альбо Согласіе веры, сакраментов и церемоней восточное церкви с костелом Рымским”).

Заданне 6. Назавіце формулы маўленчага этыкету, якія выкарыстоўвае аўтар. Як яны садзейнічаюць стварэнню агульнай інтанацыі просьбы і скаргі?

Я то нендзный Афанасий, который року 1640 послушне я Купятич за волею бозскою (што доводне показується) на игуменство церкви православное до Берестя Литовского (где то фундамент унеи проклятой стался) приехавши, права и привилея, на пергаменах найденные,

з страшным проклятством на униты, до книг гродских берестейских актиковалем и оголосилем в церкви и на розных местцах, волею бозскою указуючи, же тое розделене Руси в приняте унеи незвычайным способом з неналежным пастырем ест барзо проклятое. Потом з метрик вашей королевской милости варшавских экстрактами тые sprawy повыймовавши ново, привилей с потверженьем оных прав на церков православную Берестейскую од ваше королевское милости, пана нам щасливе пануючого Владыслава Четвертого, с подписом руки набылем. Але запечатовати его ксионже канцлер и ксиондз подканцлерий и за тридцать таляров твардых не хотели. И гдым был в покаях их милостей. Мовили до мене: «Будете все униатами, то дармо запечатуем, бо ведайте, же под клятвою нам заказано от святого отца папежа, абы юж болшей вера грецкая тут не множилася» <...>

Найяснейший кролю полский. Пан мой милостивый. О то кривду незносную маем. Не хотят нам, людям правоверным, в справах побожных церковных привилеов печатовати. Не хотят нас ведлуг прав заховати поприсяжоных вашей королевской милости. И юж то от пятидесят лет вера правдивая и церков восточная грецкая под вами, паны христианскими, в королевстве Полском для збытков унеи проклятой аж назбыт утиски терпит. А то за причиною и помочю ненавистных капланов рымских, а найбарзей езуитов барзо мудрых, которые то езуиты внутрности людские в детках малых отливными словы на науки облудные и на титулы высокие побравши, в школах комедии строячи, в костелах катедры маючи и книжки переницованные, измышление ошуканем шатанским, выдаючи, незбожне до людей простших, потаковников своих, в огиду подают и преследуют правоверных христиан, сами будучи неправоверные... (А. Філіповіч “Новины правоверным пожаданые о успокоение веры и церкви православной восточной...”).

Заданне 7. Назавіце моўныя сродкі стварэння эмацыянальнай афарбоўкі выказвання, вызначыце ў іх складзе словы з адмоўнай канатацыяй. Адзначце, з якой мэтай выкарыстоўвае іх аўтар.

Марыська чарнаброва, галубка мая, Дзе ж падзелася шчасце і ясна доля твая? Усе прайшло, прайшло, як бы не бывала, Адна страшна горыч у грудзях застала. Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці, Ды ў прадвечнага саду вялеў прападаці, То мы прападем марна, но праўды не кінем, Хутчэй неба і шчасце, як праўду, абнімем... бывай здаровы, мужыцкі народзе, Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе. І часам спамяні пра Яську свайго, Што загінуў за праўду для дабра твайго. А калі слова пяройдзе ў дзела, Тады за праўду станавіся смела, Бо адно з праўдай у грамадзе згодна Дажджэш, народзе, старасці свабодна.

Браты мае, мужыкі родныя! З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці і можа раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, но не жаль згінуць за тваю праўду.

Прымі, народзе, па шчырасці маё слова, прадсмертнае, бо яно як бы з таго свету, толькі для дабра твайго напісана.

Няма, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку... Но як дзень з ночай не ходзіць разам, так не ідзе разам навука праўдзіва з няволяй... Ды пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякой навукі, адно намі, як скацінай, варочаць будуць, не для дабра, но на пагібель нашу.

Для таго то, народзе, як толькі калі пачуеш, што браты твае з-пад Варшавы б'юцца за праўду і свабоду, тады і ты не аставайся ззаду, но, ухапіўшы за што зможэш, за касу, сякеру, і цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю веру. За сваю зямлю родную. Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, народзе, што тады толькі заживеш шчасліва.

Твой слуга Яська-гаспадар з-пад Вільні (К. Каліноўскі "Пісьмо з-пад шыбеніцы").

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Булыка, А. М. Красамоўства ў Беларусі : хрэстаматыя / А. М. Булыка, Л. М. Мінакова, А. А. Станкевіч. – Мн. : Універсітэцкае, 2002. – 181 с.

2. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.

3. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

4. Савчук, Т. Н. Риторика : учеб. пособие / Т. Н. Савчук. – Мн. : БГПУ, 2007. – 180 с.

5. Станкевіч, А. А. Рыторыка : вучэб. дапам. / А. А. Станкевіч. – Мн. : РІВШ, 2010. – 316 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 4

АРАТАРСКАЕ МАСТАЦТВА Ў ЭПОХУ АДРАДЖЭННЯ

Пытанні для абмеркавання

1. Адметнасць рыторыкі Адраджэння.
2. Цікавасць да антычнай гістарычнай спадчыны.
3. Рыторыка ў сістэме еўрапейскай гуманітарнай адукацыі.

4. Сувязь рыторыкі з літаратурай.
5. Станаўленне красамоўства на нацыянальных мовах.
6. Працы “Мастацтва паэзіі” Нікала́ Буало, “Мастацтва англійскай паэзіі” Джорджа Путэнхэма, “Сад красамоўства” Генры Пічэма.
7. Панегірычныя і ўрачыстыя словы-казанні на святы і асобныя выпадкі рэлігійнага жыцця.
8. Грыгорый Цамблак – рэлігійны дзеяч, пісьменнік, прадстаўнік урачыстага красамоўства на Беларусі.
9. Ф. Скарына – беларускі першадрукар, энцыклапедыст.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прачытайце ўрывак “Прамовы Івана Мялешкі на Варшаўскім сейме 1609 г.” і выканайце наступныя заданні:

- прааналізуйце ўзаемадзеянне вуснай і пісьмовай форм мовы ў прамове;
- вызначыце асаблівасці зместу прамовы, якія сведчаць, што ў ёй выкарыстаны літаратурны прыём пародыі;
- вызначыце элементы гутарковага стылю, дакажыце дарэчнасць іх выкарыстання.

Пришло мне з вами радити, а я на гетаких зъездах николи не бывал и з королем его милостью николи не заседал. Только за покойников Князев наших, которые королевали и которые воеводами бывали, сентенцій гетаких не бывало, попросту правым сердцем говорили, политики не знали, а правдою в рот, як солею в очи, кидывали. Скоро ж короли больше немцев як нас улюбили, зараз што нашіе старшіе собрали, то все немцом роздали нашіе господары. Пруч Зыгмунта короля (того нечего и в люди личыть, бо той Подлясье и Волынь вынищыл, ляхом мянующися), але Зыгмунда Первого, солодкая память его, бо той немцев як собак не любил и ляхов з их хитростями велми не любил, але Литву и нашу Русь любовительно миловал. И гораздо лучше за его мевались, хотя в так дорогих свитах не ходывали. Другіе без ногавиц, как бернардыны, гуляли, а сорочки аж до костей, а шапки аж до самого пояса нашивали.

Дай Боже и знов такой години приждати и тепер. Я сам коли по домовому уберусь, то ее милось пани Мстиславская, малжонка моя, натешится и наглядется на мене не может.

Надто уже насмотрюся на все гето, милостивые паны братья, и на тые нудные немецкіе штуки, што на рады. А колиж то у них бывало: в сукнях перестых ходять, то ни гиги! Да уже у нас змешались, и по польску так умеють говорити, и все лихое королем, паном Речи Посполитой как могут было баламутять. А коли сам немчина иде или жонка его поступае, то через скурку скрипит, шелестит и дорогим пижмом воняет. Коли ж до тебе паничык прыеде, частуй же его

достатком, да и жонку свою подле его посади. А он сидит как бес надувшись, махае шапкою или капелюшем и з жонкою нашептывает, да и в лодонь скребет. Да коли ж бы я гетого чорта кулаком в морду, или по лицам, по хрипте, так штобы король, его милость, не слышал. Нехай бы морды такой поганой не надымал.

Заданне 2. Складзіце разгорнуты план прамовы на адну з прапанаваных тэм:

- “Міф і літаратура”;
- “Так і людзі, дзе нарадзіліся і ўскормлены, да таго месца вялікую ласку маюць”;
- “Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...”.

Заданне 3. Напішыце тэзісы прамовы на адну з тэм:

- “У чым сутнасць чалавечага быцця?”;
- “Прыслухайцеся да гукаў прыроды”;
- “Брэст – старажытны горад”.

Заданне 4. Заканспектуйце адзін з артыкулаў з часопіса “Роднае слова” (прыдумайце сваю назву; вызначыце мэту і задачы; складзіце план).

Заданне 5. Прачытайце тэкст. Складзіце план прамовы.

Наша жыццё прасякнута любоўю і каханнем. Гэтыя светлыя, ні з чым не параўнаныя пачуцці трымаюць разам мільярды людзей, яднаюць пакаленні, натхняюць паэтаў на стварэнне шэдэўраў. Стасункі паміж бацькамі і дзецьмі, шчырае непрадузятае сяброўства, юнацкае авантурнае захапленне і непераможная шлюбная вернасць – усё гэта так ці інакш звязана з любоўю.

Для любой літаратуры тэма кахання ўсёабдымная... Яго называюць здольнасцю ахвяраваць сабою дзеля каханага, уменнем аддаваць і не браць, жаданнем зрабіць каханага чалавека шчаслівым, крыніцай усяго найлепшага і ўзвышанага, энергіяй жыцця, узнагародай, атрыманай без заслуг, хваробай сэрца, гульнёю ў карты, прывідам, трывалай звычайкай, вогненнай ракою, кветкай жыцця, асновай сусвету... Шэраг азначэнняў кахання можна доўжыць і доўжыць.

Няма, напэўна, іншага слова ў свеце, з якім у кожнага з нас не ўзнікалі б свае асацыяцыі... Каханне для Паўлюка Пранузы – “першы ветразь у вясну трывожных год”, для Анатоля Грачаніка – “гэта круг, і радыус яго, як свет, бясконцы”. Цікавую інтэрпрэтацыю кахання прапанаваў Генадзь Бураўкін у адным са сваіх вершаў.

Вяршыня самазабыцця – каханне.
Зарука вечнасці жыцця – каханне.
Натхнення сакаліны ўзмах – каханне.
Каліны прысмак на губах – каханне.

Каханне, як вядома, мае свае законы развіцця, свае ўзросты: рамантычную вясну, гарачае лета, раннюю і познюю восень і суровую зіму. У беларускай паэзіі запал, вялікая сіла кахання найчасцей перадаецца праз метафарычныя значэнні полісемантаў: агонь, вогнішча, полымя, касцёр.

Вялікае пачуццё ўскалыхвае душу чалавека, прымушае яе бурліць, хвалявацца. Таму і параўнанне яго з бурай, віхурай, штормам традыцыйнае для беларускай літаратуры. “Нечакана выбухне аднойчы і захісне віхура пачуцця”, – заўважыла Раіса Баравікова.

Для выражэння кантраснасці пачуцця, яго здольнасці з’яўляцца, пэўны час існаваць, пераходзіць у іншы стан і знікаць пісьменнікі нярэдка выкарыстоўваюць антанімічныя канструкцыі. Так, у вершах Эдуарда Валасевіча даволі часта можна сустрэць антытэзу “знікнуць зоркі – не знікне каханне”.

Складанасць пачуцця, папераменнае ці адначасовае існаванне ў ім узнёслых і прыземленых парываў часта перадаюцца з дапамогай антонімаў: любоў – нянавісць, мёд – палын.

Увасабленнем прыгажосці, загадкавай таямніцай заўсёды была для закаханага яго любая дзяўчына. Пісьменнікі, раскрываючы вонкавую прыгажосць каханах, глыбіню цудоўных пачуццяў, услаўлялі, абагаўлялі сваю адзіную і непаўторную: Максім Багдановіч – Вераніку, Янка Купала – Паўліну, Аркадзь Куляшоў – Алесю...

Для наймення каханай дзяўчыны ў творах беларускай літаратуры выкарыстаны самыя розныя азначэнні: каханая, адзіная, любая, зорка, зорачка ясная, лаптаўка легкакрылая.

Сапраўднае каханне напаўняе жыццё святлом, радасцю, дапамагае жыць, змагацца і перамагаць... Але ў даволі шырокім спектры пачуццяў, звязаных з каханнем, ёсць паласа, не кранутая сонечнымі промнямі з прычыны страты гэтага высокага пачуцця.

Заданне 6. Падрыхтуйце тэкст для прамаўлення па памяці.

Форма адзення, каштоўнасць тканіны і футра з’яўляліся сацыяльнай адзнакай, сведчаннем заможнасці яго ўладальніка і яго месца ў структуры грамадства. Статусная роля адзення была замацавана заканадаўча: пастановамі сойма Рэчы Паспалітай асобам нешляхецкага паходжання забаранялася насіць адзенне з шоўку, аксаміту, каштоўнага футра, тканіны пурпуровага колеру, упрыгожанні са срэбра, золата, жэмчугу.

Абавязковым элементам як мужчынскага, так і жаночага касцюма ўсіх саслоўяў была кашуля ці сарочка, з імартнага палатна ў багатых саслоўяў і з даматканага – у мяшчан і сялян. Часам сяляне рабілі каўнер, манжэты і верх кашулі з кужэльнага палатна, а ніз – са зрэбнага.

Вельмі пашыраным у XVI ст. відам адзення шляхецкага саслоўя быў саян. Саянам называлася плечавое адзенне накшталт курткі, жаночага плашча. Яго шылі з фалюндышу, аксаміту.

У прывілеяваных саслоўяў былі андаракі – жаночае даволі вузкае паясное адзенне. Яны шыліся з дарагіх імартных ваўняных тканін, часам падшываліся футрам ці ўпрыгожваліся золатам.

Выключна мужчынскім відам адзення быў жупан – найбольш папулярнае адзенне шляхецкага саслоўя. Шылі жупаны з дарагога сукна, атласу, аксаміту жоўтага, чырвонага, блакітнага ды іншых колераў, падшывалі палатном. Яны зашпільваліся на металічныя, сярэбраныя ці залачоныя гузікі, кроіліся прамымі ці прыталенымі, з вялікім адкладным каўняром, вузкімі рукавамі, якія шыліся трохі задоўгімі і ўтваралі дэкаратыўныя складкі. Упрыгожваліся каляровымі шнуркамі і падпяразваліся прыгожымі паясамі.

Разам з жупанамі ў шляхецкай модзе было прынята апранаць кунтушы. Звычай насіць жупан з кунтушом захаваўся ў асяроддзі шляхты да сярэдзіны XIX ст. Кунтушы былі пераважна святочным адзеннем, шыліся доўгімі, ніжэй за калена. Вырабляліся з шоўку, аксаміту, сукна яркіх колераў, але цямнейшых за колер жупана. Зімовы кунтуш падбіваўся футрам. Доўгія рукавы разразаліся да пляча і ззаду закладваліся за пояс, але гэтую прывілею мелі толькі знатныя асобы. Насілі яго незашпіленым, каб быў відаць жупан. Кунтуш аздабляўся сярэбранымі, залатымі ці шаўковымі шнурамі, падпяразваўся адмысловымі паясамі. З XVIII ст. стаў модным звычай падпяразваць кунтушы слуцкімі паясамі, што паспрыяла росту вытворчасці апошніх. Слуккія паясы былі двухбаковыя, прычым бакі мелі розны колер. Набываць слуккія паясы маглі толькі заможныя слаі насельніцтва, таму яны былі своеасаблівым паказчыкам багацця і месца іх уладальніка ў грамадстве. Кунтушок з адкіднымі рукавамі быў таксама і жаночым адзеннем.

Клімат ВКЛ абумовіў нашэнне цёплага, найчасцей футравага адзення ўзімку. У сялянскім асяроддзі гэта быў звычайна кажух, які шылі з аўчыны футрам унутр. Жаночы кажух быў карацейшы і прыталены. Шуба – адзенне бальш заможных слаёў – шылася з каштоўных відаў футра і пацягвалася тканінай рознага колеру і гатунку. Жанчыны з заможнай шляхты насілі тарлопы – адзенне з каштоўных відаў футра: куніц, гарнастаяў, сабалёў.

Мужчынскае і жаночае плечавое адзенне мела шмат агульнага. Яго шматлікія віды амаль не мелі адрозненняў не толькі ў назве, але і ў кроі. Асноўныя адрозненні паводле палавой і сацыяльнай

прыналежнасці былі ў паясным адзенні, а ў плечавым – толькі ў колеры і аздабленні (Паводле “Энцыклапедыі Вялікага Княства Літоўскага”).

Заданне 7. Выкажыцеся без папярэдняй падрыхтоўкі (імправізацыя) па наступных тэмах:

- “Даражыце жыццём”;
- “Мой дарагі чалавек”;
- “Незабыўныя ўражанні”,
- “Умейце словам даражыць”;
- “Спачатку было Слова”;
- “ЛЯ запаленай свечкі”;
- “Вобразы мілыя роднага краю”;
- “Жывеш не вечна чалавек”.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.
2. Леммерман, Х. Урокі риторики и дебатов : пер. с нем. / Х. Леммерман. – М. : Уникум Пресс, 2002. – 196 с.
3. Основы ораторского мастерства : курс лекций / Т. Б. Маркичева, З. М. Кардашенко, Е. А. Адамов [и др.]. – М. : Мысль, 1980. – 263 с.
4. Станкевіч, А. А. Рыторыка : вучэб. дапам. / А. А. Станкевіч. – Мн. : РІВШ, 2010. – 316 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 5 **УЗАЕМАДЗЕЙАННЕ ВУСНАЙ І ПІСЬМОВАЙ ФОРМ МАЎЛЕННЯ** **ПРЫ СТВАРЭННІ АРАТАРСКАГА ВЫСТУПЛЕННЯ**

Пытанні для абмеркавання

1. Формы рэалізацыі маўлення. Паняцце вуснага публічнага маўлення.
2. Спосабы рэалізацыі публічнага выступлення.
3. Шляхі ўдасканалення імправізацыйных здольнасцей прамойцы.
4. Падрыхтоўчая праца ў працэсе складання прамовы: план, тэзісы, канспект, поўны тэкст.
5. Асноўныя адрозненні паміж вусным і пісьмовым маўленнем.
6. Кантактнасць і незваротнасць як найважнейшыя якасці вусных публічных выступленняў.
7. Асаблівасці сінтаксічнай арганізацыі вуснага публічнага маўлення.
8. Віды вусных публічных выступленняў. Сацыяльна-палітычнае, акадэмічнае, афіцыйнае, судовае, сацыяльна-бытавое красамоўства.

9. Жанры красамоўства. Тэматычнае перакрыважанне прамой рознай відавой прыналежнасці.

10. Функцыянальная значнасць моўных сродкаў у вусным выступленні.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прыдумайце тэму кароткай прамовы і занатуйце яе ў запісцы, запіскі складзіце разам. Праз мінуту зымправізуйце на тэму, якую выцягнулі ў запісцы.

Заданне 2. Падрыхтуйце дзелавую прамову на тэму “Сусветны дэмаграфічны выбух у 60-я гг. XX ст.”, выкарыстоўваючы наступныя рэкамендацыі і даныя. Распрацуйце канспект ключавых слоў і падрыхтуйце паведамленне, у якім варта паказаць слухачам важнасць і розныя аспекты павелічэння насельніцтва.

Прырост насельніцтва ў перыяд з 1958 па 1963 г. у розных рэгіёнах свету складае: Цэнтральная Амерыка – 2,9 %, Паўднёвая Амерыка – 2,8 %, Азія – 2,3 %, Акіянія – 2,2 %, Афрыка – 2,0 %, ЗША – 1,7 %, СССР – 1,7 %, Еўропа – 0,9 %, ФРГ – 1,3 % (данія ААН).

Прыклады выкарыстання вынікаў з прыведзеных лічбавых даных:

– Найбольшы працэнт прыросту насельніцтва не ў Азіі і Афрыцы, а ў Цэнтральнай і Паўднёвай Амерыцы.

– Лацінская Амерыка, Азія і Афрыка пайшлі наперад у параўнанні з Еўропай, там прырост у 3 разы большы.

– Звышкраіны ЗША і СССР знаходзяцца на адным узроўні.

– На сённяшні дзень прырост у Еўропе, ФРГ перавышае сярэдні ўзровень.

– Пераважае рост каляровага насельніцтва.

Рытарычныя сродкі, якія пажадана выкарыстаць:

1. *Наглядныя сродкі.* Выкарыстаць карту свету. На карце паказаць рэгіёны і назваць колькасць насельніцтва; розніца ў прыросце пераважае па лініі Усход – Заход.

б) *“Прамая” тэхніка.* Адрозу расказваем: Штогод ААН за 1963 г. дае нам цікавыя даныя пра прырост насельніцтва ва ўсіх рэгіёнах свету. Даследаванне адносіцца да 1958–1963 гг., ці паўстагоддзя назад. (Сухія лічбы не цікавяць слухача, ён не будзе напружваць увагу.)

Што значыць гадавы прырост насельніцтва, што складае 1,3 %, для Федэратыўнай Рэспублікі? Напрошваецца параўнанне: у ФРГ гэта азначае прырост такога горада, як Гановэр ці Брэмен. Гэта шмат, аднак у Кітаі штогод прырост колькасці жыхароў прыкладна роўны насельніцтву Германіі. За 20 гадоў Кітай вырасце на велічыню, якая роўная 20-кратнаму

павелічэнню Германіі. (Павысіць уздзеянне можна шляхам нагляднага прыкладу.)

3. *Тэхніка пабуджэння да разважання.* Можна пачаць з пытання. Напрыклад, “Спадарства, я думаю, вы будзеце здзіўлены, калі я прапаную вам статыстычныя даныя ААН прыросту насельніцтва па рэгіёнах свету. Як вы мяркуеце, дзе прырост насельніцтва большы за ўсё? Магчыма, вы думаеце, як і я: у Азіі або ў Афрыцы. Памылка: гэта Цэнтральная Амерыка...”

Заданне 3. Падрыхтуйце тэксты для агучвання прамой сацыяльна-палітычнага, акадэмічнага, дзелавога, судовага, духоўнага і сацыяльна-бытавога красамоўства.

Заданне 4. Прааналізуйце прамову згодна з планам: 1) вызначыць від прамовы; 2) зачын; 3) вызначыць від уступу; адпаведнасць тэме; уменне прыцягнуць увагу слухачоў; 4) галоўная частка, метады выкладу; 5) спосаб сувязі частак прамовы; лагічнасць думак; пераканальнасць; аргументацыя і доказнасць выкладу; 6) заключэнне, від заключэння; кароткае абагульненне ідэй і меркаванняў; 7) вызначыць тып маўлення і стыль выказвання; 8) вызначыць, якія моўныя сродкі выкарыстаны.

Дзяржава моцная тады, калі яна захоўвае гістарычную памяць нацыі, беражліва адносіцца да лепшых традыцый свайго народа. Нашаму пакаленню вельмі пашчасціла мець не толькі дачыненне да гэтых традыцый. Нам дасталася ўнікальная гістарычна-культурная спадчына, якая на працягу стагоддзяў стваралася, збіралася нашымі продкамі. Сёння яна для сучаснікаў паўстае ў выглядзе храмаў і замкаў, помнікаў кнігадрукавання і музычных твораў, жывапісу, самабытных рамёстваў, ландшафтнай культуры. Усё гэта некалі арганічна ўвайшло ў побыт, лад жыцця беларусаў, знайшло сваё ўвасабленне ў непаўторным абліччы беларускіх гарадоў. Шмат з іх і сёння захоўваюць адбітак шматвяковай гісторыі.

У шэрагу славутых гістарычных мясцін Беларусі асобкам стаіць Тураў. Успамін аб ім, аб той значнай ролі, якую ён адыграў у гісторыі Беларусі, нікога не пакідае абыякавым. З Туравам звязаны не толькі знакавыя падзеі. Праз іх адлюстроўваюцца ўсе асаблівасці фарміравання, станаўлення і развіцця беларускай дзяржавы – яе гераічныя і трагічныя старонкі, росквіт і заняпад, адраджэнне.

Для сучаснікаў і даследчыкаў цікавасць да Турава звязана з тым, што ён з’яўляецца адным са старажытных паселішчаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі. У знакамітай “Аповесці мінулых гадоў” Тураў адзначаецца як важны стратэгічны цэнтр.

Тураў уяўляе цікавасць для нас і як старажытная сталіца некалі моцнага і ўплывовага Тураўскага княства. Горад таксама мае вялікую духоўную спадчыну. Яшчэ ў XI ст. менавіта тут створана адна з самых ранніх кніг, якія захаваліся, дайшлі да нашчадкаў, – помнік гісторыі і культуры Тураўскае Евангелле. Праз творы знакамітага Кірылы Тураўскага, епіскапа, багаслова, асветніка, пісьменніка і філосафа XII ст., Тураў можна лічыць калыскай філасофскай думкі.

На працягу доўгага часу Тураў, знаходзячыся на скрыжаванні гандлёвых шляхоў, выконваў ролю значнага эканамічнага, палітычнага, культурнага цэнтра. Гісторыя захавала сведчанні яго знаходжання ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, Расійскай дзяржавы. Нягледзячы на тое, што з цягам часу роля Турава ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі змяняецца, ён і ў сучасны перыяд застаецца вельмі цікавым таму, што захаваў адбітак эпох, кожная з якіх па-свойму выключная.

Сёння дзяржава робіць усё, каб адрадіць гістарычнае аблічча краіны, праз помнікі старажытнасці звярнуць увагу сучаснікаў на тое духоўнае багацце, тую спадчыну, якую мае беларуская нацыя.

Вельмі важна, што Тураў захаваўся ў сваім амаль што першапачатковым выглядзе, яго не крануў працэс “знішчэння цывілізацый”, ён не ператварыўся ў адміністрацыйны і прамысловы цэнтр, а застаўся значным гістарычным асяродкам. Амаль некранутым засталася і старажытнае гарадзішча, навакольныя краявіды.

Таму наш маральны абавязак, першапачатковая задача – як мага паўней данесці да сучаснікаў гісторыю Турава, яшчэ і яшчэ раз акцэнтуючы ўвагу на той значнай ролі, якую ён адыграў у развіцці беларускай дзяржавы. Сёння Тураў павінен стаць горадам-музеем, а наша мэта – спрыяць распаўсюджванню звестак аб разнастайнай дзейнасці яго знакамітых асоб, захаваць старажытнае асяроддзе, зрабіць даступным усё гэта для шырокага кола людзей.

Нам неабходна аб’яднаць намаганні, каб захаваць, адрадіць усё каштоўнае, знакавае для нашай радзімы, каб данесці да сучаснікаў унікальнасць і непаўторнасць яе гісторыі і культуры (У. Дразын).

Заданне 5. Як вядома, асноўнымі задачамі ўступу лічацца наступныя: а) зацікавіць слухачоў, б) выклікаць прыхільнасць слухачоў да сябе. Як можна зацікавіць слухачоў і чым выклікаць прыхільнасць? Прывядзіце прыклады.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.
2. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов : пер. с нем. / Х. Леммерман. – М. : Уникум Пресс, 2002. – 196 с.

3. Основы ораторского мастерства : курс лекций / Т. Б. Маркичева, З. М. Кардашенко, Е. А. Адамов [и др.]. – М. : Мысль, 1980. – 263 с.

4. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

5. Савчук, Т. Н. Риторика : учеб. пособие / Т. Н. Савчук. – Мн. : БГПУ, 2007. – 180 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 6 **РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ РАЗМЯШЧЭННЯ** **МАТЭРЫЯЛУ**

Пытанні для абмеркавання

1. Рытарычная дзейнасць на этапе вынаходніцтва. Выбар тэмы. Сістэма топасаў. Віды матэрыялу. Цытаванне.

2. Рытарычная дзейнасць на этапе размяшчэння. Кампазіцыя выступлення. Віды ўступу. Спосабы разгортвання асноўнай часткі.

3. Рытарычная дзейнасць на этапе слоўнага афармлення выступлення. Культура маўлення. Тропы і фігуры маўлення.

4. Рытарычная дзейнасць на этапе запамінання. Паняцце сэнсавага ланцужка. Законы канцэнтрацыі, паўтору, асацыяцыі.

5. Рытарычная дзейнасць на этапе прамаўлення. Прафілактыка “аратарскага шоку”. Хваляванне творчае, мабілізуючае і дэзарганізуючае. Формы рэпеціравання прамовы.

Практычныя заданні

Заданне 1. Абгрунтуйце правамернаць (лагічнасць) асноўных патрабаванняў да назвы прамовы:

- назва не павінна быць шматслоўнай;
- фармулёўка назвы павінна быць зразумелай слухачу;
- назва не павінна быць двухсэнсоўнай;
- у розных жанравых прамовах выкарыстоўваюцца словы з перавагай інфармацыйнай альбо рэкламнай функцыі.

Заданне 2. Прааналізуйце назвы прамой, наколькі яны адпавядаюць асноўным патрабаванням:

- “Якому богу маліўся Якуб Колас?”;
- “Выкладанне ўстойлівых адзінак для студэнтаў”;
- “Рэалізацыя моўных адзінак лексіка-семантычнай групы ‘рабіна’ ў моўным кантэксце паэзіі Я. Янішчыц: пытанні ўзаемадзеяння мовы і культуры беларусаў”;
- “Ці лічаць варон у в. Варані?”.

Заданне 3. Вызначыце выкарыстаны прыём для надання назве рэкламнага, інтрыгуючага характару:

- “Еўфрасіння – незвычайная кветка райскага саду”;
- “Хто ж мы – тутэйшыя ці беларусы?”;
- “Сярод сваіх і чужакоў яна мне ласкай матчынай”;
- “Кветкі – сонцавы дзеткі”;
- “Загадкі прозы і таямніцы паэзіі”.

Заданне 4. Параўнайце варыянты тэм для вуснага выказвання. Якія з іх найхутчэй зацікавяць слухачоў і чаму?

I. а) Ф. Багушэвіч – публіцыст; б) “Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!”.

II. а) Багушэвіч – абаронца правоў прыгнечанага беларускага сялянства; б) “На ўсю Беларусь мільён пракурораў і толькі адзін, толькі ён адвакат”.

III. а) Карціны прыроды ў паэме Якуба Коласа “Новая зямля”; б) “Беларусь, твой народ дачакаецца залацістага, яснага дня”.

Заданне 5. Прыдумайце тэму да складзенага спіса літаратуры.

Багдановіч І. Янка Купала і рамантызм. – Мн., 1989.
Васючэнка П. Драматургічная спадчына Янкі Купалы. – Мн., 1994.
Васючэнка П. Іграем “Тутэйшых” // Нёман. – 1999. – № 9.
Гніламёдаў У. Янка Купала. Новы погляд. – Мн., 1995.
Дзяшкевіч М. Ад вытокаў радаводных. – Мн., 1991.
Коваль, У. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы. – Гомель, 1995.
Колас Г. Карані міфаў: Жыццё і творчасць Янкі Купалы. – Мн., 1998.
Конан У. Прарок нацыянальнага адраджэння // Палымя. – 2002. – № 7.
Рагойша В. Напісана рукой Купалы. – Мн., 1981.
Ярош М. Пясняр роднай зямлі: Жыццё і творчасць Янкі Купалы. – Мн., 2003.

Заданне 6. Складзіце ўласны бібліяграфічны спіс па сваёй тэме выступлення.

Заданне 7. Напішыце план выступлення згодна з выбранай Вамі тэмай.

Заданне 8. Чаму наступны план лічыцца няўдалым? Адказ аргументуйце.

Ёсць некалькі розных прычын, якія тлумачаць, чаму большасць моладзі не любіць сімфанічную музыку.

А. Каб ацаніць сімфанічную музыку, трэба навучыцца яе слухаць.

Б. Большасць моладзі не выкарыстоўвае нават тыя нешматлікія магчымасці, якія трапляюцца, каб яе паслухаць.

В. Жыццё маладых людзей у грамадстве цесна звязана з так званай лёгкай музыкай.

Г. На моладзь уплываюць забабоны, што сімфанічная музыка “вельмі разумовая”.

Д. Сімфанічная музыка раздражняе моладзь.

Заданне 9. Падрыхтуйце вуснае выказванне, уключыўшы ў яго адну з цытат. Выкажыце свае адносіны да сказанага ў цытатах.

“Ад нараджэння звяры, што ў чашчобах блукаюць, – ведаюць ямы свае. Птушкі, паветра свідруючы, – гнёзды свае не губляюць. Рыбы ў морах бурлівых – чуюць свой вір без памылкі. Пчолы і іншая жывёнасць – вулі бароняць заўжды. Гэтак і людзі: дзе нарадзіла іх маці, на шчасце ўскарміўшы, – ласку да месца таго берагуць заўсёды!” (Ф. Скарына).

“Францішак Багушэвіч быў такім чалавекам, які нарадзіўся так, што яго «эпоха» ніколі не надыдзе” (У. Содаль).

“Жывеш не вечна, чалавек, / Перажыві ж у момант век!... / Жыві і цэльнасці шукай, / Аб шыраце духоўнай дбай” (М. Багдановіч).

“Калі ў двух чалавек ёсць па адным яблыку і яны абмяняюцца імі, то ў іх зноў будзе па адным яблыку. Але калі ў двух чалавек ёсць па адной ідэі і яны абмяняюцца імі, у кожнага будзе ўжо па дзве ідэі” (Б. Шоу).

Заданне 10. Прааналізуйце лагічнасць плана на тэму “Францыск Скарына – прадстаўнік беларускай культуры”.

1. Кароткая характарыстыка эпохі Адраджэння.

2. Біяграфія Ф. Скарыны.

3. Выдавецка-асветніцкая дзейнасць Ф. Скарыны.

4. Асаблівасці выданняў Ф. Скарыны:

а) пераклад кніг Бібліі;

б) тэхнічная дасканаласць, мастацкасць апрацоўкі выданняў;

в) ілюстрацыі як сродак раскрыцця ў мастацкіх вобразах зместу кнігі;

г) прадмовы і пасляслоўі.

5. Значэнне дзейнасці Ф. Скарыны.

Заданне 11. Вызначыце віды прапанаваных уступаў.

1. Янка Брыль, калі пабываў на магіле Францішка Багушэвіча, сказаў: “Радасна, дзіўна, што ён – не легенда, не гістарычнае штосьці, а чалавек, які зусім паблізу жыве, памёр і пахаваны тут вось, побач з маці

і сястрой, на звычайных вясковых могілках, дзе на кожным помніку па некалькі пацешных памылак...

І другое пачуццё. І здзіўленне, і недаўменне, і пашана да таго, хто блізу сто гадоў таму назад упарта, як парастак паміж плітамі тратуара, пралез паміж дзвюма стыхіямі, рускай і польскай, насуперак усім, уключаючы і сваіх найбліжэйшых, пралез і вырас са сваім і зрэбным, і глыбока, па-народнаму, па-хлебнаму свежым беларускім словам. І славы не было, а толькі адчуванне абавязку.

Шчасце наша, відаць, у самой апантанасці”.

2. Нарадзіўся Францішак Багушэвіч 9 сакавіка 1840 г. у фальварку Свірны, непадалёку ад Вільні, у шляхецкай сям’і. У 1846 г. Багушэвічы пераехалі на Ашмяншчыну ў фальварак Кушляны. Жыццё не было ласкавым да Багушэвіча, як і да герояў яго паэтычных твораў. Праўда, ён змог атрымаць някепскую адукацыю, спачатку ў 4-класнай школе, дзе вучылі па-польску, потым у Віленскай рускай гімназіі, якую скончыў у 1861 г. Была спроба набыць і вышэйшую адукацыю. У 1861 г. ён паступае ў Пецябургскі ўніверсітэт. Але, не прабывшы ў ім і трох месяцаў, пакінуў навучанне, матывуючы свой учынак станам здароўя, хоць прычыны былі іншыя, у тым ліку і звязаныя з падрыхтоўкай паўстання 1863 г.

3. “...Асмелюся маліць ваша правасхадзіцельства прыняць велікадушна і паблагліва маю ўсепакорнейшую просьбу наступнага зместу. Прысяжны паверыны п. Багушэвіч, тутэйшы ўражэнец, хаця і не ведае мяне, але вядомы мне сваёй цяроплівасцю і сваёй спагадлівасцю выслухоўваць на роднай беларускай гаворцы тых, хто звяртаецца да яго дапамогі на конт абароны...”

На прашэнні выведзена рэзалюцыя ад 1 верасня: “Прасіць пр. пав. Багушэвіча напісаць тут жа, ці згодзен ён весці справу просьбіта па беднасці без чаргі”. І далей надпіс рукой Багушэвіча: “Весці справу Вольскага бясплатна згодзен. Прысв. пав. Багушэвіч”. І хто ведае, калі б мужыцкі заступнік не рабіў гэтых учынкаў, ці нарадзілася б у ягонага далёкага паслядоўніка прызнанне, адлітае ў радкі, мабыць самыя пранікнёныя ва ўсёй нашай Багушэвічыяне: “На ўсю Беларусь мільён пракурораў / І толькі адзін, толькі ён адвакат” (Рыгор Семашкевіч).

Заданне 12. Замяніце прапанаваныя выразы больш разгорнутымі.

Узор: Прыйшоў, убачыў, перамог. – Пасля дасягнення тутэйшай мясцовасці і яе агляду мне выдалася магчымасць дабіцца перамогі.

1. Над гарамі больш не дзе вецер.
2. Скажаў не падумаўшы.
3. Мора перастала бушаваць.
4. Можна было прысесці адпачыць.

Заданне 13. Перабудуйце сказы з перыядам у кароткія сказы.

Той, хто пакажа таго, хто збіў дарожны знак, які стаіць на мосце, які ляжыць на шляху, які вядзе на Залтау, атрымае ўзнагароду.

Падумайце, які цудоўны воін, які, даставіўшы ў Афіны пасланне, якое апавясціла перамогу, якую афіняне, хоць і былі ў меншасці, атрымалі пры Марафоне, памёр.

У караля было двое дзяцей, якія вельмі любілі адно аднаго, але не маглі сустрэцца, таму што вада, якая раздзяляла іх, была вельмі глыбокай.

Заданне 14. Вызначыце від заключных частак. Якія рытарычныя прыёмы выкарыстаны ў кожнай частцы? Прапануйце свой варыянт заключнай часткі.

1. Вясна 1917 г. была апошняй у жыцці паэта.

25-га мая Багдановіча не стала. У апошнія дні, лежачы на ложку, правіў свае вершы, працаваў над складаннем беларускага буквара. З ім была і выдадзеная ў Вільні кніга яго вершаў “Вянок” – апошняя радасць паэта. У ёй ён сказаў пра ўсё самае важнае, самае дарагое, чым жыла яго душа, чым поўнілася набалелае сэрца. Аб ёй думкі і апошнія радкі: “У краіне светлай, дзе я ўміраю, / У белым доме, ля сіняй бухты, / Я не самотны, я кнігу маю / З друкарні пана Марціна Кухты”.

Хавалі Максіма чужыя людзі, для якіх ён быў усяго толькі нейкім студэнтам. Пахаваны ў Ялце на Ауцкіх (цяпер Брацкіх) могілках.

2. “...Калі прыйшла вестка аб яго смерці, такой цяжкай, у адзіноце, мы не маглі сабе дараваць зробленай памылкі, – піша Зоська Верас. – Нашто было выпраўляць яго, не парадзіўшыся з доктарам, не маючы пэўнасці, што гэта яму дапаможа. Смерць, на жаль, яго б не мінула, але няхай бы паміраў паміж нас, паміж сваіх, адданных яму шчыра прыцяляў, у роднай старонцы. Ён жа гэтага хацеў...” Памёр Максім Багдановіч 25 (12 па старым стылі) мая 1917 г. у Ялце. З ім не было ні родных, ні сяброў.

3. “Будзь здароў, стары верабей. Маладому вераб’ю блага”, – за некалькі дзён да смерці Максім Багдановіч напісаў у лісце да бацькі, праўда чамусьці не адасланым. Сярод папер, што засталіся пасля нябожчыка, былі знойдзены матэрыялы для беларускага буквара, над якім ён, мабыць, працаваў у апошні час, і кніга, а на ёй кароткі, у адну страфу, верш, перадсмяротнае прызнанне, бадай адзінае ў сваім родзе ва ўсёй сусветнай паэзіі: “У краіне светлай, дзе я ўміраю, / У белым доме, ля сіняй бухты, / Я не самотны, я кнігу маю / З друкарні пана Марціна Кухты”.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Булыка, А. М. Красамоўства ў Беларусі : хрэстаматыя / А. М. Булыка, Л. М. Мінакова, А. А. Станкевіч. – Мн. : Універсітэцкае, 2002. – 181 с.
2. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.
3. Леммерман, Х. Урокі риторики и дебатов : пер. с нем. / Х. Леммерман. – М. : Уникум Пресс, 2002. – 196 с.
4. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 7 **РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ МОЎНАГА** **АФАРМЛЕННЯ МАТЭРЫЯЛУ**

Пытанні для абмеркавання

1. Элакуцыя як адна з частак рытарычнага канона. Адрозненне паміж рытарычнымі і агульнамоўнымі тропамі.
2. Метафара, яе структура і рытарычныя функцыі. Асноўныя прынцыпы пабудовы метафары як рытарычнага сродку.
3. Метанімія і яе выкарыстанне ў рытарычных мэтах. Сінекдаха як від метаніміі.
4. Іронія і парадокс як рытарычныя тропы. Іх функцыі і асноўныя правілы пабудовы. Рытарычная сіла намёку. Прынцыпы выкарыстання тропаў у маўленні.
5. Паняцце рытарычнай фігуры. Асноўныя групы рытарычных фігур: а) антытэза, градацыя (структурная арганізацыя вызначаецца суадносінамі слоў); б) паўтор, паралелізм, перыяд (аблягчаюць слуханне, разуменне сказанага, запамінанне); в) рытарычны зварот, рытарычны вокліч, рытарычнае пытанне, адабрэнне, увядзенне чужой мовы. Узыходная і сыходная градацыя. Фігура паўтору і яе функцыі. Сутнасць анафары, эпіфары, фігуры стыку. Асаблівасці будовы і тыпы перыяду (часавы, умоўны, суб'ектны).

Практычныя заданні

Заданне 1. Пры дапамозе лагічнага націску пакажыце змены ў сэнсавым значэнні выказвання.

Я еду сёння ў Мінск (а не мой калега).
Я еду сёння ў Мінск (а не лячу).
Я еду сёння ў Мінск (а не заўтра).
Я еду сёння ў Мінск (а не ў Гродна).

Заданне 2. Распаўсюджаная памылка аратара – выдзяляць апошняе слова. Як вы лічыце, чым яна выклікана?

Заданне 3. Выкарыстоўваючы прапанаваны ключавы сказ, пабудуйце тэкст.

Дэмасфен – найвялікшы аратар старажытнасці – патрабаваў ад грэчаскіх плямёнаў аб’яднання для барацьбы супраць цара Філіпа

Узор: Дэмасфен, як вядома, быў найвялікшым аратарам Старажытнай Грэцыі. Зноў і зноў заклікаў ён грэчаскія плямёны быць разам, таму што толькі так яны маглі выстаяць у барацьбе супраць цара Філіпа.

Заданне 4. Раскажыце за 5 хвілін пра найбольш істотныя вынікі Вашага дня.

Заданне 5. Разгледзьце карціну, апішыце падзеі, якія адлюстраваны на ёй. Звярніце ўвагу на дэталі і іх узаемасувязі. Выразна раскажыце пра прадстаўленыя на карціне вобразы, выкарыстайце параўнанні.

Заданне 6. Прачытайце артыкул у газеце і паразважайце над пытаннямі.

Ці адпавядае ён ісціне?

Вы прытрымліваецеся іншага пункту погляду?

Дапоўніце прыведзеныя факты, звяжыце з іншымі.

Сфармулюйце свой погляд на праблему і абгрунтуйце яго.

Заданне 7. Пра якую часціцу вядзецца гаворка?

Часціца:

- служыць адказам на пытанне;
- сама можа быць пытаннем;
- ставіцца ў пачатку сказа пры змене тэмы, пры ўспаміне або пры разважанні пра што-небудзь;
- ужываецца для таго, каб Вашы словы прагучалі больш выразна, падкрэслена;
- можа выражаць недавер, прэрэчанне;
- можа абазначаць сцвярджэнне;
- можа падкрэсліваць меру, ступень жаданага, магчымага;
- паказвае на безвыніковасць дзеяння, намаганняў;
- без пэўнай мэты, сур’ёзнага намеру;
- ужываецца са значэннем неакрэсленасці;
- выражае прыблізную колькасць;
- у спалучэнні са злучнікамі *як*, *які* служыць для сувязі частак складанага сказа або аднародных членаў сказа;
- ставіцца ў пачатку сказа і мае значэнне ‘а іменна’, ‘напрыклад’.

Заданне 8. Вывзначыце значэнне часціцы **так** у наступных выразах.

1. Ты ж прыйдзеш? Так?
2. Так, былі некалі снежныя зімы.
3. Так! Гэта было цудоўна.
4. – Ты заўтра прыйдзеш на спектакль?
– Так.
5. А есці так хочацца, што аж млосна робіцца.
6. Жанчына несла за плячыма вялікі клунак. Хлопчык ішоў так.
7. Так проста зайшлі.
8. – Што з вамі?
– Так, галава трохі закружылася.
9. Гадоў так дзесяць таму назад.
10. Працу размеркавалі хутка. Так, напрыклад, першаму звяну даручылі лён, другому сенажаць.
11. Хадзіў лёгка апрануты як дажджлівай восенню, так і марознай зімою.
12. Так, на пачатку XX ст. ...

Заданне 9. Прааналізуйце рускамоўныя выразы і вызначыце значэнні часціцы **да**. Ці супадаюць яны са значэннямі часціцы **так**? Акрэсліце розніцу ў значэннях.

1. – Все здесь?
– Да.
2. – Саша!
– Да?
– Ты есть будешь?
3. Да, мы уже давно вас ждём.
4. Да, ещё одна новость.
5. Да, были люди в наше время!
6. – Да неужели ты говоришь правду?
– Да ты же знаешь, что я никогда не лгу!
– Да нет, я в этом не уверен.
7. Да здравствует русский язык!
8. Иван да Марья; хлеб да соль.
9. Только луна равнодушно светила в окна, да где-то вдали лаяли собаки.
10. Мал золотник, да дорог; светит, да не греет.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Ивин, А. А. Теория аргументации : учеб. пособие для вузов / А. А. Ивин. – М. : Высш. шк., 2007. – 318 с.

2. Кузнецов, И. Н. Риторика, или Ораторское искусство : учеб. пособие для студентов вузов / И. Н. Кузнецов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 431 с.

3. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.

4. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, Т. В. Мальцевич [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Мн. : БГУ, 2002. – 175 с.

5. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 8 **РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ ЗАПАМІНАННЯ**

Пытанні для абмеркавання

1. Тыпы памяці.
2. Сувязь памяці з разумовымі здольнасцямі, валявымі якасцямі, псіхалагічным станам, ведамі і ўзростам чалавека.
3. Асноўныя прыёмы запамінавання. Паняцце “сэнсавы ланцужок”.
4. Законы канцэнтрацыі, паўтарэння, асацыяцыі на этапе запамінавання.

Практычныя заданні

Заданне 1. Прааналізуйце дакладнасць выкарыстання слоў у тэксце. Якія з прапанаваных варыянтаў з’яўляюцца найбольш удалымі?

1. Сельскагаспадарчае раянаванне праводзіцца (на падставе, на аснове) адрозненняў у спецыялізацыі сельскай гаспадаркі.

2. Пры прыродна-меліярацыйным раянаванні ўлічваюцца асаблівасці рэльефу, умовы ўвільгатнення, характар і ступень меліярацыйнай (неўладкаванасці, упарадкаванасці) тэрыторыі.

3. Фізіка-геаграфічнае, або прыроднае, раянаванне (ажыццяўляецца, адбываецца) паводле (асаблівасцей, уласцівасцей) рэльефу, глебавага покрыва, клімату, расліннасці, жывёльнага свету.

4. Задача эканамічнага раянавання заключаецца ў (вылучэнні, выдзяленні) спецыялізаваных тэрытарыяльных частак краіны, гэта значыць у (абгрунтаванні, тлумачэнні) схемы эканамічных раёнаў.

5. Эканамічнае раянаванне (прызвана, заклікана) адлюстроўваць існуючыя адрозненні ў спецыялізацыі і структуры гаспадаркі асобных частак (краіны, рэспублікі, дзяржавы) (Паводле С. І. Сідора).

Заданне 2. Ці магчыма прасачыць лагічнасць у сказе? Ці ўплывае парадак слоў на змест? Абгрунтуйце свае адказы, выкарыстоўваючы наступныя прыклады.

1. Сельская гаспадарка Беларускага Палесся спецыялізуецца на мяса-малочнай жывёлагадоўлі і свінагадоўлі, вырошчванні бульбы і агародніны. – Спецыялізуецца сельская гаспадарка Беларускага Палесся на мяса-малочнай жывёлагадоўлі і свінагадоўлі, вырошчванні бульбы і агародніны.

2. Спецыялізаваныя тэрытарыяльныя часткі краіны прынята называць эканамічнымі раёнамі. – Эканамічнымі раёнамі прынята называць спецыялізаваныя тэрытарыяльныя часткі краіны.

3. Тэхнічныя культуры ў параўнанні з іншымі групамі сельскагаспадарчых культур займаюць на Беларусі параўнаўча невялікія плошчы. – На Беларусі тэхнічныя культуры ў параўнанні з іншымі групамі сельскагаспадарчых культур займаюць параўнаўча невялікія плошчы.

Заданне 3. Пабудуйце правільныя словазлучэнні. Якой камунікацыйнай якасцю трэба кіравацца: дакладнасцю ці дарэчнасцю?

(Цеплаахоўная, цеплаабаронная) характарыстыка, рычагі (кіравання, упраўлення), (высокая, вялікая) тэмпература, дызельны (рухавік, матор), капітальнае (укладанне, улажэнне), каробка (скарасцей, перадач, хуткасцей), (актываваны, актывіраваны) вугаль, (вільгаць, вільготнасць) зерня, (дадатны, станоўчы) полюс.

Заданне 4. Выберыце з прапанаваных у дужках слоў дакладнае, правільнае ў лексіка-семантычных адносінах.

Боль (нястрымны, нестрыманы), маёмасць (рухомая, рухавая), паводзіны (узорыстыя, узорныя), тэорыя (цэльная, цэласная), білет (праязны, праезны), спосаб (эфектны, эфектыўны), розум (канструктыўны, канструкцыйны), грамата (ганарыстая, ганаровая), чалавек (дзеіны, дзейсны), пераклад (літарны, літаральны), словы (узнёслыя, узнесеныя), выгляд (чалавечы, чалавечны), снег (вадзяны, вадзяністы), зямля (урадлівая, ураджайная), званне (ганарлівае, ганаровае, ганарыстае).

Заданне 5. Укажыце, якое са слоў патрэбна ўжыць у наступных выпадках для дасягнення дакладнасці маўлення.

- 1) Схільны да жаласці, спачування (жаласлівы, жаласны);
- 2) падрыў даверу да каго (чаго)-небудзь, прыніжэнне чыйго-небудзь аўтарытэту, значэння (дыскрымінацыя, дыскрэдытацыя);

- 3) які мае адносіны да жанчыны; прызначаны для жанчын (жаночы, жаночкі);
- 4) які выконваецца без пярэчанняў (беспярэчны, бяспрэчны);
- 5) які атрымаў шырокую адукацыю, мае рознабаковыя веды (адукацыйны, адукаваны);
- 6) той, хто высылае паштовае адпраўленне (адрасант, адрасат);
- 7) вельмі акуратны, дакладны (пунктуацыйны, пунктуальны);
- 8) гаворка, пашыраная на пэўнай тэрыторыі; мясцовая разнавіднасць мовы (дыялектызм, дыялект);
- 9) адзінства, агульнасць, супольнасць (еднасць, яднанне);
- 10) спецыяльна прызначаны, прыняты, скліканы і інш. (незвычайны, надзвычайны).

Заданне 6. Прааналізуйце верш П. Панчанкі “Родная мова”. Адзначце, пры дапамозе якіх моўных сродкаў рэалізуецца вобразнасць і эмацыянальнасць маўлення ў прапанаваным творы.

Кажуць, мова мая аджывае
 Век свой ціхі: ёй знікнуць пара.
 Для мяне ж яна вечна жывая,
 Як раса, як сляза, як зара.
 Гэта ластавак шчабятанне,
 Звон світальны палескіх крыніц,
 Сінь чабору, і барвы зарніц,
 І буслінае клекатанне.
 Калі ж хто загадае: “Не трэба!” –
 Адрачэцца ад мовы народ, –
 Папрашу я і сонца, і неба:
 Мне не трэба ні славы, ні хлеба,
 Асудзіце на безліч нягод.
 Толькі месяцаў назвы пакіньце,
 Назвы родныя роднай зямлі,
 Пра якія з маленства ў блакіце
 Бор шуміць і пяюць жураўлі:
 Студзень – з казкамі снежных аблокаў,
 Люты – шчодры на сіні мароз,
 Сакавік – з сакатаннем і сокам
 Непаўторных вясновых бяроз,
 Красавік – час маланак і ліўняў,
 Травень – з першым каханнем, сяўбой,
 Чэрвень – з ягаднаю зарой,
 Ліпень – з мёдам,
 З пшаніцаю – жнівень,

Спелы яблычны верасень,
Светлы кастрычнік
У празрыстасці чыстай, крынічнай,
Лістапад – залаты лістапад,
Снежань – першы густы снегапад...
Ці плачу я, ці пяю?..
Восень. На вуліцы цёмна...
Пакіньце мне мову маю,
Пакіньце жыццё мне!

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Кузнецов, И. Н. Риторика, или Ораторское искусство : учеб. пособие для студентов вузов / И. Н. Кузнецов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 431 с.
2. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.
3. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов : пер. с нем. / Х. Леммерман. – М. : Уникум Пресс, 2002. – 196 с.
4. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, Т. В. Мальцевич [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Мн. : БГУ, 2002. – 175 с.
5. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 9

РЫТАРЫЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ НА ЭТАПЕ АГУЧВАННЯ ПРАМОВЫ

Пытанні для абмеркавання

1. Агульнапрынятыя законы, на якіх грунтуецца публічнае выступленне.
2. Сродкі публічнай прамовы.
3. Значэнне своєчасовай падрыхтоўкі прамойцы. Хваляванне аратора.
4. Формы рэпэціравання: унутраны маналог, знешні маналог, знешні дыялог. Роля рэпетыцыі як этапу на шляху ад думкі да публічнага выступлення.
5. Рэкамендацыі, звязаныя з правядзеннем рэпетыцыі. Рэпетыцыя з хронаметражом, аўдыя- і відэафіксацыі. Характарыстыка форм рэпэціравання выступленняў.
6. Тыпы эмацыянальнай напружанасці.
7. Тэхнічная выразнасць маўлення.
8. Невербальныя сродкі зносінаў.

Практычныя заданні

Заданне 1. Дайце азначэнне паняццям “аратарскі шок”, “аратарская ліхаманка”. Назавіце прычыны ўзнікнення страху перад аўдыторыяй. Што такое кантакт з аўдыторыяй? Як вызначыць, ёсць кантакт з аўдыторыяй ці няма? Якія асноўныя фактары ўплываюць на ўстанаўленне кантакту паміж аратарам і слухачамі?

Заданне 2. Назавіце прыёмы прыцягнення і ўтрымання ўвагі аўдыторыі. Прывядзіце прыклады прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца вядучымі СМІ.

Заданне 3. Раскрыйце дыялектыку ўзаемаадносін аратара і аўдыторыі, выкарыстоўваючы выказванні Цыцэрона.

Можно сказать, тяжкое бремя и обязательство налагает на себя тот, кто торжественно берется один среди многолюдного собрания при общем молчании рассуждать о делах первой важности! Ведь огромное большинство присутствующих внимательнее и зорче подмечает в говорящем недостатки, чем достоинства. Поэтому малейшая его погрешность затмевает все, что было в его речи хорошего... Сколько раз мы выступаем, столько раз над нами совершается суд... Тот оратор, которого одобряет толпа, неизбежно будет одобрен и знатоками.

Заданне 4. Пры дапамозе якіх прыёмаў маладому аратару можна пераадолець няўпэўненасць перад выступленнем? Пералічыце жэсты, якія сведчаць пра ўпэўненныя і няўпэўненыя паводзіны. Якія жэсты і позы дапамогуць зняць напружаны стан?

Заданне 5. Падрыхтуйце тэкст для прамаўлення на відэакамеру на адвольную тэму. Пры падрыхтоўцы ўлічыце правілы выступлення (прамовы), змешчаныя ў дадатку 1.

Заданне 6. Правядзіце аналіз выступлення аднагрупнікаў згодна з планам аналізу публічнага выступлення, размешчаным у дадатку 1.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Кузнецов, И. Н. Риторика, или Ораторское искусство : учеб. пособие для студентов вузов / И. Н. Кузнецов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 431 с.

2. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.

3. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов : пер. с нем. / Х. Леммерман. – М. : Уникум Пресс, 2002. – 196 с.

4. Риторика : курс лекцій / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, Т. В. Мальцевич [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Мн. : БГУ, 2002. – 175 с.

5. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 10 **ПРЫВАТНАЯ РЫТОРЫКА**

Пытанні для абмеркавання

1. Асноўныя жанравыя групы маналагічнага маўлення.
2. Найважнейшыя жанры інфармацыйнага маўлення: хранікальныя і навуковыя паведамленні, справаздачны і даследчы даклады, акадэмічная і навукова-папулярная лекцыя, палітычны агляд.
3. Маўленне пераканання і яго жанры. Прынцыпы і спосабы пераканання, якія выкарыстоўваюцца падчас пераканання аўдыторыі ці суразмоўцы.
4. Маўленне, якое заклікае да дзеяння. Разнавіднасці і жанры маўлення, скіраваныя на пабуджэнне да дзеяння.
5. Забаўляльнае маўленне і яго асноўныя жанры: застольная бяседа, вуснае бытавое апавяданне і інш. Гумар, іронія, гіпербала, парадокс і інш. як кампаненты забаўляльнага маўлення.

Практычныя заданні

Заданне 1. Падрыхтуйце для публічнага прамаўлення кароткую інфармацыйную прамову на адвольную тэму, кіруючыся вывучанымі правіламі пабудовы інфармацыйных выступленняў.

Заданне 2. Падрыхтуйце пераконваючую прамову “Тэлевізар глядзець карысна”. Падбярыце да гэтага тэзіса не менш за чатыры аргументы, размясціўшы іх у пэўным парадку, зрабіце вывад. А затым аналагічным чынам аргументуйце тэзіс “Тэлевізар глядзець шкодна”.

Заданне 3. Падрыхтуйце выступленне на тэму “Я” ці “Самапрэзентацыя” ў розных формах – давяральнай, забаўляльнай, натхняльнай – прамовы. Рэгламент – 3 хвіліны. Раскажыце пра сваю сям’ю, свой характар, добрыя якасці і недахопы, пра свае перамогі і няўдачы, пра захапленні, мэты, унутраны свет.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.

2. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

[Да зместу](#)

Практычныя заняткі 11 **ДЫЯЛАГІЧНАЕ МАЎЛЕННЕ**

Пытанні для абмеркавання

1. Майстэрства вядзення гутаркі. Гутарка як адзін з асноўных відаў камунікацыі паміж людзьмі.

2. Парушэнне культуры і традыцыі гутаркі ў сувязі са зменамі развіцця нашага грамадства ў XX ст.

3. Сапраўдная гутарка і гутарка як рад адначасовых маналогаў. “Закрыты” і “адкрыты” тып суразмоўцаў.

4. Віды стратэгіі рытарычных паводзінаў у гутарцы. Тыпы гутаркі. Афіцыйная гутарка, яе асаблівасці і структура.

5. Паняцці “спрэчка” і “эрыстыка”. Спрэчка як адзін са шляхоў пошуку ісціны.

6. Рацыянальныя і ірацыянальныя (псіхалагічныя) аргументы ў спрэчцы. Парады да выкарыстання рацыянальных аргументаў. Тактыка прапанента і апанента ў спрэчцы. Асноўныя памылкі ў сістэме доказаў.

7. Аратар і адрасат у жывым узаемадзеянні. Прынцыпы камунікацыйнага супрацоўніцтва. Віды камунікацыйнай стратэгіі.

Практычныя заданні

Заданне 1. Раскрыйце сутнасць паняццяў “дыскусія”, “палеміка”, “дыспут”, “дэбаты”. Ахарактарызуйце асноўныя правілы вядзення дыялогу.

Заданне 2. Прагледзьце адну з тэлевізійных перадач: “Суд прысяжных”, “Модны прыгавор”, “Няхай гавораць”. Паназірайце і прааналізуйце маўленчыя паводзіны ўдзельнікаў вуснай спрэчкі.

Заданне 3. Выкарыстоўваючы этычныя і псіхалагічныя правілы вядзення дыялогу, падрыхтуйце дыспут на адну з тэм, прапанаваных у дадатку 1. Дайце аргументаваную ацэнку выступленням.

Заданне 4. Сфармулюйце і запішыце тэзісы па праблеме “Для чаго чалавек на свеце жыве?”. Паразважайце над гэтай праблемай і падрыхтуйцеся да дэбатаў.

Спіс літаратуры для падрыхтоўкі да заняткаў

1. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.

2. Пашкевіч, М. І. Рыторыка : практыкум для філал. спецыяльнасцей ун-та / М. І. Пашкевіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : Выд-ва БрДУ, 2006. – 90 с.

[Да зместу](#)

МАТЭРЫЯЛЫ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

ТЭСТ ДЛЯ САМАКАНТРОЛЮ

1. Рыторыка ўзнікла прыкладна:

- 1) у V ст. да н. э.;
- 2) I ст. да н. э.;
- 3) I ст. н. э.;
- 4) III ст. н. э.

2. Рыторыка ўзнікла ў Старажытнай Грэцыі як мастацтва:

- 1) добра гаварыць;
- 2) пераконваць;
- 3) лагічна разважаць;
- 4) упрыгожваць маўленне;
- 5) перамагаць у спрэчцы.

3. Рыторыка ў Сярэднявеччы разумелася як мастацтва:

- 1) перамагаць у спрэчцы;
- 2) лагічна разважаць;
- 3) пераконваць;
- 4) упрыгожваць маўленне;
- 5) добра гаварыць.

4. Сафізм – гэта:

- 1) наўмысна памылковы вывад;
- 2) паўтор падобных па гучанні і напісанні слоў;
- 3) ненаўмысная лагічная памылка;
- 4) устойлівае спалучэнне слоў;
- 5) мастацтва знаходзіць спосабы пераканання.

5. Правільнай дэфініцыяй тэрміна “рыторыка” з’яўляецца:

- 1) вучэнне пра нормы літаратурнай мовы ў яе вуснай і пісьмовай разнавіднасцях;
- 2) навука пра думку і маўленне;
- 3) мастацтва маўлення;
- 4) тэорыя і практыка дасканаласці маўлення;
- 5) вучэнне пра маўленчае выхаванне асобы.

6. Агульная рыторыка ўключае наступныя раздзелы:

- 1) вобраз прамоўцы;
- 2) маўленчыя паводзіны;
- 3) кампазіцыя (размяшчэнне);
- 4) стыль маўлення (словавыражэнне);
- 5) міміка;
- 6) вынаходніцтва.

7. Сучасная рыторыка разглядаецца ў складзе наступных навук:

- 1) граматыка;
- 2) функцыянальная стылістыка;
- 3) культура маўлення;
- 4) сацыялогія.

8. Кампаненты рацыянальнага зместу маўлення – гэта:

- 1) логас, кампраміс, пафас;
- 2) логас, этас, пафас;
- 3) этас, пафас, казус;
- 4) пафас, сілагізм, этас.

9. Выпішыце нумар няправільнага сцвярджэння:

- 1) араторыка – раздзел рыторыкі;
- 2) рыторыка і араторыка – тоесныя паняцці;
- 3) рыторыка разглядае адносіны людзей праз маўленне;
- 4) рыторыка не можа быць звязана толькі да вуснага публічнага маўлення;
- 5) арыстоцэлева рыторыка – навука пра спосабы доказаў.

10. Па сферах ужывання вылучаюць некалькі жанраў акадэмічнага красамоўства. Вызначыце, што не адносіцца да акадэмічнага красамоўства:

- 1) лекцыя ў вуні і школе;
- 2) навуковы даклад;
- 3) агітатарскае выступленне;
- 4) навукова-папулярная лекцыя;
- 5) адказ студэнта на экзамене.

11. Галоўная задача забаўляльнага маўлення:

- 1) паведаміць звесткі, інфармацыю аўдыторыі;
- 2) даць задавальненне слухачам, зняць стрэс;
- 3) заклікаць да неабходнасці пэўных дзеянняў;
- 4) натхніць і згуртаваць аўдыторыю;
- 5) звярнуцца да пачуццяў слухачоў.

12. Асноўная задача эпідэяктычнага маўлення:

- 1) натхніць і згуртаваць аўдыторыю;
- 2) даць задавальненне слухачам, зняць стрэс;
- 3) звярнуцца да пачуццяў слухачоў;
- 4) паведаміць звесткі, інфармацыю аўдыторыі;
- 5) заклікаць да неабходнасці пэўных дзеянняў.

13. Выпішыце нумар правільнага сцвярджэння:

- 1) слухачы не павінны адчуваць структуру выступлення, паколькі гэта будзе адцягваць іх увагу;
- 2) слухачы павінны адчуваць структуру выступлення, бо яны прывыклі да трохчасткавай кампазіцыі;
- 3) слухачоў раздражняе, калі аратар выкарыстоўвае гумар, асабістыя гісторыі;
- 4) парушэнне лагічнай паслядоўнасці не адцягвае ўвагу слухачоў ад прамовы;
- 5) слухачам падабаецца, калі аратар выкарыстоўвае ў маўленні шмат анекдотаў.

14. Выпішыце нумар няправільнага сцвярджэння:

- 1) ва ўступе абазначаецца праблема і ўвязваецца з інтарэсамі слухачоў;
- 2) абуджэнне зацікаўленасці – універсальны спосаб прыцягнення ўвагі;
- 3) зварот да канфлікту, барацьбы – універсальны спосаб прыцягнення ўвагі;
- 4) уступ патрэбны ў малападрыхтаванай аўдыторыі;
- 5) у канцы прамовы не павінны змяшчацца новыя думкі.

15. Да паралінгвістычных сродкаў выразнасці адносяць:

- 1) тропы;
- 2) фанетычную мілагучнасць;
- 3) рытарычныя фігуры;
- 4) міміка, жэсты, пантаміма;
- 5) паўза.

16. Які функцыянальны стыль маўлення ахарактарызаваны ў наступным пераліку асноўных рыс: сцісласць, кампактнасць выкладу, эканомнае выкарыстанне моўных сродкаў, стандартнае размяшчэнне матэрыялу, неэмацыйнасць, наяўнасць клішэ?

- 1) навуковы;
- 2) публіцыстычны;
- 3) афіцыйна-дзелавы;
- 4) размоўны;
- 5) мастацкі.

17. Маўленчая мэта – гэта:

- 1) перадача ідэй пры дапамозе слоў;
- 2) вынік, які мы хочам атрымаць ад нашай прамовы;
- 3) тое, што слухач жадае даведацца ад аратара;
- 4) змест маўлення.

18. Слова “этыкет” у перакладзе з французскай мовы абазначае:

- 1) ветлівасць;
- 2) прыстойнасць;
- 3) ярлык;
- 4) выхаванасць;
- 5) прыязнасць.

19. “Славеснаму афармленню думкі” адпавядае этап:

- 1) інвенцыя;
- 2) дыспазіцыя;
- 3) акцыя;
- 4) элакуцыя;
- 5) рэтраспекцыя.

20. У якім з тыпаў маўлення паказваюцца падзеі, развіваецца дзеянне, ёсць сюжэт, персанажы, дыялогі?

- 1) апісанне;
- 2) апавяданне;
- 3) разважанне;
- 4) пабуджэнне;
- 5) перакананне.

21. Хто з аратараў вылучыў тры асноўныя элементы, базавыя для любой формы маўленчага паводамлення?

- 1) Платон;
- 2) Сафокл;
- 3) Дземасфен;
- 4) Арыстоцель;
- 5) Ламаносаў.

22. Да якога тыпу матэрыялаў адносяць даныя са слоўнікаў, даведнікаў, навуковай літаратуры?

- 1) эмпірычны;
- 2) кампаратыўны;
- 3) энцыклапедычны;
- 4) інтэрнэт-крыніцы;
- 5) уласны вопыт.

23. Да невербальных сродкаў зносін не адносяць:

- 1) дыстанцыя паміж суразмоўцамі;
- 2) голас;
- 3) усмешка;
- 4) знешні выгляд;
- 5) інтанацыя.

24. Да ефектыўных прыёмаў запамінання матэрыялу адносяць:

- 1) аднастайнасць кампазіцыйна-стылістычных прыёмаў;
- 2) захаванне прапорцый паміж фактамі і тэорыяй;
- 3) план-канспект на невялічкіх лістках;
- 4) завучванне выступлення на памяць;
- 5) рэпетыцыя перад люстэркам.

25. Назавіце псіхалагічныя фактары, якія пазітыўна ўплываюць на якасць і выніковасць публічнага маўлення:

- 1) зацікаўленасць дакладчыка і слухачоў;
- 2) наяўнасць у маўленні вершаў і анекдотаў;
- 3) адсутнасць іншых дакладчыкаў;
- 4) самаўпэўненасць, павучальнасць у зносінах;
- 5) наяўнасць удакладняльных пытанняў.

26. Выкарыстанне ў маўленні разнастайных моўных сродкаў называецца _____ маўлення:

- 1) дакладнасцю;
- 2) выразнасцю;
- 3) багаццем;
- 4) інфармацыйнай насычанасцю;
- 5) экспрэсіўнасцю.

27. Укажыце фігуру маўлення, якой адпавядае наступнае азначэнне: гумарыстычнае выкарыстанне мнагазначнасці слова ці гукавога падабенства розных слоў.

- 1) анафара;
- 2) гіпербала;
- 3) каламбур;
- 4) эпітэт;
- 5) метафара.

[Да зместу](#)

ПЫТАННІ ДЛЯ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

1. Суадносіны паняццяў “рыторыка”, “аратарскае мастацтва”, “красамоўства”, “майстэрства вуснага публічнага выступлення”.
2. Гісторыя развіцця красамоўства. Асноўныя тэарэтычныя дасягненні антычнай рыторыкі.
3. Перыядызацыя гісторыі рыторыкі: рыторыка Антычнасці, Сярэднявечча, Адраджэння, Новага часу, неарыторыка.
4. Рыторыка ў Старажытнай Грэцыі. Вытокі старажытнагрэчаскага аратарскага мастацтва.
5. Платон – вучань і паслядоўнік Сакрата. Платон – аўтар дыялогу.
6. Рытарычная спадчына Дэмасфена. Дэмасфен – палітычны і судовы аратар, прыхільнік дэмакратыі, патрыёт Афін.
7. “Рыторыка” Арыстоцеля. Арыстоцель – старажытнагрэчаскі філосаф, энцыклапедыст. Уклад Арыстоцеля ў развіццё рыторыкі як навукі.
8. Красамоўства ў Старажытным Рыме. Цыцэрон: жыццёвы і творчы шлях. Умовы станаўлення рыторыкі ў Старажытным Рыме.
9. Развіццё рыторыкі ў Сярэднявеччы. Характарыстыка эпохі Сярэднявечча. Асаблівасці яе рыторыкі.
10. Аратарскае мастацтва ў эпоху Адраджэння. Адметнасць рыторыкі Адраджэння. Цікавасць да антычнай гістарычнай спадчыны.
11. Рыторыка ў Беларусі. Умовы станаўлення рыторыкі і красамоўства ў Беларусі. Адметнасць красамоўства ў Беларусі.
12. Рыторыка ў Расіі XIX–XX стст.
13. Агульная рыторыка. Асноўныя законы рыторыкі.
14. Узаемадзеянне вуснай і пісьмовай форм маўлення пры стварэнні аратарскага выступлення. Формы рэалізацыі маўлення. Паняцце вуснага публічнага маўлення.
15. Спецыфіка вуснай публічнай прамовы. Займальнасць выступлення. Актывізацыя ўвагі слухачоў.
16. Стратэгія маўленчых паводзін. Падрыхтоўка да праграмнага выступлення.
17. Віды вусных публічных выступленняў.
18. Камунікатыўная рыторыка. Віды зносін. Структура маўленчых зносінаў.
19. Камунікатыўная рыторыка. Тыпы суразмоўцаў.
20. Рытарычная дзейнасць на этапе вынаходніцтва. Выбар тэмы: актуальнасць, праблемнасць, канфліктнасць.
21. Сутнасць топікі. Выкарыстанне топаў у розных тыпах маўлення: апісанні, разважанні, апавяданні.

22. Рытарычная дзейнасць на этапе размяшчэння матэрыялу. Паняцце кампазіцыі выступлення. Дыспазіцыя – адна з частак рытарычнага канона.

23. Уступ і яго віды. Асноўная частка. Заклучэнне і яго віды.

24. Рытарычная дзейнасць на этапе слоўнага афармлення выступлення. Элакуцыя як адна з частак рытарычнага канона.

25. Паняцце рытарычнай фігуры. Асноўныя групы рытарычных фігур.

26. Рытарычная дзейнасць на этапе запамінання.

27. Рытарычная дзейнасць на этапе прамаўлення. Хваляванне аратара. Значэнне своєчасовай падрыхтоўкі прамоўцы.

28. Тэхніка маўлення. Паняцце і задачы тэхнікі маўлення.

29. Зрокавы кантакт выступлення. Роля пазамоўных сродкаў у агучванні прамовы. Прасторавыя паводзіны і знешні выгляд аратара. Міміка і жэсты.

30. Псіхалагічныя асновы ўзаемадзеяння аратара і слухачоў.

31. Прыватная рыторыка. Асноўныя жанравыя групы маналагічнага маўлення.

32. Найважнейшыя жанры інфармацыйнага маўлення: хранікальныя і навуковыя паведамленні, справаздачны і даследчы даклады, акадэмічная і навукова-папулярная лекцыя, палітычны агляд.

33. Пераконваючая прамова і яе жанры. Прынцыпы і спосабы пераканання, якія выкарыстоўваюцца падчас пераканання аўдыторыі ці суразмоўцы.

34. Заклікаючая да дзеяння прамова.

35. Натхняльная прамова.

36. Забаўляльная і давяральная прамова.

37. Дыялагічнае маўленне. Правілы вядзення дыялогу. Гутарка як адзін з асноўных відаў камунікацыі паміж людзьмі.

38. Паняцце “спрэчка”. Спрэчка як адзін са шляхоў пошуку ісціны.

39. Сутнасць паняццяў “дыскусія”, “палеміка”, “дыспут”, “дэбаты”.

40. Аратар і адрасат у жывым узаемадзеянні. Стратэгіі маўленчых паводзін. Прынцыпы камунікацыйнага супрацоўніцтва. Правілы паводзін моўцаў.

[Да зместу](#)

ДАДАТКІ

ДАДАТАК 1

Рэкамендацыі і патрабаванні да падрыхтоўкі выступлення

Правілы выступлення (прамовы)

1. Прамова павінна быць падрыхтавана і папярэдне прадумана.
2. Толькі вельмі дасведчаны прамоўца можа дазволіць сабе імправізаваную прамову.
3. Калі вы абмежаваны рэгламентам, скараціце змест вашай прамовы: лепш сказаць мала, чым сказаць дрэнна.
4. У кожнай прамове павінны быць пачатак, сярэдзіна і канец; пры гэтым канец прамовы – найважнейшы, таму заўсёды падумайце аб ім.
5. Складзіце план прамовы, асабліва калі вы абмежаваны рэгламентам. У плане ўтрымліваюцца асноўныя пункты выказвання, інфармацыя, якая патрабуе дакладнасці: даты, статыстычныя даныя, цытаты (якія павінны быць кароткімі і з выхаднымі данымі крыніц), складаныя або малазнаёмыя словы і тэрміны (якія не рэкамендуецца ўжываць без патрэбы) і г. д.
6. План выступлення размяшчаецца на адным баку ліста паперы; яго не варта пісаць на некалькіх лістах.
7. Аратар павінен прадумаць першую фразу і заключэнне; усё астатняе можна імправізаваць. Калі вы досыць упэўнены ў сабе, перад выступленнем можаце выкінуць або забыць гэты план – яно атрымаецца лепш.
8. Могуць чытацца лекцыі, даклады, афіцыйныя дакументы, чужыя тэксты; усе астатнія віды прамоў прамаўляюцца. Не варта пісаць тэксты публічных прамоў, акрамя вышэйназваных, – напісаны тэкст абцяжарвае вымаўленне: неспрапрактыкаваны аратар баіцца выпусціць што-небудзь з напісанага, таму збіваецца і робіць памылкі.
9. Прамоўца, які выступае перад аўдыторыяй, павінен быць фізічна сабраным, бадзёрым, аптымістычным, спакойным, упэўненым у сабе; ён павінен мець прывабны выгляд.
10. Шматлікія прамоўцы моцна хваляюцца перад публічным выступленнем. Хваляванне натуральнае і карыснае: калі прамоўца не хвалюецца, значыць ён не зацікаўлены і абіякавы да аўдыторыі.
11. Занадта моцнае хваляванне шкоднае. Каб пазбавіцца яго, пастарайцеся непасрэдна перад выступленнем адысці ад яго зместу, не ўяўляйце сабе аўдыторыю з яе рэакцыяй, падумайце пра што-небудзь добрае. Калі гэта не дапамагае, сагніце рукі ў локцях, пастаўце локці на вышыні плеч, напружцеся і зрабіце некалькі моцных рухаў локцямі назад. Калі гэта немагчыма, зрабіце некалькі моцных рухаў пальцамі ног.

12. Не піце ваду непасрэдна перад выступленнем і падчас яго: вада дае непатрэбную нагрузку на сэрца і збівае голас. Не размаўляйце непасрэдна перад прамовай.

13. Калі прыйдзе час выступаць, упэўнена падыдзіце да месца, з якога павінны гаварыць.

14. Стойце прама, расправіўшы плечы. Галаву трымайце, трохі прыпадняўшы падбародак. Ногі павінны быць прыкладна на шырыні плеч. Не прыціскайце рукі да жывата, не заломвайце іх, не счапляйце пальцы рук, не закладвайце рукі за спіну, не трымайце рукі ў кішэнях, не заплятайце нагу за нагу.

15. Жэстыкуляцыя аратара павінна быць умеранай: трымайце рукі вольна, не махайце рукамі, але і не выцягвайце рукі па швах. Прамоўніцкі жэст адпавядае тэмпу і зместу прамовы, ён павінен быць плаўным і ўпэўненым, але не занадта шырокім.

16. Вызначайце гучнасць голасу аб'ёмам памяшкання і велічынёй аўдыторыі. Не спрабуйце перакрычаць аўдыторыю.

17. Голас пускайце не ўніз і не ўверх, а прама перад сабою над галовамі аўдыторыі.

18. Не карыстайцеся мікрафонам без крайняй неабходнасці: мікрафон абцяжарвае непасрэдны кантакт з аўдыторыяй.

19. Стаўшы перад аўдыторыяй, усміхніцеся і паглядзіце на людзей, якія вас слухаюць.

20. Зрабіце невялікую пачатковую паўзу. Калі шумяць, зрабіце паўзу большую і акіньце поглядам аўдыторыю.

21. Плаўна ўступайце ў прамову. Не пачынайце занадта энергічна, інакш вам не хопіць сіл завяршыць прамову, а слухачам – вытрымаць яе да канца.

22. Прамаўляючы прамову, уявіце, што вы звяртаецеся да людзей, якія пагадзіліся выслухаць вас, а не да паперкі, на якой напісаны ваш канспект.

23. Гаварыце спакойна і ўпэўнена, і вас будуць слухаць.

24. Гаварыце гучна, выразна, захоўваючы мерны тэмп (100–200 слоў у хвіліну). Не спрабуйце змясціць максімум інфармацыі ў мінімум часу.

25. Падчас прамовы глядзіце на аўдыторыю, паслядоўна фіксуючы поглядам групы людзей перад вамі. Не звяртайцеся ўвесь час да аднаго і таго ж. Кожны павінен быць перакананы, што вы звяртаецеся асабіста да яго.

26. Уявіце, што ў вуснай публічнай прамове адзін мацнейшы за многіх: прамоўца, які з'яўляецца цэнтрам увагі і крыніцай руху думкі, мацнейшы за аўдыторыю, якая заўсёды разрозненая.

27. Не бойцеся вялікіх аўдыторый, але бойцеся малых. Чым большая аўдыторыя, тым лягчэй яе ўпэўніць.

28. Не гаварыце лішняга. Калі публічны прамойца гаворыць тое, што ён гаворыць, ён думае тое, што ён думае. Таму аратар заўсёды думае, што сказаць, але ніколі не гаворыць усяго, што думае.

29. Будзьце гуманістам – гаварыце па магчымасці каротка.

30. Выкарыстоўвайце толькі літаратурныя словы і выразы. Імкніцеся ўжываць як мага менш замежных слоў.

31. Не паўтарайце двойчы адно і тое ж слова.

32. Прамаўляйце не словамі, а фразамі. Фразы павінны быць звязанымі. Завяршайце кожную пачатую фразу. Даўжыня фраз вызначаецца станам і памерам аўдыторыі і аб'ёмам памяшкання, у якім вы гаворыце. Чым большая аўдыторыя і аб'ём памяшкання, тым меншай павінна быць сярэдняя даўжыня вашай фразы.

33. Прамова – гэта чаргаванне слоў і паўз. Паўза вылучае найбольш значныя словы і фармулёўкі.

34. Публічная прмова інтанаваная: інтанацыя забяспечвае сэнсавое дзяленне прамовы, паказвае на суадносіны частак фразы і на дачыненне прамойцы да зместу. Інтанацыя павінна быць натуральнай і ўмеранай.

35. Падчас публічнай прамовы аратар не павінен станавіцца салаўём: вы гаворыце для людзей, а не для самавыяўлення. Таму ўвесь час прамовы працуйце: кантралуйце рэакцыю аўдыторыі, фіксуйце групы людзей, згодных і нязгодных з вамі, уважлівых і няўважлівых, зацікаўленых і абыхавых, дружалюбных і варожых. Аратар павінен бачыць усё, што адбываецца ў аўдыторыі падчас прамовы, і своечасова рэагаваць на паводзіны аўдыторыі.

36. Калі ў аўдыторыі пачаўся шум, не павышайце, а панізьце голас або зрабіце паўзу і ўважліва паглядзіце на аўдыторыю.

37. Не бойцеся рэплік з залы. Рэагуйце або не рэагуйце на іх па абставінах і зыходзячы з вашых інтарэсаў. Не давайце ўцягнуць сябе ў дыскусію: вы павінны сказаць усё, што імкнуліся сказаць.

38. Адказваючы на рэплікі і пытанні падчас прамовы або пасля яе, падумайце, што адказы павінны быць слушнымі, яснымі і кароткімі альбо іх не павінна быць зусім.

39. Завяршэнне прамовы павінна быць энергічным і аптымістычным. Пакажыце ўздымам голасу і інтанацыяй, што вы казалі ўсё патрэбнае, і не забудзьце падзякаваць аўдыторыі за ўвагу.

40. Выхад прамойцы з трыбуны не павінен ствараць уражання ўцёкаў.

План аналізу публічнага выступлення

1. Вызначыце від прамовы.
2. Вызначыце тып маўлення і стыль выказвання. Якія моўныя сродкі, адпаведныя (ці неадпаведныя) стылю, выкарыстаў прамойца?
3. Вызначыце метады выкладу і размяшчэння матэрыялу прамовы.
4. Дайце ацэнку ўступу і заключэнню выказвання.

5. Як трымаўся аратар перад аўдыторыяй (упэўненасць, страх перад аўдыторыяй, пераадоленне страху ў працэсе выступлення)?
6. Наколькі былі адэкватныя гучнасць і тэмп маўлення?
7. Ці ўклаўся аратар у адведзены рэгламент?
8. Назавіце, якія сродкі актывізацыі слухачоў былі выкарыстаны.
9. Як вы зразумелі асноўную думку выказвання?
10. Што засталася незразумелым? З чым вы не пагаджаецеся? У чым вас пераканаў (ці не пераканаў) аратар?
11. Вызначыце рэакцыю аўдыторыі на выказванне.

Проспект рэкамендацый да падрыхтоўкі тэматычных гутарак і спрэчак

Той, хто слухае, павінен:

1. Быць ветлівым, карэктным.
2. Аднесціся да суразмоўцы асабліва ўважліва: калі да вас звярнуліся, трэба адарвацца ад сваіх спраў і ўважліва выслухаць суразмоўцу. Адключаецца ад знешніх перашкод, не спрабуйце слухаць і адначасова выконваць іншыя справы.
3. Падчас размовы ў цэнтры ўвагі пастаянна павінен быць суразмоўца. Праяўляць увагу да маўлення перш за ўсё невербальнымі сродкамі. Заўсёды выслухоўваць суразмоўцу да канца.
4. Імкнуцца зразумець, глыбока ўсвядоміць пазіцыю таго, хто гаворыць. Не перабіваць таго, хто гаворыць, каб не парушыць яго вывады. Навучыцца знаходзіць самыя каштоўныя звесткі ў атрыманай інфармацыі.
5. Увесь час падтрымліваць цікавасць суразмоўцы, пабуджаць да працягу зносін: рэагаваць на маўленне кароткімі рэплікамі накшталт “Гэта цікава!”, “Няўжо?” і інш.
6. Правільна размяркоўваць увагу, імкнуцца арганізаваць агульную размову, калі ў гутарцы ўдзельнічаюць некалькі чалавек: не трэба адказваць на пытанні ўсім суразмоўцам; пры жаданні пачуць меркаванне пэўнага чалавека, звярнуцца непасрэдна да яго.
7. Не адводзіць вачэй ад суразмоўцы. Жэсты і міміка павінны падкрэсліць, што вы зацікаўлены тым, пра што вам гавораць.

Прынцыпы і правілы вядзення спрэчкі

1. Трэба ведаць мэту спрэчкі (даказаць свае думкі, пераканаць праціўніка і г. д.).
2. Спрэчка павінна мець тэму, каб праціўнікі маглі вызначыць свае падыходы да пытання, якое выносіцца на абмеркаванне.
3. Прадмет спрэчкі павінен быць зразумелым для ўдзельнікаў.
4. Тэма не павінна змяняцца ў працэсе абмеркавання, але можа ўдакладняцца.
5. Спрэчка мае сэнс толькі пры наяўнасці несумяшчальных пазіцый.

6. Спрэчка прадугледжвае наяўнасць агульнага падмурка для пазіцый бакоў.

7. Удзельнікі спрэчкі павінны прытрымлівацца правіл фармальнай логікі:

- правіл пастаноўкі пытанняў і адказаў на іх;
- правіл і патрабаванняў, якія прад’яўляюцца логікай да аргументацыі;
- неабходна прытрымлівацца асноўных фармальна-лагічных законаў, якія гарантуюць правільнасць разважання: яго дакладнасць, несупярэчлівасць, паслядоўнасць, абгрунтаванасць.

8. У працэсе спрэчкі неабходна прытрымлівацца ўмоў эфектыўнага слухання: падтрымліваць зрокавы кантакт, звяртаць увагу на голас, міміку, жэсты, паставу суразмоўцы і інш.

9. У спрэчцы павінны вытрымлівацца маральныя нормы чалавечых зносін:

- трэба ўмець выслухаць аргументы праціўніка, імкнуцца зразумець іх;
- сваю пазіцыю выкладаць з гонарам, патрэбнай вытрымкай;
- праяўляць павагу да ідэй, перакананняў, веры праціўніка, не зневажаць рэзкімі словамі, не кпіць з чужых перакананняў і г. д.

Прыкладныя тэмы гутарак

1. Мая будучая прафесія.
2. Добра, Вы будзеце ў нас працаваць...
3. Што значыць быць асобай.
4. Мяне ўзрушыў гэты ўчынак.
5. Пасля наведвання магазіна.
6. Мы абавязкова разгледзім Вашу заяву...
7. Люблю працаваць, люблю і адпачываць.
8. На прыёме ў кіраўніка фірмы.
9. Дазвольце з Вамі пазнаёміцца...
10. Мой самы памятны дзень.

Прыкладныя тэмы спрэчак

1. Чалавек – сябар ці вораг прыроды?
2. Дык у чым жа яно – шчасце?
3. Геніямі нараджаюцца?
4. Ці патрэбна фізічнае выхаванне?
5. Бацькі павінны прымушаць дзяцей вучыцца?
6. Моднае – значыць прыгожае?
7. А мне не спадабаўся гэты кінафільм...
8. Галоўнае ў жыцці чалавека – грошы?
9. Усё на зямлі можна купіць і прадаць?
10. Няма шчасця без кахання?

Прыкладныя тэмы выказванняў

1. Гістарычная памяць – аснова захавання будучыні.
2. Ода студэнцтву.
3. Дарыце людзям радасць.
4. Сям'я ці кар'ера: што важнейшае?
5. Інтэрнэт ці кніга: што пераможа?
6. Мае незабыўныя ўражанні.
7. Дзякуй табе, дарагі мой настаўнік.
8. Будзем берагчы прыроду разам.
9. Трэба дома бываць часцей...
10. Школа будучага.
11. Мой любімы горад.
12. Вакол столькі цікавага...
13. Даражыце кожным імгненнем жыцця.

[Да зместу](#)

Тропы і фігуры маўлення

Тропы, заснаваныя на падабенстве прадметаў

Метафара (грэч. *metaphora* ‘перанясенне’) – троп, заснаваны на выкарыстанні слоў і выразаў у пераносным значэнні на аснове падабенства або аналогіі называемых імі прадметаў і з’яў. Метафарычнасць, пакладзеная ў аснову светасузірання, вызначае асаблівасці лексіка-семантычнай арганізацыі твораў: *Бухта ляжала ў чорных безжыццёвых сопках, як ртутная цёмная люстра. Спалі на гэтай люстры глухія і насцярожаныя цені караблёў. Злева, досыць далёка, дагарала сузор’е горада... Справа, у горле заліва, размерана ліў святло маяк – і тады ад яго вострай зоркі цягнулася на вадзе амаль нерухома зорка* (У. Караткевіч); *Быў самы ранак, час, калі пачынае сыходзіць з зямлі туман і з туману, паступова разгортваючы сваімі промнямі яго заслону, выходзіць сонца* (П. Галавач); *Водная роўнядзь як бы застыла, разамлелая ў сонечным праменні, і лёгкія аблачынкі ў небе, і само неба адбівалася ў ёй, і дзе-нідзе на плыні ўспыхвалі і гаслі залацістыя бліскаўкі – рассыпаныя на вадзе косы сонца* (Т. Хадкевіч).

Персаніфікацыя (лац. *persona* ‘асоба’ + *facio* ‘раблю’), увасабленне, – троп, які заключаецца ў наданні неадушаўлёным прадметам і з’явам дзеянняў і ўласцівасцей чалавека: *Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства – адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая, пагодлівая старасць. Возера сёння маўчыць. Каля нізкага берага, чыста пясчанага ці набрыджанага рэдзенькай травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля* (Я. Брыль); *Душыла сонца, цалавала спёка, / Маланка з громам звязвала канцы; / Расклад зімы вясна ў архівы спіша; / Бунтуе рошчына ў дзяжы* (Я. Янішчыц).

Празанянея (грэч. *prosopopeia* ‘ачалавечванне’), адушаўленне, – троп, які ўтвараецца ў выніку надання неадушаўлёным прадметам рыс і ўласцівасцей адушаўлёных: *Ёсць нейкія заваблівыя чары, паэзія і характэрна ў гэтых дарогах-ручых, што пракладаюць пуціны вясне і адноўленаму жыццю на зямлі, у іх мітуслівым бегу і залівістым бульканні, у вясёлым гомане і ў грозным шуме* (Якуб Колас).

Сімвал (грэч. *symbolon* ‘адметная адзнака, пячатка’) – адзін з відаў іншасказання, умоўнае абазначэнне сутнасці якой-небудзь з’явы, паняцця пэўным прадметам ці словавабразным знакам. Ролью сімвалаў могуць выконваць: канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць з’явы прыроды: *Гэй, вольныя птахі, саколі дзеці! / У вырай! Да сонца вясёлкавым шляхам!* (Янка Купала) (сонца = вольнае жыццё, лепшая доля, перамога, поспехі); рэаліі расліннага свету: *Трымаюць зямлю без падважнікаў тых, / Без мудрага троса, / Жывымі рукамі карэнняў сваіх / Сасна і бяроза*

(А. Куляшоў) (сасна – сімвал жыццязойкасці, бяроза – прыгажосці); *О Беларусь, мая шыршына, / Зялёны ліст, чырвоны цвет! / У ветры дзікім не загінеш, / Чарнобылем не зарасцеш* (У. Дубоўка) (шыршына – сімвал прыгажосці роднай старонкі); *Па аксамітных азярынах лёну сіняга, / Па далікатным бэзава-ружова-белым цвеце бульбы, / Па васілёчку ў жыце ды буслянцы на страсе / Сімвалы роднай зямлі-Беларусі* (Н. Мацяш); прадстаўнікоў жывёльнага свету: *Мне па душы глухія пушчы, / Лістоты замяць на дварэ. / Я непрыручанаю птушкай / Жыву між сполаху і дрэў* (Я. Янішчыц) (непрыручаная птушка – вольналюбівы дух паэзіі); неадчушаўлены прадмет: *Балюча і зноў у бяссонне / Самотай-бядой з-пад цішка / Чырвонае ўпала сузор’е / Кур’ерскага цягніка* (А. Грачанікаў) (кур’ерскі цягнік = разлука) і інш.

Алегорыя (грэч. *allegoria* ‘іншасказанне’) – троп метафарычнага тыпу, выражэнне, перадача адцягненага паняцця або ідэі праз канкрэтны прадмет, мастацкі вобраз, малюнак: *Рака народнага жыцця і айчыннай гісторыі бярэ свой пачатак у запаведных глыбінях вякоў. Праз стагоддзі, праз непазбежныя водмелі і перакаты нясе яна сваю даніну ў акіянагульначалавечай гісторыі. А разам з гэтай ракою плыве пад ветразямі Надзеі, Мудрасці, Працы і напоўнены справамі сотняў пакаленняў нашых продкаў карабель народнай памяці, якім кіруе Лёс. Сярод малых і вялікіх караблёў сусветнай сям’і народаў карабель беларусаў ніколі не быў лішні. У шматкалёрнасці сцягоў і сімвалаў гэтай эскадры горда луналі і нацыянальныя гістарычныя сімвалы беларусаў, што апавядалі свету пра наш радавод, пра братоў і пабрацімаў на супольным жыцці на гэтай пакутнай і дарагой нам зямлі* (М. Ткачоў).

Гіпербала (грэч. *hyperbole* ‘перабольшванне’) – наўмыснае перабольшванне пэўных уласцівасцей чалавека, прадмета ці з’явы з мэтай узмацнення выразнасці выказвання: *Адзін дзень чалавека адукаванага даўжэйшы за самы доўгі век невука* (Пасідоній); *Самая вялікая ў жыцці асалода – каханне. Усё астатняе – неістотнае* (Насіда); *Быў Юрка чалавек нядрэнны, / Адно быў трохі пустамяля: / Аж так і трэскаліся сцены, / Як стане хлусіць мала-веле* (Янка Купала).

Літота (грэч. *litotes* ‘прастата’) – троп, процілеглы ў адносінах да гіпербалы. Літота звязана з наўмысным змяншэннем ступені або ўласцівасці чаго-небудзь і ўжываецца з мэтай узмацнення экспрэсіі выказвання: *З камаровы нос сякеру / Сцісне, крэкне, замахае – / Зробе пушчу, як талерку, / Свет дрывамі закідае* (Ф. Багушэвіч).

Параўнанне – прыпадабненне аднаго прадмета да другога на аснове іх агульнай прыкметы з мэтай узмацнення выразнасці яго характарыстыкі: *Схлынуць гады, як за вадой; Скошан лёс, як сенакос; Ляцелі, як белыя гусі, снягі; Вясялая дзяўчынка, як матылёк, ляціць над кладкай.*

Эпітэт (грэч. *epitethon* ‘прыдатак’) – адзін з самых традыцыйных тропаў, вобразнае азначэнне прадмета або з’явы, якое адрозніваецца

ад звычайнага азначэння пераносным сэнсам і экспрэсіўнай функцыяй. Эпітэт дапамагае дакладна і ўсебакова ахарактарызаваць пэўны прадмет, з'яву ці чалавека, вылучыць і апісаць іх найбольш істотныя індывідуальныя рысы: *Ты ў Навагрудку... Душная парнасць позняе раніцы з набрынялаю дажджом хмаркаю, пах з цеснаты гародчыкаў густога ліловага бэзу. Замкавая гара аж да спаду ў жоўтых... пушыстых каплюшыках адуванчыкаў* (В. Адамчык); *Узлескі і паляны патанаюць у белых карунках лёгкакрылых рамонкаў і амежніку, у бірузе лугавога льну і браткаў, у тонкім перазвоне ліловых званочкаў* (Р. Ігнаценка).

Тропы, заснаваныя на выкарыстанні мнагазначнасці слова

Каламбур (фр. *calembour* 'гульня словамі') – дасціпнае выказванне, троп, заснаваны на сутыкненні ў слове або словазлучэнні прамога і пераноснага значэнняў або на супадзенні гучання слоў з рознымі значэннямі: *Снег нарэшце з дахаў спаў. / Сон прысніўся пад вясну: / Гэтак спаў ён, / Што праспаў / Месца першае па сну* (Р. Барадулін); *Усё, што будзе, ужо было* (Эклезіяст); *У адным сумленнасць: / Кожны дзень сум, ленасць...; Трапіць у застолле – / Ну, дальбог, за сто лье!* (І. Курбека).

Парадокс (грэч. *paradox* 'нечаканы, дзіўны') – выснова, сцвярджэнне, якое разыходзіцца з агульнапрынятымі поглядамі, супярэчыць, на першы погляд, разумнаму сэнсу. У парадоксе іранічна высмейваюцца агульнапрынятыя, банальныя выказванні, меркаванні: *Цішэй едзеш – далей будзеш; Не адкладвай на заўтра тое, што можна зрабіць паслязаўтра; Не ў грошах шчасце, а ў іх колькасці; Нічога не рабіць – вельмі цяжкая праца; Добра там, дзе мы; Ты – мне, я – яму, а ён – табе.*

Іронія (грэч. *eironeia* 'прытворства') – рытарычны троп, які адначасова выклікае і ўтрымлівае ў свядомасці гаворака і слухачоў прамое, літаральнае і пераноснае, супрацьлеглае першаму, значэнні слова або выразу. Іронія – прыхаваная насмешка, якая выступае за знешняй пачцівасцю выказвання: *Няшчаснае чалавецтва! Як яно збяднее, калі не пачытае твайго артыкула! Ці, можа, свет перавернецца дагары нагамі?* (І. Шамякін); *А ваенком дык Іванова нават пахваліў: / – Ты, – кажа, – Іваноў, сапраўдны падхалім* (К. Крапіва); *Спытаўся Бог у грэшніка: – Чаму шмат піў віна? / – У гэтым, – кажа, – не мая віна. / Сам знаеш, з гліны ты мяне стварыў, / І, каб мне не рассыпацца – я піў* (Максім Танк).

Паранамазія (грэч. *para* 'вакол' + *opota* 'імя') – фігура маўлення, заснаваная на супастаўленні ў адным сказе слоў, блізкіх па гучанні, але розных па значэнні. Паранамазія грунтуецца на сутыкненні ў адной фразе паронімаў або амонімаў: *Мяне выправіла Дар'я – / Вам нітво прынёс у дар я: / Каб быў тонус ваш высокі – / Піце, дзетачкі, вы сокі, / А дзядам каля парогу / Я налью віна па рогу!; Барсукі ў глыб нары, / Баючыся кары, / Нацягалі шмат кары / І зрабілі нары* (Н. Гілевіч).

Тропы, заснаваныя на сумежнасці з'яў

Метанімія (грэч. *metonimia* 'перайменаванне') – троп, заснаваны на пераносе назвы з аднаго прадмета на другі на аснове іх прасторавай, лагічнай або часовай сумежнасці: *Ужо танцуе ўся Сафія – / Што крок, што момант – весялей* (Н. Гілевіч); *Ну, з'еш яшчэ талерачку, мой мілы* (К. Крапіва); *О выйдзі за браму, Эльвіра, / Паслухай душы маёй енкi / Прашу цябе горача, шчыра, / Пакінь ты чытаць Еўтушэнку* (Максім Танк).

Сінекдаха (грэч. *synekdoche* 'суаднясенне') – троп, які ствараецца ў выніку замены назвы цэлага назвай яго часткі і наадварот, ужывання адзіночнага ліку ў значэнні множнага і наадварот: *Ты, мой брат, каго зваць Беларусам, / Роднай мовы сваёй не цурайся* (А. Гарун); *Тут кажух, і шынель, / І бурнос, лапсярдок, / І сурдут, і мундзір, / А адзін быў і храк...* (Ф. Багушэвіч).

Антанамазія (грэч. *antonomasia* 'перайменаванне') – троп, які прадугледжвае выкарыстанне ўласнага (звычайна вядомага) імя замест агульнага. Як правіла, тут выкарыстоўваюцца антрапонімы: *Бывае, што і стары Гамер падрэмлiвае* (і ў найлепшага аўтара бываюць недахопы); *Або Цэзар, або ніхто* (Лацінская прыказка).

Тропы, заснаваныя на кантрасце

Аксюмаран (грэч. *oxymorons* < *oxus* 'дасціпны' + *moros* 'бязглузды') – троп, заснаваны на аналогіі, аб'яднанні двух супрацьлеглых, несумяшчальных паняццяў: *Хвіліны мучэння, / Хвіліны пакуты... / Ўліваю натхненне, / Як чарку атруты... / Салодкай атруты, / Як распачы стогн / Над беленькім скруткам / Змярцвелых лясоў* (З. Астапенка), *Не пакідай мяне, мой светлы сум, / З табой мне хораша на адвячорку / Хадзіць і слухаць лесу ціхі шум, / Пакуль суцэмак не запаліць зорку* (Н. Гілевіч).

Антытэза (грэч. *antithesis* 'супрацьпастаўленне') – супастаўленне процілеглых прадметаў з мэтай стварэння кантрасці і экспрэсіі: *Пакуль жыве маці, датуль мы ў любым узросце сябе дзецёмi адчуваем – ёсць каму жаліцца, ёсць перад кім хваліцца. Памірае маці – адны застаемся, старэем адразу, балючэй успрымаем крыўды ад сваіх дзяцей* (Р. Барадулін); *У маладосці я клапаціўся аб тым, каб добра жыць, а ў старасці – каб добра памерці* (Сенека).

Тропы, заснаваныя на тоеснасці з'яў

Перыфраз(а) (грэч. *periphrasis* < *peri* 'вакол' + *phrasis* 'выраз') – троп, у якім назва прадмета або з'явы падаецца праз апісанне яе адметных уласцівасцей: *Пад вечнымі шаптухамi-пляткаркамі прыроды – асінамі, што пры дарозе, – ляжаць яшчэ на траве ліпкія чаішчкі ад гаючых вясных пушынак дрэва; пахне разлітай настойкай бальзаму – тафялёўка* (І. Пташнікаў); *Цывілізацыі калыска [= Грэцыя], / Гекзаметраў густы*

настой! / Антычны свет – а нам ён блізкі / Сваёю мудрай прастатой (П. Панчанка).

Плеаназм (грэч. *pleonasmos* ‘празмернасць, лішак’) – фігура маўлення, якая ствараецца ў выніку ўжывання ў адным кантэксце блізкіх па значэнні слоў з мэтай узмацнення выразнасці маўлення: *Маўчанне. Немасць. Яма нематы* (А. Емяльянаў); *А сягоння / Зусім няпрошана, / Нечакана, неспадзявана я / Зноў убачыў цябе, / Хорошая, / Дарагая, / Нецалаваная* (Г. Бураўкін).

Таўталогія – гэта паўтор у словазлучэнні або сказе аднакаранёвых слоў з мэтай актуалізацыі значэння каранёвай марфемы: *Думай думкі, што чыніці / У бядзе паганай...* (Янка Купала); *Зазвані моцна, звон, загудзі* (М. Чарот).

Эўфемізм (грэч. *euphemismos* ‘прыстойны выраз’) – словы ці выразы, якія замяняюць моўныя адзінкі з грубай, непрыстойнай або адмоўнай афарбоўкай: *Спіце ўсе тыя, што праўды на свеце шукалі / І, не здабыўшы, ў дамоўкі без часу сышлі* (Янка Купала); *Справядлівасць, / Нібы балярына, / Пакланіцца выходзіць пасля, / Калі леглі Паэты ў пярэны / Пад агульнаю назвай “Зямля...”* (В. Ярац).

Фігуры маўлення

Фігуры дабаўлення – канструктыўныя слоўныя фігуры, заснаваныя на паўтаральнасці моўных адзінак.

Анафара (грэч. *anaphora* ‘вынясенне’), адзінапачатак, – паўтор слова ці групы слоў у пачатку некалькіх сумежных сказаў. Анафара садзейнічае лагічнаму выдзяленню, падкрэсліванню сэнсу паўтораўнага слова і стварае пэўны паралелізм сказаў: *І гэтыя яго трагічныя апошнія часіны, гэтая тытанічная праца, гэтая мужная ўпэўненасць у тым, што яшчэ не скончана барацьба, гэтая гатоўнасць біцца да канца, гэтая невычэрпная любоў да волі радзімы, да дэмакратыі – робяць асобу Каліноўскага самай трагічнай і велічнай у гісторыі Беларусі, яе нацыянальным героем* (У. Караткевіч); *Шчасце ў кожнай тваёй перамозе, / Шчасце – адолець і вецер і град, / Шчасце – нідзе не спыняцца ў дарозе, / Спынішся – плыню адгоніць назад* (С. Грахоўскі).

Анадыпложіс (грэч. *anadiplos* ‘падвоены’) – фігура маўлення, у якой канец аднаго сказа паўтараецца ў пачатку другога, суседняга сказа: *З сівых часін маці была ашчаджальніцай агню. Агню, які абаграваў і карміў. Агню, які шчырасцю сагравае ўсе вякі* (Р. Барадулін); *Аўтар любіць і жыве паэзіяй. Паэзіяй прасякнуты і думы яго герояў. Герояў, для якіх словы – гэта малітва* (Полымя).

Аплікацыя (лац. *applicatio* ‘наклейванне, прыкладванне’) – украпленне агульнавядомых выказаў (фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, моўных штампаў і інш.) у некалькі змененым выглядзе ў тэкст выступлення: *Ды і адкуль будзеш ведаць чалавека, пакуль добра з ім*

не пазнаёмішся, не з'ясі, як кажуць, разам пуд солі (Б. Сачанка); *“Няматых крамак, дзе прадаюць мамак”* – на жаль, і гэты выраз прыходзіць у свядомасць жорстка тады, калі няма ўжо каму вымавіць кароткае і вечнае слова (Р. Барадулін).

Градацыя (лац. *gradatio* ‘зрастанне, узмацненне, паступовае павышэнне’) – фігура маўлення, заснаваная на такім размяшчэнні сегментаў выказвання, калі ў кожнай наступнай частцы ўзмацняецца (радзей паслабляецца) сэнс папярэдняй, што ў цэлым павышае экспрэсіўнасць выражэння: *У штодзённай мітусні і клопаце не трэба ніколі забываць пра слова, а трэба дбаць пра яго, усяляк аберагаць, шанаваць, развіваць, каб яно служыла бацькам, дзядам і прадзедам* (Б. Сачанка).

Дыяфара (грэч. *diaphora* ‘адрозненне, разнавіднасць, падхват’) – фігура маўлення, якая ствараецца ў выніку паўтору ў змененым, як правіла ўзмоцненым, значэнні выказаных ужо слоў: *Мама! Маці! Матуля! Мамачка! Слова гэтае амаль на ўсіх мовах свету гучыць падобна* (Р. Барадулін); *Падбіралі, падбіраюць і падбіраць будуць эпітэты да Яўгеніі Янішчыц* (Р. Барадулін).

Ізакалон (грэч. *isokolon* ‘аднолькавы маўленчы такт’) – раўнамернае чаргаванне сегментаў маўлення (сказаў) прыблізна адной працягласці, якое надае паведамленню выразную перыядычнасць: *Мабыць, найбольшае зло ў нашым жыцці – спрадвечная наша бяспамятнасць. На працягу стагоддзяў наш народ моўчкі цягне прыгнёт, ліў сваю кроў, ахвяраваў мільёнамі жыццяў і – маўчаў. Маўчаў, бо ягоныя гісторыкі пазбавілі яго праўдзівай гістарыяграфіі, яго філосафы ўнушалі яму фальшывую ідэю аб мудрай правільнасці ягонага бязмежнага цягнення. Ягоныя рыцары прыгожага пісьменства спаборнічалі між сабой аб тым, што варта было выбуху гневу і абурэння.*

Ягоныя палітыкі і дзяржаўныя дзеячы былі пазбаўлены ўласнай палітыкі, магчымасці дзейнічаць на карысць народа, а шмат хто з іх сам стаў ахвяраю тэрору, уласнае слепаты і заблуды.

Але... урэшце прыйшоў час сказаць людзям праўду (В. Быкаў).

Кальцо – фігура маўлення, якая ствараецца паўторам на пачатку і ў канцы асобных строф ці ўсяго твора аднолькавых моўных адзінак. Гэта фігура выкарыстоўваецца пераважна ў паэзіі. У навуковай літаратуры выдзяляюцца гукавое, лексічнае, страфічнае і архітэктанічнае кальцо: *Галубоў галубіная сварка, / Колькі іх, галубіных чубоў, / На плошчы Святога Марка / Карміла ты з рук галубоў* (М. Сяднёў); *Жыццё без узлётаў, пралікаў і спадаў, / Без спрэчак калючых нібыта асцё, Без спёкі, дажджоў і густых снегападаў – / Пустая інструкцыя, а не жыццё* (С. Грахоўскі).

Падваенне – фігура маўлення, заснаваная на паўтарэнні адных і тых жа слоў або словазлучэнняў для іх лагічнага выдзялення: *Доўга*

не спалі і гаварылі, гаварылі пра жыццё, пра літаратуру (П. Панчанка);
У полі бяскрайнім морам бушуе жыта. Коцяцца пад лёгкім павевам
ветрыка зялёныя хвалі, коцяцца і коцяцца, і няма ім ні канца, ні краю
(Р. Ігнаценка).

Поліптон (грэч. *polis* ‘шмат’ + *ptotis* ‘выпадак’) – фігура маўлення, заснаваная на паўторы аднаго і таго ж слова ў розных формах:
Так любоў узбагачалася любоўю, любоўю пашанлівай, адданай
(Р. Барадулін); Як у арагата плуг, у жніі серп, так у пісьменніка слова.
У слове пластыка, у слове музыка, у слове фарбы, у слове тое, чаго нідзе
і ні ў чым няма, – сэнс, адухоўленасць, страснасць. І няпраўду гавораць
тыя, хто спрабуе пераканаць, быццам у яго ёсць думкі, але не хапае
слоў, каб іх выказаць. Думак без слоў не бывае. Куды часцей сустракаецца
адваротнае. Ёсць словы, а думак няма (Б. Сачанка).

Паралелізм (грэч. *parallelos* ‘сумежны’) – фігура маўлення, сутнасць
якой у выкарыстанні аднатыпных сінтаксічных канструкцый у сумежных
або блізкіх частках паведамлення: *Калі ўбогі прагне і жадае дзеля
Хрыста – то на нябёсах ён узбагаціцца і натоліцца міласцю Божай
і райскімі стравамі. Калі хто смуткуе тут, абгавораны і зняслаўлены,
зганьбаваны і выгнаны за праўду, – анёлы на небе таго ўшануюць,
і з праведнікамі будзе ён радавацца і весяліцца. Калі чалавека, якога тут
ненавідзяць і б’юць за Хрыстовае імя, – таго ўзлюбіць Бацька ўсявышні
на небе, і будзе той радавацца з анёламі, спачываючы ў раі...*

*Калі хто быў тут неміласэрны – той ад Бога на небе міласці
не атрымае, і не прымуць анёлы яго ў Нябеснае царства* (К. Тураўскі).

Перыяд (грэч. *periodos* ‘абход, круг, кругазварот’) – фігура
маўлення, складаная сінтаксічная канструкцыя, якая аб’ядноўвае шэраг
састаўных кампанентаў у выглядзе закончанага і ўраўнаважанага цэлага:
*Толькі перад зярном, / Што прагна каласіцца, / Перад жалезам, / Што
жыць на зямлі памагае, / Перад калясом, / Што развозіць песні і гасцінцы, /
Перад іголкай, / Што мяхі і дружбу сшывае, / Перад дарогай, / Што вядзе
да сонца, / Перад птушкай, / Што помніць дрэвы свайго гаю, / Перад
вадою, / Што вымярзае ў палонцы, / Перад чалавекам, / Што праўды
шукае, – / Будучыня* (Максім Танк).

Полісіндэтон (грэч. *poly* ‘шмат’ + *syndeton* ‘сувязь’), шматзлучні-
кавасць, – фігура маўлення, звязаная з ужываннем аднаго і таго ж злучніка
перад кожным аднародным членам сказа: *Вясёлка над Дзвіной паднялася
ўгору, колеры яе пабляклі і неўзабаве рассеяліся зусім... Сонца залівала
цяпер роўным залацістым святлом, і ўсё ў ім – і будынкі, і дрэвы,
і асфальтавая роўнядзь вуліц, і зеляніна прырэчнага поплаву –
прываблівала вока свежасцю і чысцінёй* (Т. Хадкевіч). Калі злучнікі
звязваюць паміж сабой аднародныя выказнікі, яны перадаюць працягласць
дзеяння або яго замаруджанасць, запаволенасць, а таксама сілу,
інтэнсіўнасць, разнастайнасць: *Лягчэй казаць, цяжэй рабіць / А вы*

спачатку навучыце / І ненавідзец і любіць; Па багуне і верасе / Сівы туман плыве, / То сцэлеца на беразе, / То на сухой траве; У памяці жывуць сяброў абліччы: / На іх то боль, то радасць, то усмешка (С. Грахоўскі).

Эпанодас (грэч. *epanodos* ‘адыход, адступленне’) – фігура маўлення, якая ствараецца паўторам слоў у сказе ў адваротным парадку. Такі незвычайны паўтор дазваляе з асаблівай сілай падкрэсліць значэнне паўтораных слоў, выдзеліць іх з кантэксту, акцэнтаваць на іх увагу: *Сэрца і розум пісьменніка працуюць словам, змагаюцца словам, жывяцца і ратуюцца словам, бо нябёсамі дадзенага таленту глыбей за іншых зразумець і адчуць, што мова і народ, народ і ягоная мова – непарушная, непадзельная, непарыўная Адзінства (А. Міхневіч).*

Эпіфара (грэч. *epiphora* ‘дадатак’), адзінаканчатак, – паўтор слова ці групы слоў у канцы сумежных сказаў: *Аблашчы твары найпразрыстымі рукамі, / З недасканалых сэрцаў плямы пазмятай... / Узвышша чыстае, вітай мяне, вітай! / Пераўтвары ў водар пах цвілы і склепны, / Да ўсіх куткоў праз дым смуродны далятай... / Узвышша блізкае, вітай мяне, вітай! (В. Алісевіч).*

Сімплака (грэч. *symploke* ‘спляценне’) – фігура маўлення, у якой спалучаецца анафара і эпіфара – адначасовы паўтор слоў у пачатку і ў канцы сумежных сказаў: *Тая вера, што калісьці вяла яго [Ф. Скарыну] пакутніцкім шляхам да высакароднай мэты і асвятляла яму гэту дарогу, – з намі!*

Тая любоў да роднага краю, што натхняла яго, і акрыляла, і падымала над крыўдамі і нягодамі, – з намі!

Тая прага тварыць дабро “людзям паспалітым”, якая жывіла яго сілы, прыдавала яму мужнасці, стойкасці і цярдзення, – з намі! (Н. Гілевіч).

Фігуры ўбаўлення – слоўныя фігуры, заснаваныя на непаўтаральнасці моўных адзінак, іх пропуску.

Апасіянеза (грэч. *aposiopesis* ‘умаўчанне’) – умаўчанне, наўмысны, выкліканы найчасцей этычнымі прычынамі, перапынак у маўленні, разлічаны на здагадку чытача (слухача): *Ласкавае мора, сіняе-сіняе неба, чайкі пікіруюць за кінутымі кавалкамі хлеба... І раптам – удар!!! І раптам – да неба смяротны слуп вады. І ўсё разламана напалам... І праз некаторы час толькі заляжоча паверхня мора, калі схаваецца пад ёю нос карабля... Каўтаючы ўсё... усё... І не будзе каму ўжо ні заляцацца, ні смяцца, ні пакурваць (У. Караткевіч).*

Асіндэтон (грэч. *asyndeton* ‘нязвязанае’) – бяззлучнікавасць, фігура маўлення, пры якой адсутнічаюць злучнікі паміж асобнымі, узаемазвязанымі сегментамі выказвання, што надае яму сцісласць і дынамізм: *Ёсць нешта прыёмнае, калі пазнаеш забытыя мясціны. Мінаюцца сялібы, палеткі, лясы (Я. Скрыган); Мкне у месце, мкне у полі, / Беліць вочы белай беляй / Гнеўна-спеўная завяя, / Б’ецца, уецца, скача,*

плача, / Сыпкім снегам сее, вее, Не лякаецца няўдачаў, / Гнеўна – спеўная завая! (Н. Арсеннева).

Эліпсіс (грэч. *elleipsis* ‘недастача, пропуск’) – фігура маўлення, якая заключаецца ў пропуску асобных фрагментаў выказвання (слоў, словазлучэнняў), лёгка ўзнаўляльных па сэнсе з кантэксту: *На сцэну выходзіць Рыгор Раманавіч Шырма. Няўлоўны па сваёй імгненнай дакладнасці рух – і залу, і сэрцы запаўняе музыка* (Р. Барадулін); *Найбольшая прыемнасць глядзець на воблакі ў летнія, пагодлівыя дні, калі ў небе лётаюць птушкі. Вясною – жаваранкі. А ўлетку – ластаўкі і стрыжы* (І. Грамовіч).

Фігуры размяшчэння і перастаноўкі – дэструктыўныя слоўныя фігуры, якія перадаюць зменлівасць або рознанакіраванасць моўных адзінак.

Антыметабола (грэч. *anti* ‘супраць’ + *metabole* ‘змена, пераўтварэнне’) – фігура маўлення, заснаваная на сіметрычным паўтарэнні адных і тых жа слоў, але са зменай іх сінтаксічных функцый: *Edimus, utvivamus, nonvivimus, utedamus. Мы харчуемся, каб жыць, а не жывём, каб харчавацца; Ното locum ornat, non hominem locus. Чалавек упрыгожвае месца, а не месца чалавека* (Лацінская прыказка).

Зеўзма (грэч. *zeugma* ‘сувязь, злучэнне’) – фігура маўлення, якая ўяўляе сабой некалькі злучаных сказаў або словазлучэнняў, аб’яднаных агульным для іх галоўным членам, прадстаўленым у адным з іх і прапушчаным у астатніх: *Люблю вясну, што ў кветкі, зелень / Аздобіць радасна зямлю, / Буслоў на гнёздах клекатанне / І спеў жаўроначка люблю* (К. Буйло); *Край мой там, дзе рэчак хвалі / І плюскочуць, і плывуць, – / Што далей – да новых даляў / Мяне клічуць і завуць* (А. Гурло).

Інверсія (лац. *inversio* ‘перастаноўка’) – парушэнне звычайнага парадку слоў у сказе з мэтай выдзялення асобных слоў і павышэння экспрэсіі выказвання: *Бунтуе воды акіяна грывотны – прадонна-жадны і дабру і ліху. / Гамоняць хвалі – ім няма суціху* (М. Сяднёў).

Парцэляцыя (фр. *parcelle* ‘частка’) – фігура маўлення, пры якой асобныя члены сказа разглядаюцца як самастойныя і адасабляюцца ад цэлага знакамі прыпынку або інтанацыйна: *Першы быў Пятро Клімук. Хлопец з Брэстчыны. Сінявокі і ўсмішлівы. Прыгожы і абаяльны. Просты і сардэчны* (М. Гіль); *Я ўлёгся і хутка заснуў. Прыснілася мне мора. Летняе. Пахмурнае. Неспакойнае* (А. Марціновіч).

Сегментацыя (лац. *segmentum* ‘адрэзак’) – вынясенне важнага кампанента выказвання ў пачатак фразы ў якасці самастойнага назывнога сказа: *Леў Сапега... Што мы пра яго ведаем? Беларуская Савецкая энцыклапедыя адвяла яму некалькі радкоў петыту. Ні партрэта, ні біяграфіі* (Б. Сачанка); *Рукапісы. Кнігі. І ўся прасторная кватэра, як здалося мне, напоўнена музыкой* (Р. Барадулін).

Парэнтэза (грэч. *parenthesis* ‘устаўка’) – самастойнае, інтанацыйна і графічна выдзеленае выказванне, устаўленае ў асноўны тэкст як дадатковае паведамленне, тлумачэнне або аўтарская ацэнка: *На сцэну выходзіць, дакладней, на ёй узнікае Рыгор Рамановіч Шырма.* (Р. Барадулін); *Мы шчыра радуемся сціплым знакам прызнання яго творчасці, яго імя ў вялікім чытацкім свеце, і ў той жа час разумеем, што сапраўднае адкрыццё Багдановіча – такое, якое ён заслугоўвае, – яшчэ наперадзе* (Н. Гілевіч).

Сіленсіс (грэч. *syllipsis* ‘затрымка, захоп’) – фігура маўлення, у якой неаднародныя члены сказа аб’ядноўваюцца як аднародныя, што выклікае іранічны або гумарыстычны эффект: *Агонь, мора і жанчына – вось тры няшчасці* (Лацінская прыказка); *Каханне і кашаль не схаваеш* (Лацінская прыказка).

Хіязм (грэч. *chiasmus* ‘скрэшчванне, перакрываўанне’) – фігура маўлення, якая заключаецца ў адваротным (‘крыжападобным’) размяшчэнні элементаў двух словазлучэнняў, аб’яднаных агульным членам: *Чужое нам, а наша чужым больш падабаецца* (Публілій Сір); *Матчын плач па дачцэ, даччына песня па маці, яны паразумеліся, бо яны ад сэрца* (Р. Барадулін).

Эпіфраз (грэч. *epi* ‘над, звыш’ + *phrasis* ‘выраз, зварот’) – далучэнне, дадатковы, удакладняльны сказ або словазлучэнне, якія далучаюцца да ўжо закончанага сказа: *Узгоркі Навагрудчыны, калі глядзець з гары, ледзь не ў шахматным парадку ўкрытыя пералескамі. Дубы і грабы. Жытнія мэндлі. Грэчка ў пахкай красе. Жніўная песня. Рупліва махае рукамі жнярка* (Я. Брыль); *Чым жа ўсё-такі пахне зямля? Вось так, калі яе, толькі што перавернутую, халаднаватую яшчэ, возьмеш у руку, разатрэш у жмені – здаецца, у ёй і паху асаблівага няма. Зямля як зямля. Чорная, бурая, белаватая ці жаўтлявая...* (Я. Сіпакоў).

Рытарычныя фігуры

Рытарычны вокліч: *О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце!* (К. Каліноўскі); *О, мая асенняя ўлюбёнасць! / О, мая нязгасная ты памяць!* (М. Сяднёў).

Адмірацыя (лац. *admiratio* ‘захапленне’) – перадача маўлення, якое выражае захапленне, здзіўленне або прыўзняты настрой. Набліжаецца да рытарычнага воклічу: *Эх, дзянёк які хорошы! / А паветра – нібы хмель...* (Я. Золак).

Рытарычны зварот – заклік, словы, з якімі гаворачы звяртаецца да асоб ці прадметаў як прысутных, так і адсутных і якія не патрабуюць непасрэднага водгуку. Рытарычны зварот узмацняе эмацыянальнасць выказвання: *Любая, родная наша маці – Беларусь! Вось і дажыла ты, што на многіх мовах свету паэты спяваюць аб працавітасці, мужнасці, славе і красе тваёй* (П. Броўка).

Анастрофа (грэч. *apostrophe* ‘паварот убок’) – разнавіднасць рытарычнага звароту, перапынак у маўленні з непасрэдным зваротам да ўвасабляемага прадмета або адсутнай асобы: *Іншы раз з жахам уяўляю, што было б з табою, – о, Радзіма мая, Беларусь! – каб не мова наша!* (Б. Сачанка).

Рытарычнае пытанне – пыталыны сказ са сцвярдзальным зместам, які не патрабуе адказу: *Дзе нашы карані? Дзе нашы продкі? / З якіх вякоў свой рух мы пачалі? / Што нам наведваюць чарговыя раскопкі / Затоптаных, завораных магіл?* (М. Башлакоў).

Дубітацыя (лац. *dubitatio* ‘сумненне, нерашучасць, ваганне’) – фігура маўлення, якая выражае роздум або сумненне. Па форме нагадвае рытарычнае пытанне: *Чаму многія нашыя людзі такія агрэсіўныя? А якімі ім быць? Калі іх паўсюдна, на кожным кроку падпільноўвае небяспека* (І. Макаловіч).

Фігуры дыскрэтныя – фігуры, заснаваныя на супастаўленні асобных элементаў, выдзеленых у структуры моўнай адзінкі. У іх складзе вызначаюцца графічныя і гукавыя фігуры.

Графічныя фігуры прадугледжваюць супастаўленне літар і іх спалучэнняў. Гэта *акраверш, лагагрыф, паліндром*.

Акраверш (грэч. *akros* ‘крайні’ + лац. *versus* ‘верш’) – верш, першыя літары радкоў якога, прачытаныя зверху ўніз або знізу ўверх, утвараюць слова або фразу:

*Панядзелак
Позна прачынаюся помнячы панядзелак
Ахоўнага анёла адпрэчваю
Няхай небу нясе навіны
Я
Дзякую што ёсць дзень
Зноў знікаю з зацішы
Еду
Лістапад ліхтароў у лужынах
Ахвота адшукаць адзіную
Кубачак кавы купіць
Серада
Смуга сонца слепіць
Енчыць
Рэха ў ракавінцы рачной
Абрыдла
Думаць дайсці дачакацца
Амаль атрута* (В. Шніп).

Лагагрыф (грэч. *logos* ‘слова’ + *griphus* ‘загадка’) – дыскрэтная паранімічная фігура, сутнасць якой – у паслядоўным пропуску пачатковай літары групы слоў, кожнае з якіх пачынае маўленчы ўрывац: *Amicusverusamore, more, ore, recoqnoscitur.* – *Сапраўднага сябра пазнаюць па каханні, наводзінах, словах і справах* (Лацінская прыказка).

Паліндром (грэч. *palindromas* ‘які вяртаецца, бяжыць назад’) – фраза або верш, якія могуць чытацца (па літарах або складах) злева направа і справа налева з захаваннем тоеснага сэнсу:

*Рогі гор
Рогі гор
Рухі віхур
Лёсы сёл...
Ліха нахіл
І гора-дарогі.
А вала навала
І лугі гулі.
Жах аж!
Ого-го-го!
Ого!
Агу! Уга!
Ыгы!
Ах, эры рэха!
А зараза –
Лып у пыл!
Жах аж! (В. Жыбуль).*

Гукавыя фігуры звязаны з супастаўленнем асобных фанем або іх спалучэнняў.

Алітарацыя (лац. *ad* ‘да, к’ + *littera* ‘літара’) – сугучнасць зычных гукаў, паўтарэнне аднолькавых або аднародных зычных гукаў, якое ўзмацняе гукавую і інтанацыйную выразнасць маўлення (*За сцяной запявае завяя, / Сумна бомамі ў полі звініць*) або ўзмацняе псіхалагічны эффект перадачы пэўнага настрою – сумнага, мінорнага: *І снуюцца сумна ў сэрцы, / Ёюцца адгалоскі / Роднай песні, прастай песні / Беларускай вёскі... ці задумліва-элегічнага, прыўзнятага: Заварожаны вячэрняй цішынёй, / Бачу я, з прыродай зліўшыся душой, / Як дрыжаць ад ветру зоркі нада мной* (М. Багдановіч).

Асананс (лац. *assonans* ‘гучны’) – сугучнасць галосных гукаў, паўтарэнне аднолькавых або аднародных галосных для стварэння мілагучнасці і інтанацыйна-гукавой выразнасці маўлення: *Гарчаць чабор і мята, / Згасае дня квадрат. / Там дзед ужо. / І тата. / Там горкі друг. /*

І брат. / Там срэбныя аковы / Ляглі на ярыну. / Там тое, што ніколі / Назад я не вярну... (Я. Янішчыц).

Гукаперайманне – імітацыя з дапамогай гукаў маўлення тых ці іншых гукаў рэчаіснасці. Гукаперайманне садзейнічае выразнасці маўлення, перадае дынамізм і напружанасць дзеяння, выклікае разнастайныя асацыяцыі: *Ці-лі-ліа-цірр... Што азначае: лётаў жаўранак у паднябессі... Не які-небудзь там безгалосы саліст, не па заслугах увянчаны званнем, а сапраўдны, звонкі, відземскі жаўранак, што прыляцеў сюды яшчэ ў марозную ноч, змёрз, згаладнеў, а раніцай паляцеў і аддзюбнуў ад сонца кавалачак, каб закапаць яго ў закалелыя скібы відземскай краіны. І вось лётае і спявае, бо заслужыў у сваёй зямлі права на палёт і на спеў (У. Караткевіч).*

Анаматапея (грэч. *onomatopoeia* ‘словатворчасць, гукаперайманне’) – ужыванне гукапераймальных слоў, якія імітуюць асобныя гукі прыроды, крыкі птушак, звяроў, а таксама гукі, якія суправаджаюць некаторыя дзеянні і працэсы (смах, свіст і інш.): *Ды вядома ж, адмыслова! Толькі й чую: жых, жых (Я. Янішчыц); Маладзіцы бусел з размаху / Дзюб – і выдзеўб палову носа (Р. Барадулін).*

[Да зместу](#)

СПІС РЕКАМЕНДАВАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Булыка, А. М. Красамоўства ў Беларусі : хрэстаматыя / А. М. Булыка, Л. М. Мінакова, А. А. Станкевіч. – Мн. : Універсітэцкае, 2002. – 181 с.
2. Введенская, Л. А. Деловая риторика / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова. – 3-е изд. – М. : Центр, 2004. – 510 с.
3. Далецкий, Ч. Риторика: заговори, и я скажу, кто ты : учеб. пособие / Ч. Далецкий. – М. : Омега-Л, 2004. – 488 с.
4. Ивин, А. А. Теория аргументации : учеб. пособие для вузов / А. А. Ивин. – М. : Высш. шк., 2007. – 318 с.
5. Кузнецов, И. Н. Риторика, или Ораторское искусство : учеб. пособие для студентов вузов / И. Н. Кузнецов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 431 с.
6. Леванцэвіч, Л. В. Рыторыка : курс лекцый / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2020. – 153 с.
7. Леванцэвіч, Л. В. Практыкум па рыторыцы / Л. В. Леванцэвіч ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2022. – 63 с.
8. Леммерман, Х. Уроки риторики и дебатов : пер. с нем. / Х. Леммерман. – М. : Уникум Пресс, 2002. – 196 с.
9. Основы ораторского мастерства : курс лекций / Т. Б. Маркичева, З. М. Кардашенко, Е. А. Адамов [и др.]. – М. : Мысль, 1980. – 263 с.
10. Риторика : курс лекций / Л. А. Мурина, Т. В. Игнатович, Т. В. Мальцевич [и др.] ; под ред. Л. А. Муриной. – Мн. : БГУ, 2002. – 175 с.
11. Савчук, Т. Н. Риторика : учеб. пособие / Т. Н. Савчук. – Мн. : БГПУ, 2007. – 180 с.
12. Станкевіч, А. А. Рыторыка : вучэб. дапам. / А. А. Станкевіч. – Мн. : РІВШ, 2010. – 316 с.

[Да зместу](#)